



**T. C.**  
**NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

# **TÜRK KÜLTÜRÜNDE YÖNLER VE SAĞ-SOL ALGISI**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan  
**Sena Ünal**

Danışman  
**Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ**

NEVŞEHİR  
Ağustos, 2022





**T. C.**  
**NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

## **TÜRK KÜLTÜRÜNDE YÖNLER VE SAĞ-SOL ALGISI**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan  
**Sena Ünal**

Danışman  
**Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ**

NEVŞEHİR  
Ağustos, 2022

## BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

**Tezi Hazırlayan**

Sena ÜNAL

## TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Türk Kùltüründe Yönler ve Sağ-Sol Algısı” adlı Yüksek Lisans tezi Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

**Tezi Hazırlayan**

Sena ÜNAL

**Danışman**

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. H. Abdullah ŞENGÜL

## KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ danışmanlığında Sena ÜNAL tarafından hazırlanan “Türk Kültüründe Yönler ve Sağ-Sol Algısı” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

..... /...../2022

### JÜRİ

### İMZA

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

.....

Üye: .....

.....

Üye: .....

.....

### ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..... /..... / ..... tarih ve ..... sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... / 2022

.....

Enstitü Müdürü

## TEŞEKKÜR

Tez çalıőmamın her alanında yardım ve katkılarıyla bana yol gösteren, tecrübe ve fikirlerini esirgemeyerek bakış aımı geniőleten değerli tez danıőmanım Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ'a, eğitim hayatım boyunca bugüne gelmemde emeiği olup bilgileriyle ufkumu açan bütüm değerli öğretmenlerime, maddi ve manevi destekleriyle her anımda yanımda olup bana sabır gösteren kıymetli aileme, çalışma sürecinde fikir alışveriőinde bulunduğum sevgili arkadaşlarıma teőekkürü bir borç bilirim.



# TÜRK KÜLTÜRÜNDE YÖNLER VE SAĞ-SOL ALGISI

Sena ÜNAL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve

Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz 2022

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

## ÖZET

Bu çalışma, Türklerin kültürel özelliklerini ve bu özelliklerin her bir parçasında yönlerin ve sağ-sol algısının etkilerini ele almaktadır. Evrenin nasıl yaratıldığını sorgulayan ve bu süreci mantıklı bir zemine oturtma arayışında olan Türkler, tarihi akış içinde kozmolojilerini şekillendirmişlerdir. Bu aşamada yönlerin diğer simgesel unsurlarla ilişkilerini ortaya koyarak bütüncül bir bakış açısı yakalamışlardır. Türk kozmolojisine hâkim olan evrenselci dikotomide, ayrıştırıcı değil bütüncü yaklaşım söz konusudur. Gök ve yer birbirini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirilmektedir. Şamanist dünya görüşünde ise üçlü evren telakkisi yer almaktadır. Gök ve yere kutsiyet atfedilirken yer altı, karanlık ve kötü ruhların egemenliği altında olduğu için kutsiyetten uzaktır. Türk kozmolojisinde evrenselci dikotomi ile üçlü evren anlayışı, yönlerin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Evrenin dikey ve yatay modeli dört yön tasarımıyla algılanmaktadır. Yönlerin anlamlandırılmasında diğer ana etmen güneşin günlük ve yıllık hareketine dayanmaktadır. Evrenin dikey algılanışında; Tanrı makamı olarak düşünülen gök, kutsiyetin kaynağı olması bakımından (yukarı) kutsal, canlıların ve yer-subların olduğuna inanılan yeryüzü (orta) kutsal, kötü ruhların hakimiyet alanı olan yer altı (aşağı) ise kutsal dışı kabul edilmektedir. Evrenin yatay algılanışında yön tayini yaparken yüzünü güneşe yani doğuya dönerek yapan Türkler için sağ tarafta güney, sol tarafta kuzey yer almaktadır. Yönler; renk, hayvan, mevsim, zaman dilimi, element, gezegen gibi unsurlar ile ilişkilendirilmiştir. Bu simgesel unsurlarla birlikte yönlere yüklenen anlamlar, sağ-sol algısını beraberinde getirmektedir. Sağ-sol algısı günlük yaşamdaki hareketler üzerinde şekillendirici rol oynamaktadır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Türk kozmolojisi, yönler ve yönlerin ilişkili olduğu unsurlar ele alınmış olup yön ve simgesel unsurların ilişkileri detaylı şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde yönlerden hareketle sağ-sol algısının temelleri, ritüellere yansımaları ve siyasi yaşamdaki rollerine yer verilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Türk Kozmolojisi, Yönler, Sağ, Sol, Renkler.



# **DIRECTIONS AND RIGHT-LEFT PERCEPTION IN TURKISH CULTURE**

**Sena ÜNAL**

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences, Department  
of Turkish Language and Literature, Master of Arts, July 2022**

**Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ**

## **ABSTRACT**

This study deals with the cultural characteristics of Turks and the effects of directions and right-left perception in each part of these features. The Turks, who question how the universe was created and seek to put this process on a logical basis, have shaped their cosmology in the course of history. At this stage, they have captured a holistic perspective by revealing the relations of the directions with other symbolic elements. In the universalist dichotomy that dominates Turkish cosmology, there is an integrative approach rather than a divisive one. The sky and the earth are considered as two elements that complement each other. In the shamanist worldview, there is the concept of triple universe. While sanctity is attributed to the sky and the earth, the underground is far from holiness because it is under the rule of darkness and evil spirits. In Turkish cosmology, the universalist dichotomy and the triple universe understanding are effective in determining the directions. The vertical and horizontal model of the universe is perceived by its four-direction design. The other main factor in making sense of the directions is based on the daily and annual movement of the sun. In the vertical perception of the universe, the sky, which is thought to be the seat of God, is considered sacred in terms of being the source of holiness (upper), the earth (middle), which is believed to be the living things and earth-sub, is considered holy, and the underground (lower), which is the domain of evil spirits, is considered unholy. For Turks, who turn their faces to the sun, that is to the east, while determining the direction in the horizontal perception of the universe, south is on the right and north is on the left. directions. It is associated with elements such as color, animal, season, time zone, element, planet. Along with these symbolic elements, the meanings attributed to the directions bring along the perception of right-left. Right-left perception plays a shaping role on movements in daily life.

The study consists of two parts. In the first part of the study, Turkish cosmology, aspects and the elements related to the aspects were discussed and the relations of the direction and symbolic elements were examined in detail. In the second part, the foundations of right-left perception, its reflection on rituals and its role in political life are given.

**Keywords:** Turkish Cosmology, Aspects, Right, Left.

## İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK .....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI .....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER .....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ .....	x
KISALTMALAR .....	xi
<b>GİRİŞ .....</b>	<b>1</b>

### BİRİNCİ BÖLÜM TÜRK KOZMOGONİK ANLAYIŞI

1.1. Türk Kozmolojisinin Temel Paradigmaları .....	4
1.1.1. Gök.....	14
1.1.2. Yeryüzü.....	23
1.1.2.1. Yer- Sub Bağlamında Ağaç Kültü .....	24
1.1.2.2. Yer- Sub Bağlamında Ateş/Ocak Kültü.....	26
1.1.2.3. Yer-Sub Bağlamında Su Kültü .....	29
1.1.2.4. Yer Sub Bağlamında Toprak Unsuru / Dağ Kültü .....	31
1.1.3. Yer Altı .....	33
1.1.3.1. Al Karısı/ Albastı .....	38
1.1.3.2. Çarşamba Karısı .....	39
1.1.3.3. Kara Koncolos.....	40
1.1.3.4. Karabasan.....	40
1.1.3.5. Yer Altı ve Ölüler Ülkesi .....	41

## İKİNCİ BÖLÜM

### TÜRK KOZMOGONİ DÜŞÜNCESİ VE YÖNLER

2.1. Türk Kozmolojisinde Yönler .....	44
2.1.1. Yön ve Renk Simgeçiliği .....	46
2.1.2. Yön ve Hayvan Simgeçiliği .....	47
2.1.3. Yön ve Gezegen Simgeçiliği.....	48
2.1.4. Yön ve Element Simgeçiliği .....	49
2.1.5. Yön ve Mevsim-Zaman Simgeçiliği .....	49
2.2. Yönlere Dair Mitik Algının Temel Dinamikleri .....	50
2.2.1. Doğu ve Simgesel Unsurlar .....	53
2.2.2. Batı ve Simgesel Unsurlar.....	59
2.2.3. Kuzey ve Simgesel Unsurlar.....	68
2.2.4. Güney ve Simgesel Unsurlar.....	75

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAĞ SOL ALGISI

3.1. Türk Kozmolojisinde Sağ-Sol Algısı.....	83
3.1.1. Organlarda Sağ- Sol Algısı .....	89
3.1.1.1. Sağ El- Sol El.....	89
3.1.1.1.1. Tasavvuf ile İlgili Uygulamalarda Sağ El.....	94
3.1.1.1.2. El Alma- El Verme Ritüelinde Sağ El .....	97
3.1.1.2. Sağ Ayak-Sol Ayak.....	99
3.1.1.3. Sağ Kulak-Sol Kulak.....	102
3.1.1.4. Sağ Göz-Sol Göz.....	103
3.1.2. Sağ Taraf-Sol Taraf.....	104
3.2. Siyasal Paradigma Çerçevesinde Sağ- Sol Algısı .....	109
<b>SONUÇ.....</b>	<b>113</b>
<b>KAYNAKÇA .....</b>	<b>118</b>

## ŞEKİLLER LİSTESİ

<b>Şekil 1.</b> Yön ve Renk Simgeçiliği.....	46
<b>Şekil 2.</b> Yön ve Renk/Hayvan Simgeçiliği .....	47
<b>Şekil 3.</b> Yön ve Hayvan Simgeçiliği.....	48
<b>Şekil 4.</b> Yön ve Gezegen Simgeçiliği .....	48
<b>Şekil 5.</b> Yön ve Element Simgeçiliği.....	49
<b>Şekil 6.</b> Yön ve Mevsim/ Zaman Simgeçiliği.....	50
<b>Şekil 7.</b> Dikey Evren Algısı .....	51
<b>Şekil 8.</b> Yön ve Sınıf İlişkisi .....	52
<b>Şekil 9.</b> Evrenin Daire İçinde 4 Yön, 4 Ara Yön ve Yukarı- Aşağı Yön Biçiminde Şekillenmesi .....	53
<b>Şekil 10.</b> Sınıfların Yönlerle Gösterimi .....	62
<b>Şekil 11.</b> Orun Töresi ve Sağ- Sol Ayrımı.....	111
<b>Şekil 12.</b> Cengiz Han Dönemi Protokol Düzeni .....	111

## KISALTMALAR

**haz.:** Hazırlayan

**TDK.:** Türk Dil Kurumu

**vb.:** Ve benzeri

**vd.:** Ve diğer

**vs.:** Vesaire

**Yay.:** Yayınları



## GİRİŞ

Mit, bir şeyin yaşama nasıl geçtiği, ortaya nasıl çıktığı konusunda kaynaklık eder. Eliade, bu bakımdan miti “yaratılışın öyküsü” olarak değerlendirir. Mitin, masal gibi uydurmaca ve kurmaca olarak değerlendirilmesine karşı çıkararak onu, kutsal ve değerli bulur (Eliade, 2018:11). Zihin tam olmak ister. Karşılaştığı olaylar ve bir şeyin nasıl meydana geldiği konusunda mantıklı bir arayışa girer. İnsan beyni de çağrışımlarla çalışmaktadır. Platon’un benzer benzeri bilir ilkesi mantığıyla, karşısına çıkan durumu zihnindeki çağrışımlardan yola çıkarak arayış içine girer ve mantıklı bir yaratılış öyküsüyle bütünleştirir. Geçmiş dönemde yaşamış insanlar da tıpkı bu şekilde evreni anlamlandırma arayışına girmişlerdir. Edindikleri tecrübeleri karşılaştıkları durumlarla ilişkilendirerek mitleri meydana getirmişlerdir. Malinowski ise miti, anlatılan kurmaca bir öykü olarak kabul etmez ve insanların kaderlerini etkileyen yaşayan bir gerçeklik olarak nitelendirir (Malinowski, 2000: 98). Her şeyin bir kökeni ve açıklaması vardır. Geçmiş ve gelecek arasında köprü vazifesi görmesinden dolayı mitler, geleceğe dönük kehanetlerde bulunur. Bu bakımdan mitler kutsal bilgiler olarak kabul görmüştür. Çünkü inanışa göre gelecek, geçmişin yansımalarından başka bir şey değildir ve geleceğin kodları geçmişte yazılıdır.

Mitoloji, kültürün yansımasıdır. Her milletin kendine has kültürü olduğu gibi mitolojik bir geçmişi de vardır. Milletlerin geçmişte yaşadıkları tecrübeleri gelecek nesillere aktarmasında mitoloji önemli bir rol üstlenir. İlk olarak kültür araştırmasında mitlerin yol gösterici olduğunu, yaptıkları çalışmalarla Grimm Kardeşler ortaya koymuştur. Bu çalışmaları Avrupa’da oldukça benimsenerek, birçok millet de kültürünü ve kökenini

mitlerde aramaya başlamıştır. Türkler de aynı şekilde köken araştırmalarında mitlere yönelerek Türkistan’da araştırmalara başlamıştır. Birçok aydın eski dönemde yaşamış olan ve kültürümüzün mihenk taşı olan atalarımızın, köklerimiz dnyayı algılayış şekillerine mitler ışığında ulaşmıştır (Oğuz, 2010: 36). İlkel dönemlerde yaşamış olan insanlar, evreni anlamlandırma ihtiyacı hissetmiş ve bu bilimsel açıklıkla dnyevi olaylara tanrısal anlamlar yüklemiştir. Bu şekilde ortaya çıkan mitler kutsiyet kazanmıştır. Türkler de zihinlerinde bir “Dünya modeli” şeması çizerek dnyayı mantıksal bir çerçevede anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Yapılan araştırmalarda Türklerin tarihte var oluşu noktasında kesin bir tarih vermek mümkün olmasa da bugüne değin ulaşılabilen bilgiler çerçevesinde evren telakkisi Çular ile başlar. Proto-Türk olarak kabul gören, İç Asya bölgesinde yaşamış olan Çular evreni; birbirine zıt ama aynı zamanda birbirini tamamlayan iki unsur yağız yir (yeryüzü)-tengri (gök) ile evrenselci bir dikotomide oluştuğunu kabul eden sistemi benimsemişlerdir. Bu sistem proto-Türklerin bilinen en eski kozmolojisidir. Sonraki dönemlerde İç Asya’da Türk ve Çin kültürü etkileşimlerle yaşamaya devam etmiştir. Hunların kültürünü ve siyasi yaşamını benimseyen Kök Türkler ise merkezîyetçi devlet anlayışını benimsemişlerdir (Esin, 2001: 19-21). Orhun Yazıtlarında geçen “Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun ilingin törüngün kim artatı odacı erti?” dizelerinde de görüldüğü gibi tengri (gök) ile yir (yer) zıt ve tamamlayıcı iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da Kök Türklerin Çuların evrenselci kozmoloji anlayışının mirasçuları olduğunu göstermektedir. Diğer milletlerin kozmoloji anlayışında gök kutsal kabul edilirken, yer karanlığın ve kötü enerjisinin sembolü olarak kabul edilmiştir. Oysa Türkler her iki unsura da tanrısal kut atfederek saygı göstermişlerdir. Bu çerçeve yaklaşarak dikotomik kozmolojide kutsallık ön plana çıkmıştır.

Mitlerin kutsal olarak kabul görmesi belli kuralları meydana getirmiştir. Eliade bu durumdan şu şekilde bahseder; mitler hiçbir ayırım gözetilmeden herkesin içinde anlatılmaz. Pek çok kabiledede kadınların ya da çocukların, yani üyeliğe kabul törenlerinden, bir başka deyişle inisiyasyondan geçmemiş olanların önünde okunmaz (Eliade, 2018: 21). Türk kültüründe sosyal yaşam açısından diğer milletlere nazaran

kadın daha değerli görülse de dini tören ve anlatılarda, kozmik bilgilerin aktarılması sırasında kadın ve erginliğe erişmemiş çocukların yanında bilgi vermek istenmemiş, ritüellere alınmamışlardır. Buna sebep ise kadının gizli bilgilere erişmesinin istenmemesi şeklinde yorumlanabilir. Bayat, bu durumu Bektaşilerin Cem ayinleri ile ilişkilendirmiştir. Bu Bektaşilikte nasip almayanın Ayin-i Cem'e alınmaması şeklinde kendini korumuştur. "Cem gizli bilimlerin nasip alanlara aktarıldığı merkez görevini yerine getirir. Kozmik bilginin erginlik merasiminden geçmemiş olanlarca (neofit) bilinmemesi, Ayin-i Cem'e alınmayanların durumuna benzemektedir ki bu bağlamda eski Türk inançlarının orta çağda da değişmeden yaşatıldığının bir göstergesidir" (Bayat, 2007a: 16). Türkler geçmişten günümüze farklı dinlere yönelmiş ve farklı coğrafi bölgelere göç etmiş olsalar da ister köy yaşamlarında ister şehirli yaşamlarında mitik algı ve inanışlarına saygı göstererek gelecek nesillere aktarmayı başarabilmişlerdir.



## BİRİNCİ BÖLÜM

### TÜRK KOZMOGONİK ANLAYIŞI

#### 1.1. Türk Kozmolojisinin Temel Paradigmaları

Kozmogoni, mitolojinin temel taşı konumundadır. Kozmogoni bir varlığın nasıl yaratıldığını, bir süreç içinde nasıl meydana geldiği hususunda zihinlerde oluşan sorulara yanıt verir. TDK sözlüğünde kaos, “evrenin düzene girmeden önceki biçimden yoksun, uyumsuz ve karışık durumu” şeklinde tanımlanır. Kozmos ise bütünlüğü ve düzeni kasteden tek bir sözcük olan “evren” biçiminde tanımlanmaktadır (TDK, 2015). Türk-Altay Yaradılış mitinde “yer yoktu, kişi yoktu, bitki yoktu, hayvan yoktu...” cümlesi ile kaostan söz edilerek giriş yapılır (Şanlı, 2019: 25). Yokluk ve kargaşa, insan zihninde bir kutsallık taşımazken, düzenin başlangıcı olan kozmos tanrısal bir kutsiyet kazanır. Bu nedenle mutlak başlangıcın bilgilerini veren kozmogoni, mitolojinin temelini oluşturur. Yaratma ve yaratılma durumu tanrısal güçlere atfedilmiştir. Bu bakımdan kozmogoni ve kozmolojik düşünce tanrısal kutsiyetten ve dinden ayrı düşünülmeyle etkileşim içinde ilerlemiştir.

Eski Türk dini üzerine yapılan çalışmalarda gerek yazılı kaynaklardan gerekse komşu kavimlerin yıllıklarından edinilen bilgiler ışığında Türklerde “Tengri” kavramının varlığı açıkça korunmuştur. Bilinen ilk yazılı kaynak olan Orhun Yazıtlarında da anlamı çözülen ilk kelime Tengri olmuştur. Türkler süreç içinde farklı dinleri benimsemiş olsalar da zihinlerinde var olan Tanrı kavramı konumunu korumuştur. Farklı dinleri benimseme süreci ise Türklerin kozmolojisini anlamlandırma

aşamasında farklı yorumlamalara neden olmuştur fakat Türk mitolojisi ve kozmolojisi, kültürel aktarım ve günlük hayatın içinde var olması ile canlılığını korumuştur. Bu bakımdan Türk kozmolojisini farklı pencerelerden bakarak parçalamak yerine bir bütün olarak düşünüp ele almakta fayda vardır.

İlkel dönemlerden başlayıp bugüne değin süren merak olgusu, fikirlerin ortaya çıkışında etken unsurdur. Her bireyin, toplumun evrenin oluşumuna dair merakı ve bu merakla da evreni anlamlandırma çabası oluşmuştur.

Çalışmanın giriş kısmında belirtildiği gibi Türk kozmolojisi hakkında yapılan çalışmalarda -bilinen- ilk kozmik bilgiler çoğunluğu proto-Türk olarak kabul edilen Çulara (Chou) dayanmaktadır. Çuların hangi halktan olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapılan araştırmalarda araştırmacılar Çuların Türk olduğuna kanaat getirmişlerdir (Taş, 2017: 32). Bu kozmolojide ikili sistem dikkat çeker. “Çu kozmolojisine evrenselcilik veya evrencilik denmektedir. Çu kozmolojisi, gök ve yerin temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için de dikotomi (iki ilkeli sistem) adını almaktadır” (Esin, 2001:19). Çu kozmolojisinin mirasçılarında olan Türklerin evren anlayışında da bu ikili sistem hakimdir. Zihindeki dünya modelinde parçalayıcı değil bütüncü yaklaşım vardır. Gökyüzü ve yeryüzü Türkler için aynı kutsiyette değerlendirilmiştir. Gök için tengri, yer için ise yağız yir ifadeleri kullanılmıştır. Türk kozmolojisindeki ikili sistem(dikotomi) birbirine zıt olan bu unsurların birbirini tamamlayıcı yönlerine dikkat çekerken, Pers mitolojisindeki ikici (düalist) sistemden tamamen ayrılır. Persler ikici sistemde, gökyüzünü aydınlık ve iyilik kaynağı görerek kutsallık atfetmiş, yeryüzünü ise karanlık ve kötülük simgesi olarak görerek zıt bir anlam yüklemiştir. Türk kozmolojisinde gök ve yer olarak kutsallığını korurken, Pers kozmolojisinde gök iyi ruhlara, yer ise kötü ruhlara ait bölgeler olarak sınıflandırılmıştır. Bundan dolayı kötülük tanrısı Ehrimen ile iyilik tanrısı Hürmüz arasındaki gök ve yerin üstünlüğüne dayanan ikili bir çekişme yaşanmaktadır. Eski Türk inancında ise gök ve yer arasında bir mücadele söz konusu değildir. İran mitolojisinde olduğu gibi sürekli mücadele ve vuruşma haline girilmez (Taş, 2017: 173). Türk Söylence Sözlüğünde Hürmüz, “eski Pers İmparatorluğu resmi dini Zerdüştlüğün, kötülük ilkesi ya da tanrısı olan Ehrimen'le sürekli bir mücadele ya da savaş hali içinde olmakla birlikte, Zerdüşçü

iyimserliğin bir ifadesi olarak sonunda mutlak bir zafer kazanacak olan baş tanrısı, iyilik ilkesi” biçiminde tanımlanmıştır (Karakurt, 2012: 397). Evrenselci sistem, evreni bir bütün olarak ele aldığından “kut” hem gökyüzünde hem yeryüzünde yani evreni kapsayıcı bir durumdadır. Bir diğer fark ise Pers mitolojisinde yaratan vasfındaki Hürmüz ve Ehrimen güç bakımından birbirine eşit olduğu görülmektedir. Biri diğerini yaratmamıştır. Hürmüz insanları yaratırken Ehrimen şeytanı yaratmaktadır. Türk mitolojisinde ise tanrı vasfında bulunan Ülgen, tek kudret sahibidir. Erlik’i yaratan da Ülgen’dir. Güç ve kudret sahibi tektir. Bu da Türk kozmogonisinde tek tanrı ile başlangıcın şekillendiğini göstermektedir.

Türklerin evren tasavvurunu anlatan en önemli kaynak Altay Yaradılış Efsanesi’dir. Bu efsane Radloff ve Verbitsky tarafından derlenmiş iki varyantı bulunmaktadır ve bu varyantlar çalışmaya kaynaklık edecektir. Varyantlar arasında her ne kadar efsaneyi oluşturan temel taşlar aynı olsa da kurgu bakımından farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkları karşılaştırarak Türklerin kozmolojisini oluşturan temel unsurlara değinilecektir. İlk olarak Ögel (2010: 432-434)’den alınan Verbitsky’nin derlemiş olduğu Altay Yaradılış Efsanesi incelenecektir:

“Dünya bir deniz idi ne gök vardı ne bir yer,  
Uçsuz, bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer.  
Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,  
Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak.  
Kutsal bir ilham ile, nasılsa gönlü doldu,  
Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu.  
Göklerden gelen bir ses, Ülgen’e buyruk verdi:  
— “Tut önündeki şeyi, hemen yakala!” dedi.  
Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,  
İçinden tekrarladı, Semânın sözlerini.  
Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,  
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!

Artık Ülgen memnundu, rahatı bulmuş idi,  
Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.  
Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak,  
Artık vakit gelmişti, gökleri yaratacak!  
Ülgen hep düşünmüştü, ta göklere bakarak:  
— “Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım!  
Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!  
Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım”!  
Bir Ak-Ana (Ak-Ene) var idi, yaşardı su içinde,  
Ülgen’e şöyle dedi, göründü su yüzünde:  
— “Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen,  
Yaratıcı olarak, şu kutsal sözü öğren!  
De ki hep, “Yaptım oldu!” Başka bir şey söyleme!  
Hele yaratır iken, “Yaptım olmadı!” deme!”  
Ak-Ana bunu dedi, sonra kayboluverdi,  
Denize dalıp gitti, bilinmez oluverdi.  
Ülgen’in kulağından bu buyruk hiç çıkmadı,  
İnsana bu öğüdü iletmekten bıkmadı:  
— “Dinleyin, ey insanlar! Var’ı yok demeyiniz!  
Varlığa yok deyip de yok olup gitmeyiniz!”  
Ülgen yere bakarak: — “Yaratılsın yer!” demiş.  
Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.  
Ülgen göğe bakarak: — “yaratılsın gök!” demiş.  
Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!  
Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,  
Bu dünyanın yanma, yaratılmış üç balık.

Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,  
Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş.  
Dünyanın yanlarına, iki de balık konmuş,  
Dünya gezer olmamış, bir yerde kalıp donmuş.  
Bir başka balık ise, yere gerilmiş imiş,  
Kapkaralık kuzeye, başı çevrilmiş imiş.  
Ortadaki balığın başı tam kuzeydeymiş,  
Tufan hemen başlarmış, yönü az değişseymiş.  
Onun başı her zaman, tam yönle durmalıymış,  
Bu yön hiç değişmeden, kuzeyde olmalıymış.  
Onun başı az düşse, tufanlar başlar imiş,  
Tufanla taşan sular, dünyayı kaplar imiş.  
Bası zincirler ile, bu yüzdten bağlanmıştı,  
Başın oynamaması, bu yolla sağlanmıştı.  
Zincirler bağlanmışmış, ortadaki direğe,  
Balık nolur, ne olmaz, kımıldamasın diye!  
Tanrı balık işini, verdi Mandı-Şire'ye  
Mandı-Şire düzeltti, başı dönse nereye.  
Günlerden bir gün yine, yer suya gömülmüştü,  
Çünkü balığın başı aşağıya düşmüştü.  
Dünya yaratılınca, tanrı rahatı seçti,  
Oturmak için yine, Altın Dağ'ına geçti" (Ögel, 2007).

Verbitsky'nin derlemiş olduğu Altay Yaradılış Efsanesinde daha sonra incelenecek olan diğer varyantta olmayan farklı bir kurguyla karşılaşılmaktadır. Verbitsky'nin derlemiş olduğu varyanta, sürekli uzun bir tekrara düşmemek adına "Verbitsky

varyantı” denecektir. Kurgu olarak bu varyantın ilk cümlelerinde “Tanrı’nın su üstünde uçması” yaratılış efsanesinin diğer varyantlarıyla aynı şekilde başlamaktadır. Fakat onu diğer varyantlardan ayıran yönü tanrının katı bir yer aramasıyla göklerden gelen bir sesin onu yönlendirmesiyle birlikte denizden çıkan taşı tutup üzerine binmesidir. O halde henüz bir yaratma eylemi başlamamış olup zaten denizde var olan taşı oradan alması gerçekleşmiştir. Asıl yaratma eylemi Ak-Ene’nin ilhamıyla başlar. Verbitsky varyantında yaratmaya başlayan Tanrı’nın, ilk emirle kişiyi değil yeri yaratmasıdır. Yeri herhangi bir yardımcı olmadan ve tek başına “yaratılsın” emri vererek yaratır. Yeri yaratan Ülgen ikinci bir emirle göğü yaratır. Suyun yaratılması noktası hiçbir varyantta geçmediği gibi Verbitsky varyantında da geçmez. Çünkü her şeyden önce su vardı. Bu bakımdan Türk kozmogonisinde mutlak yokluktan bahsedilemez. Kozmosun katmanlarının oluşumu ise süreç içinde gerçekleşmiştir. O halde kozmolojinin ilk unsuru “su”dur demek yanlış olmaz. Türk kozmolojisinin dışında birçok mitolojide su, başlangıçta var olan ilk unsurdur. Mitolojik anlatılarda suyun yaratılışın temel unsur olmasının yanında Tanrı’nın dışında var olan ilk unsur olmasına rastlanır. Sümer mitolojisinde ve bazı diğer mitolojilerde su, tanrıdan önce var olan unsur olarak değerlendirilir (Kurt Fidan, 2012: 9). Türk Altay Yaratılış Efsanesi’nin temelini oluşturan su ve buna bağlı su unsurunda Verbitsky varyantında yine bir farklılık ile karşılaşılır. İlk emirle yaratılan yer ve ikinci emirle yaratılan göğün sonrasında üçüncü emirle yaratılan unsur balıktır. Üçleme ile karşımıza çıkan balıklardan biri orta noktada diğer ikisi denge unsuru olarak yanlarda durmaktadır. Orta noktadaki balığın başının kuzeye bakması da daha sonra detaylıca incelenecek olan Türk kozmolojisinde kuzey yöne atıfta bulunmaktadır. Orta noktada bulunan balığın dengesini koruması için zincirle orta direğe (Demir Kazık’a) bağlanmıştır. Balığın başının yönü oynayacak olursa tufanın kopacağı ve dünyanın sonunun geleceği düşünülmektedir. Dünyanın altında bulunan balıkların evrenin dengesini sağlama görevleri vardır. Bu sebeple balığa kutsallık yüklenmiş olup dengenin simgesi duruma gelmiştir (Çoruhlu, 2000: 99). Balık, yaratılış ve tufan hadisesini birlikte sembolize etmektedir. Balıkla birlikte düşünülen yaratılış ve Tufan hadisesi arasındaki benzerlik Hint mitolojisinde de yer almaktadır. “Hint mitolojisinde balık, tıpkı Türk mitolojisinde olduğu gibi “yaratılış” ve “tufan” konularıyla ilişkilendirilir. Hint edebiyatında balık miti, ilk olarak Şatapatha Brahmana’daki tufan efsanesinde görünür” (Kayalı, 2016: 252). Burada görülüyor ki kozmogonide ilk unsur olan suyun

rolü, eskatolojide de değişmeyerek olası kıyamette yine ilk rolü oynayacaktır. Dünyanın sabit bir konumda durmaması, hareket etmesi insanların zihnindeki çağrışımlara göre bir sebebe oturtulmak istenmiştir. Verbitsky varyantında görünen dünyanın balık üzerinde durması Altay-Sayanlarda da mevcuttur. “Altay- Sayan Türklerinin Şamanlık tasavvurlarına göre yerdeki kırmızı gölün hamisi Kerbalık, bütün dağları üstünde saklar. Kerbalık’ın içinde insanları ve hayvanları oluşturan bir öz olduğuna inanılmaktadır. Eski mitolojik inançta insanın hayvandan türemesi veya yerin hayvan sırtında durması ile karşılaşılmaktadır” (Bayat, 2007a: 64). Türklerin yaşadıkları bölgeler ve bu bölgelerdeki dinlerin tesiri ile inançlarda farklar yaşanabilmektedir. Nitekim dünyanın balık üzerinde durduğu düşüncesi Güney Asya’da yaygın olan bir düşüncedir. Kültür ve din etkileşiminin bir diğer örneği de Orhun Yazıtlarında Kül Tiğın Anıtı’nın kaplumbağa figürü zeminine dikili olmasıdır. Buradaki görselin amacı dünyanın kaplumbağa üzerinde durduğunu göstermek ve ömrünün uzunluğuna dikkat çekmektir. Dünyanın kaplumbağa sırtında durması düşüncesi ise Çin ve Budizm kaynaklı bir inançtır. Çinlilerle olan coğrafi yakınlık ve kültür etkileşimi de burada kendini göstermektedir (Çoruhlu, 2000:149).

Verbitsky’nin derlemiş olduğu varyantta dünyanın, dünyanın katmanlarının, iyi ve kötü olmak üzere yardımcı ruhların, cehennem yaratılması üzerinde durulur fakat varyantta insandan ve Erlik’ten söz edilmemektedir. Verbitsky’nin bu varyantı dışında ek bir varyantı daha vardır. Orada kurgu farklılaşır;

Yine günlerden bir gün, Tanrı Ülgen denize,  
Bakarak duruyordu, şaşırıldı birdenbire,  
Bir toprak parçacığı, sulara yüzüyordu,  
Toprağın üzerinde, birde kil duruyordu.  
Toprak üstündeki şey, dedi, nedir acaba,  
İnsan oğlu bu olsun, insana olsun baba,  
Görünmeğe başladı, insan gibi bir şekil,  
Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil.  
İnsanda toplanmıştı, her çeşitten yeterlik,

Bu ilk insanın ise, adı olmuştu Erlik” (Ögel, 2010:435).

Verbitsky'nin ikinci varyantında ilk insanın nasıl yaratıldığı ve adının Erlik olduğunu geçmektedir. İlk insanın kilden yaratılmış olması semavi dinlere de benzer bir özelliktir. Bu varyantta dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da Tanrı'nın Erlik'e kardeşlik vasfı yüklemesidir;

“Bir küçük kardeşim ol! diye Erlik'e dedi.

Erlik Tanrı Ülgen'in kardeşi olmuş idi.” (Ögel, 2007: 435).

Erlik'in Ülgen'e kafa tutup kendini onunla eş görmesi Ülgen'in bu teklifiyle onu kendisine eş konuma getirmesinden kaynaklı olabilir. İkinci varyantta Ülgen, kibrine yenilen Erlik'in işe yaramayacağını düşünür ve Mandı-Şire'yi yaratır;

“Erlik'in varlığıyla bu dünya da yaşamaz.

Yarattı Mandı-Şire, adlı bir kahramanı,

Dedi, Erlik yerine korusun bu insanı” (Ögel, 2007:451).

Bu kısımda da görülüyor ki Ülgen'in yarattığı ilk insandan beklentisi, sonrasında yaratılacak olan insanların koruyucusu olmasıdır. Bir nevi kendi görevlerini ilk insana vererek onu kutsal bir konuma yerleştirmiştir. Diğer Altay Yaradılış Efsanesi ise Radloff'a aittir;

“Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,

Ne gök vardı ne de ay ne güneş ne de bir yer.

Tanrı uçar dururdu, insan oğluydu tekti,

O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşti.

Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı” (Ögel, 2007: 451).

Radloff varyantında kişinin zaten tek olarak var olduğu, sonrasında soyların Tanrı tarafından yaratıldığı görülür. Kişinin, Tanrı ile eş konumda görülmesi de her şeyden



önce var olmasından kaynaklanmaktadır. Bu varyanttaki Ülgen-Erlik ilişkisi farklılık göstermektedir. Yaratmanın başlangıcı Ülgen'in Erlik'i suyun dibine göndererek toprak getirtmesiyle başlar. Ülgen'in ikinci buyruğuyla Erlik bir kez suya dalar fakat burada kendi yeryüzünü oluşturma isteğiyle ağızına Erlik bir miktar da ağızına toprak doldurur. Erlik'in hilesi ağızına doldurduğu toprak ile başlar. Verbitsky varyantında bu durumlarla karşılaşilmamaktadır. Tanrı emriyle, yardımcısı olmaksızın yeryüzü yaratılmıştır. Radloff varyantında ise Ülgen, Erlik'e buyrukta bulunarak onun kendisine hizmet etmesi ile yeryüzünü yaratır. İki varyant arasındaki önemli farklardan biri budur. Diğer önemli fark ise Verbitsky varyantında evren üç balığın üzerinde dengede dururken Radloff varyantında evren yaratışında herhangi bir zoomorfik yapı düşüncesi yer almaz. Evrenin düz bir zeminde yaratılmasından sonra Erlik'in ağızında sakladığı toprakları tükürmesiyle yeryüzünde dağ ve tepeler oluşur. Günümüzde kibirli ve kötü niyetli insanlar için kullanılan "küçük dağları sen mi yarattın?" ifadesi ile de Erlik'in kişiliğine gönderme yapılmaktadır. Bu hilesinden sonra Erlik, Ülgen tarafından şeytan olarak nitelendirilir. Tanrı bir gün kuru bir ağaca rastlar. Ona buyurur;

“Tanrı yine buyurdu: — “Bitsin, dokuz dalı da!”

Dallar çıktı hemence, dokuzlu budağı da.

Kimse bilmez Tanrının, düşüncesi ne idi,

Soylar türesin diye, şöylece emir verdi:

Dokuz kişi kılınsın, dokuz dalın kökünden,

Dokuz oymak türesin, dokuz kişi özünden!” (Ögel, 2007).

Burada mitolojik dokuz rakamıyla birlikte insanların yaratılışı geçer. Erlik insanların gürültüsünü merak edip Ülgen'e sorar;

“Tanrı dedi: —Ne olsun, sen de hansın, ben de han,

Onlar benim ulusum, benim emrime bakan.” (Ögel, 2007).

Radloff varyantının giriş kısmında karşılaşılan Ülgen ve Erlik eşitliğini “sen de hansın ben de han” ifadesi ile tekrar görülmektedir. Buradaki düalizm (ikilik) İran mitolojisindeki yaratan konumundaki Hürmüz ile Ehirmen arasındaki güç eşitliği ile benzerlik göstermektedir. Ehirmen ile Erlik arasındaki tek fark Ehirmen’in yaratma gücü varken Erlik’in yaratma gücü olmayıp Ülgen’in yarattıklarını yanına çekmeye çalışmasıdır. Çünkü Ülgen ne kadar sen de hansın ben de han dese de Erlik’in kötü niyetini bildiğinden yer yer onun yetkilerini kısıtlar. Radloff varyantında bir diğer önemli husus da “yasak meyve” motifidir. Erlik insanların aklına girerek Ülgen’in yasaklamış olduğu meyveyi insana yedirir. Bunun üzerine Tanrı Erlik’e uyan insana öfkelenir ve artık insanlara görünmez, kendisi ve insan arasında yardımcısı Mai-Tere’yi elçi olarak görevlendirir. Verbitsky’nin ikinci varyantında da yer alan Ülgen’in, insanın koruyuculuğunu kendisi yerine yardımcısına bırakması bu varyantta da aynı şekilde varlığını korumuştur. Efsanelerin kurgusu farklı olsa da yapı taşları korunmaktadır. Radloff varyantında Erlik hilelerinin sonucu olarak Ülgen tarafından yer altına gönderilir. Erlik yine Ülgen’den isteklerde bulunur;

“Şeytan dedi: —Ey Tanrı ne aile ne halkım,  
Var yerin diplerinde; ben nasıl yaşayayım?

Tanrı dedi: —Ey Şeytan ne sorarsın bunu sen?

Kut bile verdim sana, insan yarat istersen!” (Ögel,2007).

Daha önce bahsi geçen İran düalizminde Hürmüz- Ehirmen güç eşitliğini bozan Ülgen-Erlik arası yaratma gücü farkının Radloff varyantının ilerleyen bölümlerinde ortadan kalktığı görülmektedir. Artık Erlik’in de Ehirmen gibi yaratma gücü vardır. Erlik yer altında da rahat durmaz kendine yardımcı kötü ruhlar yaratır. Evrenselci sistemde gök ve yeryüzü olarak iki temel ilke (dikatomi) benimsenmiş şekilde bir düşünce hakimdi. Altay Yaradılış Efsanesi’nde Erlik’in yer altına gönderilmesi ile üçüncü bir katman olan yer altı ile karşılaşılır. Evrenin üç katmadan oluştuğu düşüncesi yer almaktadır. Asya’daki Şamanist topluluk arasında evren tasavvuru küçük farklılar gösterse de evrenin ikili ve üçlü sistem olarak izah edilmesi benzerlik göstermektedir. Farklı katmanları bulunan gök, insan ve hayvan gibi canlıların yaşadığı yeryüzü ve yine farklı katmanlarının olduğu düşünülen yeraltı üçlü sistemi oluşturmaktadır (Yavuzer,

1997:50). Şamanizm'in ortaya koymuş olduğu katlı evren düşüncesi çeşitlilikler gösterse de genel kozmik yapıyı yukarı- orta- aşağı şeklinde üç bölüme ayırmak mümkündür (Taş, 2017: 175).

Şaman kozmogonisine göre evren tasarımı yukarı, orta ve aşağı şeklinde üç katmandan meydana gelir. Şaman, hastalıklı veya kayıp ruhlarla iletişim kurmak için üç katman arasında sembolik yolculuk yapabilir. Bu bakımdan Şamanist üçlü evren tasarımı, şamanın bu üç katman arasında geçiş yetkilerine ve ruhlarla ilişkilerine değinir. Şamanist düşünceye göre Tanrı'dan korkulup çekinilmez. Zaten o bağışlayıcı ve merhametlidir. Bu yüzden Tanrı'ya kurban sunulmaz. Aksine çekinilmesi ve hoşnut edilmesi gereken Erlik'tir. Erlik'in hoşnut edilmesinin amacı ondan ve yardımcı ruhlarından gelebilecek olan her türlü kötülüğe karşı aman dilenmesi şeklinde açıklanabilir. Bu yüzden ona kurbanlar sunulur, onu kızdırmaktan çekinilir. Şamanalar da burada devreye girer. Gerçekleştirdiği ritüeller ile bu üç katmana da seyahat edebilir. "Şaman kozmogonisi de genel hatlarıyla Türk mitolojik sistemindeki evren tasarımının tekrarı niteliğindedir. Evrenin üç tabakadan oluşması her tabakanın çeşitli katmanlardan ibaret olması ve katmanlarda ruhların yerleşmesi Şaman dünya görüşünün özünde Türk mitolojik sisteminin durduğunu ispat eder" (Bayat, 2006: 147).

### **1.1.1. Gök**

Çoğunluğunun proto-Türk olarak kabul gördüğü Çular, göğü yaşadıkları coğrafya ile özdeşleştirmişlerdir. "Eski Çular göçebe kökenli olmaları nedeniyle, kâinatı silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağa ya da üstünde otağ veya şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetmişlerdir" (Esin, 2001:39). Benzetmede silindirik ve arabanın olması o dönemde evrenin düz bir yapıda algılanmayışını göstermektedir. Araba ile kastedilen de açıkça kâinatın sabit kalmayıp hareket halinde oluşuna vurgu yapar. Eski Türk inancında yeryüzü, göğün örttüğü yerin taşıdığı şeklinde tarif edilir. Tanrı'nın da göğün en üst katında yaşadığına, güneş, ay ve yıldızın da onun çadırının içinde olduğuna inanılır (Kalafat, 2010: 120). Göğün otağ/çadır gibi düşünülmesi çeşitli inançlara da kaynaklık etmiştir. "Türk kökenli halklarda, tanrıların arada bir gökyüzü örtüsünü biraz aralayıp yeryüzünde neler olup bittiğine göz attıklarına inanılır ki,

Çuvaşlar dünyaya düşen meteorların yarattığı bu ışıltıyı bu şekilde izah ederler” (Harva, 2014: 25). Işıltının olduğu ana denk gelmeyi şansla ilişkilendirmişlerdir. Bu inanış günümüzde farklı bir şekilde yaşamaktadır. Yıldız kayarken dilek tutma inancı buradan gelmektedir. Eski Türk inancında gök ve gökyüzü sadece doğanın bir parçası olarak görülmemiştir. Gökyüzü, evrenin bütünsel olarak düzenleyicisi ve Tanrı ile bağdaştırılan sonsuzluk olarak değerlendirilmiştir. İnsana canını, ruhunu verenin de gökyüzü olduğuna inanılmış bu sebepten de gökyüzünün iradesi en yüksek irade olarak düşünülmüştür (Beydilli, 2003: 218). Gök ile yer arasında Temür Kazığı (demir kazık) denge unsuru olarak görmüşlerdir. Bu kazık merkez konumda olup gök ile yer arasında sabit durumdadır ve gökteki ucu Kutup yıldızına ulaşmaktadır. Türklerde merkez/göbek ilişkisi vardır. Demir kazığın bağlı olduğu merkez noktaya da gök kubbenin göbeği denmiştir. “Gök kubbedeki cisimler bu göbeğin etrafında döndükleri için insanlar bu göbeği, gök kubbenin sabitlenmiş olduğu bir cisim olarak kabul ederek, birçok Kuzey halkı, Kutup yıldızını çivi (Türklerdeki demir kazık) olarak isimlendirirler” (Harva, 2014: 28). Bu kazığın (çivinin) yerinden oynaması sonucu çıkması ise üstteki göğün yere çöküşü demek olduğundan mutlak son olarak düşünülür. Günümüzde beklenmedik olaylarla karşılaşılınca “dünyanın çivisi çıktı” şeklindeki kullanımın temeli de bu düşünceye dayanmaktadır. Bu söz dirlik/düzenin bozulmasını ifade eder. Kazığın göğe ulaşan kısmındaki Kutup yıldızı tanrının mekânıdır. “Türkçede Yitiken (yedi hanlar) denen Büyükayı takımyıldızının, hükümdarın arabası sayılıp, Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmişti. Böylece Gök Tanrı’sının veya arabasının yıllık bir hareketi olduğu farz ediliyordu” (Esin, 2001: 41).

İslami tasavvurun felek olarak adlandırdığı dönüş halinde olma durumuna Eski Türkler “Gök Çığrısı” adını vermişlerdir. “Gök kubbenin, Altun (veya Temür)-kazguk etrafında yıllık dolanımının yanında, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü varsayılıyordu” (Esin, 2001: 42). Bu dönüş ile gece ve gündüz oluşumunun meydana geldiğine inanılıyordu. “Çığrı sözünün iki manası vardır: 1) Felek ve çark. 2) Çıkrık, tekerlek. Çığrı, değirmen su dolabı gibi aletlerin çarkları için de söylenirdi” (Ögel, 2007: 155). Güneşin batıp ayın ve yıldızların ortaya çıkışıyla akşamın oluşu,

güneşin doğuşuyla yeni günün başlaması döngüsü gök çığrısının dönüşü ile mümkün oluyordu. Emel Esin, gök çığrısının çevrilmesinde iki ejderin rolünün olduğunu aktarmaktadır (Esin, 2001: 43). “Ejder'in en belirgin özelliği ise kışın suyun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan bir efsanevi ruh gibi algılanması, "iki mevsim" arasında gök ile yer arasında gidip gelmesi ejdere hem gök hem de yer suya mensubiyet vermektedir” (Ahmetbeyoğlu ve Şen, 2018: 67). Bu bakımdan gök çığrısı ve onun simgesi olan ejder, mekân olarak göğü simgelediği gibi zamanı da simgelemektedir. “Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden söz edilir. Yer altında ya da derin sulara bulunan yer ejderi bahar dönümünde yerin altından çıkıyor, pullar ve boynuzları oluşarak gökyüzüne yükseliyor, bulutların arasına karışıyordu. Böylece yağmur yağmasını sağlayarak bereket ve refahın oluşmasına katkıda bulunuyordu” (Çoruhlu, 2000: 133). Yer altından çıkan ejderin pullarının ve boynuzunun oluşması ile geçirdiği evrim sonucu göğe yükselmesi ve burada bulutlara karışarak yağmur yağdırması onun zaman üzerindeki etkisine dikkat çeker. Türklerde yeni yılın başlaması doğanın uyanışı, yağmurların yağması ve yeryüzünün yeşermesi ile ilişkilidir. Bu bakımdan On İki Hayvanlı Türk takviminde yıl sembolü olan ejderin önemli bir yeri vardır. On İki Hayvanlı Türk takvimi döngüsü on iki yılı kapsamaktadır ve her yıla ayrı bir hayvan adı verilmektedir. Bu on iki yıllık döngü “müçel/möçel” olarak adlandırılır. “... möçel On İki Hayvanlı Türk takviminde bir devreyi temsil eder. Türkistan'da günümüzde on iki yılın bitimi olan möçel dönümlerinin insanlarca sıkıntılı ve sancılı geçeceğine dair yaygın bir kanaat vardır. Hatta yeni bir devreye girerken bir hastalık veya uğursuzluk olacağından korkulur” (Özkan, 1996: 313). Bu takvim astroloji ile de bağ oluşturmuş ve takvimde yer alan on iki hayvan adı on iki burcu oluşturmuştur. Doğulan yıla bağlı olarak o yıl, devriye yılında hangi hayvana denk geliyorsa geçmiş zaman tecrübelerinden yola çıkarak o burç hakkında gelecekleri ve yaşamları üzerine yorumlamalar yapılmaktadır.

Eski Türklerin evreni anlama ve anlamlandırma konusunda ulaşamadıkları derinliklere daha fazla saygı gösterdiğini görmekteyiz. Gökyüzünün ulaşılır durumda olmayışı ve çeşitli doğa olaylarının başlangıç konumu olması dolayısıyla Tanrısal mekân olarak nitelendirilmiştir. Bilinen ilk yazılı kaynaklarımız olan Göktürk Yazıtlarında ilk olarak göğe dikkat çekilmiş, göğün önemine ve tanrısallığına vurgu yapılmıştır. Yazıtların

bazı cephelerinde ilk cümleler göğe atıf yapılarak başlamaktadır. Kül Tiğın Abidesi'nin doğu cephesinde ilk cümle: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış” (Ergin, 2003: 14) şeklinde başlarken Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde yine ilk cümle: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum” (Ergin, 2003: 32) şeklinde başlar. Bu iki başlangıç ve ifade de göğün ilk yaradılışına ve kutsallığına vurgu yapmaktadır. Kül Tiğın Abidesi'nin doğu cephesinin devamında: “üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?” ifadesi geçmektedir. Girişte, üstte mavi gök altta yağız yer kılındıkda şeklinde yapılan kozmolojik tasavvurda ilk unsur olan göğe, olası bir sonda -kıyamette- göğün yere basması şeklinde sonun ilk başlangıcı sıfatının yüklendiği görülmektedir. Buna sebep olarak da tanrının mekânın gökte düşünülmesi ve nasıl yaratmayı tanrı yapıyorsa olası sonu da yine tanrının göklerden gerçekleştireceği düşüncesi yatmaktadır. Tanrı'nın gökte varlığını sürdürdüğünün ve göğe yükseldikçe kutun arttığını gösteren düşünce yine Kül Tiğın yazıtının doğu cephesinde karşımıza çıkmaktadır. “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak” (Ergin, 2003: 15). Yazıtlarda görülüyor ki her ne kadar gök ve yer kutsal sayılsa da “gök/yukarı” tanrısal mekân olarak görüldüğü için ayrı bir önem taşımaktadır. Göktürk Yazıtları üzerinde çalışma yapan Türkolog W. Thomsen ilk olarak “tengri” kelimesini çözümlenmiştir (Esmen, 2021: 74).

Tengri kelimesinin Türklerde göğü ve Tanrı'yı ifade etmesi önemli bir husustur. Çünkü gök, Tanrı ile bütünleşmiş ve içi içe bir yapıdadır. “Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da öyle oluşuyordu. Varlığı hayalimizin gücüne bağlı idi. Buradaki “teg” sözü gibi, benzer demektir. Bunun içindir ki Thomsen, gereksiz olarak iki kez söylenen “Tengri” sözünün, birinin gök diğerrinin ise Tanrı olarak yorumlamıştır” (Ögel, 1995: 149). Bu durumun karışıklıklara yol açacağı düşüncesinden midir bilinmez, Türkler gökteki varlıklarla hava boşluğunu ayırmak için farklı bir kelime kullanmışlardır. Hava boşluğunu “kalıg” şeklinde ifade edilmiştir (İnan, 1976: 19). Diğer kutsal alandan bir nevi ayrılan kalıg, yeryüzünün göğe uzanmasında devam niteliğindedir. Türk Dünyası destanlarında da göğün kutsallığına

vurgu yapıldığını görmekteyiz. Kozmolojik bir kağan olarak adlandırılan Oğuz Kağan'ın doğumunda, yüz renginin “gömgök” şeklinde nitelendirilmesi onun Tanrı katından gelen kutsallığı ile ilişkilidir. Çünkü o, Tanrı'nın göklerden yeryüzüne inen bir yansıması olarak görüldüğünden kahramanın doğumdan sonraki fiziki tasviri tanrının izlerini taşımaktadır (Kurtlu vd., 2016: 884). Oğuz Kağan destanını inceleyen dil bilimciler “Oğuz” isminin etimolojisini araştırırken Oğuz-öküz bağlantısına dikkat çekmişlerdir. Oğuz-öküz/boğa bağlantısına dikkat çekilmesinin sebebi ise destanın Uygur harfli nüshasında giriş kısmının gök renkli öküz/boğa tasviri ile başlamasıdır. Destanın başlangıcında anne ve baba açık bir şekilde ifade edilmemiş olup boğa/öküz tasvirinden sonra Ay Kağan'ın doğum sancıları çekmesi ve doğumun gerçekleşmesi görülür. Ay Kağan'ın cinsiyeti baba figürü mü yoksa anne figürü mü olduğu araştırmacılar tarafından görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Şirin, “Öküz Sözcüğü Üzerine” adlı çalışmasında, “Sinor; Oğuz Kağan destanının Paris Bibliothèque Nationale’de kayıtlı Uygur harfli nüshasının “ikinci satırının içinde öküz, boğa veya inek olması icap eden bir çatal tırnaklının şekli bulunmaktadır.” diyerek bu şeklin Oğuz Kağan’a veya onun babasına ait olduğuna hükmeder. Bundan da Oğuz’un çatal tırnaklı hayvanlara mensup olduğu ve öküzlük cevherinin şüphesiz olduğu sonucunu çıkararak oguz ve öküz sözcüklerinin art ve ön ünlü nöbetleşmesi ortaya çıkmış aynı sözcükler olduğunu iddia eder” (Şirin, 2019: 5) der. Bayat da Ay Kağan’ı anne figürü olarak nitelendirmektedir: “Oğuz Kağan’ın da babasının bilinmemesi ve Ay Kağan tarafından doğurulması bakire Ay inancının Türklerin arasında da yaygın olduğunun göstergesidir. Oğuz metninde Ay Kağan, sadece Oğuz’u dünyaya getiren ana değil, hem de astral tasavvurlarda baş tanrıdır. Bu ise Ay’ın antropomorflaşması ve babasız çocuk doğurmanın Türk varyantıdır” (Bayat, 2007a: 272). Bakire olarak babasız çocuk doğurma ifadesinin altında yatan sebep, destanın boğa tasviriyle başlamasının ardından “bolsın gıl dep” sözünün geçmesi ve Ay Kağan’ın kutsal bir şekilde hamile kalarak çocuk doğurmasıdır. “Tüm gök tanrıları yaratıcıdır; dünyayı, tanrıları ve canlıları yaratırlar. Döllemek yaratıcılık yetkilerinin yalnızca bir yönüdür. Bu nedenle Hint-Akdeniz bölgesi gök tanrıları bir biçimde boğayla kişiselleştirilirler” (Eliade, 2017: 103). Gök Tanrı'nın boğayla kişileştirilmesi ve Ay Kağan'ın bakire iken gebe kalışı Oğuz Kağan'ın tanrının oğlu olarak algılanmasına sebep olur. Oğuz’un büyüüp geliştikçe ayaklarının “öküz/boğa ayağı gibi” oluşu ifadesiyle yine kişiselleştirilmiş Tanrı'nın tezahürü olarak yorumlanabilir. “Sadece Türk mitolojisinde değil, pek çok

mitolojide ay, sulara ve yağmura hükmeden ve yeryüzüne bereket dağıtan, genellikle boğa ile eş tutulan bir gök cisimidir. Ayın hilal hâlinin boğanın boynuzlarıyla benzerlik göstermesi ve her ikisinin dölleyici niteliklere sahip olması, bu iki cisim arasında bir benzerlik kurulmasına neden olmuştur” (Duymaz, 2007: 52). Bu bakımdan destanda ilk unsurun “boğa” oluşu ve doğumu yapan kişinin adında “Ay” sıfatının varlığı tesadüfi değildir ve destanda kozmolojik bir oluşumun ilk evreleri ince detaylarla verilmiştir. “Ayla ilgili bir başka nokta da şudur: Ay, doğuşu, batışı ve yeniden doğuşuyla doğumu, ölümü ve yeniden doğumu da işaret etmektedir. Ayın ortaya çıkışı şeklindeki kozmik hadisenin “doğmak” fiiliyle nitelenmesi de aslında ay ile doğum kavramı arasındaki semantik yakınlığı göstermektedir” (Duymaz, 2007: 52). Oğuz Kağan destanında Oğuz’un kutsal doğumla birlikte tanrısal güçleri vücudunda barındırdığı ve yaptığı kozmik evliliklerle de kozmosun oluşumunda rol aldığını görüyoruz. Oğuz Kağan’ın kozmolojik bir kağan olarak adlandırılmasının asıl sebebi kozmik evlilikler yapmasından kaynaklanmaktadır. Oğuz Kağan bir gün Tanrı’ya yalvarırken birden karanlığın basması ve ardından gökten bir ışık düşmesi yaşanır. Işığın içinde güzel bir kızın oturduğunu görür. Göğün kızıyla olan kozmik evliliğinden üç oğulları olur: Gün, Ay ve Yıldız. Oğuz Kağan’ın bir diğer evliliği ise ormanda ağaç koyuğunda oturan kız ile olur. Yerin kızıyla olan evliliğinden de üç oğulları olur: Gök, Dağ, Deniz (Bang ve Arat, 1936: 14-15). Göğün kızıyla olan ilk evliliği ikinci evliliğine kıyasla daha kutsaldır. Bunun sebebi ise Türklerce göğün, yere göre daha fazla kutsiyet arz etmesidir. Oğuz Kağan’ın eşlerinin seçilmesi ve doğan çocuklara verilen isimler tesadüfi değildir. Bu evlilikler ve doğan çocuklar ile kozmolojik bir oluşumun sırrı verilmek istenir. İlk evlilikten doğan çocuklar: Gün (Güneş), Ay ve Yıldız makro kozmosun oluşumu sembolize ederken, ikinci evlilikten doğan çocuklar: Gök, Dağ ve Deniz mikro kozmos olan dünyanın oluşumunu sembolize etmektedir. Destanda evliliklerin gerçekleşme sırası da aynı şekilde sıradan olmayıp ilk olarak uzayın yaratıldığı sonrasında dünyanın yaratıldığını sıralı şekilde vurgulamaktadır. Bu şekilde evren bütüncül olarak ele alınmış olur.

Oğuz Kağan destanında diğer bir dikkat çekici unsur ise Oğuz’un Orion Takımyıldızı ile ilişkilendirilmesidir. Orion Takımyıldızı, çeşitli medeniyetlerde Tanrı ve kahraman arketipi olarak görülmüştür ve bu kahraman arketipleri simgeleştirilirken



boynuz(boğa) ve Ay ile resmedildiği görülmektedir. Bilgili, “Oğuz Kağan kozmik nitelikli bir kahramandır ve göksel arketipi Orion Takımyıldızıdır. Gezegenel arketipi ise Ay’dır” der (www.millidusunce.com, 2020). Bu düşüncenin kaynağı Oğuz’un baba figürünün boğa, anne figürünün ise Ay olmasıdır. Türk inanç sisteminde gökyüzünün tanrısal mekân olarak görülmesi de Oğuz Kağan’ın gökteki simgesinin Orion Takımyıldızı olarak görülmesine zemin hazırlar. Aynı zamanda Orion Takımyıldızı, birçok toplumda da avcı kahraman bir tipi simgelemiş ve çeşitli kahramanlara/tanrılara simge olmuştur. Bizdeki avcı kahraman arketipi de Oğuz Kağan’dır. Bu takım yıldızı şekil itibariyle elinde üç ok ve yay bulunduran kişi olarak görülür. Oğuz Kağan destanında da “ok ve yay” sık sık geçmekle birlikte kozmik bir simge halinde dile getirilir ve destanda da takım yıldızında olduğu gibi “üç ok” dikkat çeker. Oğuz’un, ava göndermiş olduğu büyük oğulları altın bir ok bulur ve bunu babalarına verirler Oğuz da bu oku üçe kırarak küçük oğullarına verir ve onları ava gönderir. Oğuz’un gök kubbeyi yay gibi tasvir edişini de “oklarınız erişsin, göğe değ bu yay gibi!” ifadesinden anlamaktayız. Takım yıldızının şekil olarak Oğuz Kağan’la ilişkilendirilmesinin bir diğer yönü de Sirius ve gök kurttur. Sirius, elinde üç ok ve yay bulunan avcı kahraman olarak betimlenen Orion Takımyıldızının yanında, köpek şeklinde görünen yıldız takımına verilen addır. Bunun Oğuz Kağan ile bağlantısı ise Sirius’un Oğuz’a Tanrı tarafından bir ışıkla gönderilen gök kurda benzetilmesidir. Destanda gök yeleli, gömgök tüylü olarak tasvir edilen bu kurt Tanrı tarafından bir ışıkla Oğuz Kağan’a yol gösterici olması için gönderilmiştir. Orion ve Sirius Takımyıldızlarının da bu denli yakın ikili ilişkisi, Oğuz ve gök kurdun yakın ikili ilişkisi ile ortaklık göstermektedir. Türkler için ışığın kutsal oluşu ve göklerin Tanrı mekânı oluşu bakımından Orion ve Sirius, Tanrı’nın kişileştirilmesi ile yeryüzüne inen ve kozmik yaşayışla mikro ve makro kozmosu oluşturan Oğuz Kağan’ın gökyüzündeki tezahürü olarak algılanmıştır.

Türk Dünyasında gök ve göğün katları farklı destanlara da konu olmuştur. Bu destanlarda gök, Şamanist evren katmanları şeklinde geçmektedir. Kahramanın yolcuğu göğe yükselme ya da gökten gelen varlıklarla amaca ulaşma vardır. “Merkez simgeciliğinin en yaygın çeşidi, evrenin merkezinde bulunan ve üç kozmik bölgeyi bir eksen gibi birbirine bağlayan kozmik ağaçtır (Bekki, 2003: 2). Destanlarda kozmik

ağaç ya da demir kazık olarak adlandırılan unsura, kahramanın da dahil olduğu görülür ve direğe farklı isimler verilir. “Altay ve Tuva destanlarında çakı, Hakas destanlarında sarçın, teek ya da seçpe, Yakut destanlarında sergey olarak adlandırılan kazık, kahramanın itibarını, zenginliğini ve gücünü temsil eder” (Dilek, 2010:47). Otağ/çadırlar da orta noktaya kazık dikilir. Kazıkların üzerinde kimi zaman yedi kimi zaman dokuz çentik bulunur. Bu da göğün katmanlarını simgelemektedir. Dikilen kazıkla otağ da üçlü evren anlayışında simge durumuna gelir. Otağın orta kısmındaki “tündük” gökyüzünü görecektir şekilde açık bırakılır. Tündüğün amacı gökten gelen kutsiyetle otağ arasında kutsiyetin kesilmek istenmemesidir. Dikilen kazık tündüğün hemen altında bulunduğundan kam/şaman gerçekleştirdiği ritüelinde kazıktaki çentiklerden yararlanarak sembolik bir göğe yükseliş yapabilir ancak diğer insanlar bu direktan sadece Tanrı’ya sunu yapmak için faydalanabilirler (Çetin Büyüktunca, 2019: 222). Destanlarda kahramanın bu ritüelleri gerçekleştirdiğini görmeyiz. Kahramanın göğe yükseliş şekilleri farklıdır. “Altın Sırık destanında kahraman gökyüzüne Altın Dağ’dan çıkar. Destanda adı geçen Altın Dağ, yeryüzü ile gökyüzünün irtibat noktasıdır. Kahramanlar gökyüzüne bu dağın üstüne çıkarak ulaşırlar. Boktu Kiriş-Bora Şeeley adlı Tuva destanında ise, kahramanın ablası göğün üçüncü katına, gökteki demir ışığı çekmesiyle ortaya çıkan üç renkli ışık vasıtasıyla ulaşır” (Dilek, 2010: 48). Bazen de göğe yükselme ve gökten bir varlık getirme işlevini kahramanın atı tek başına üstlenir. Altay Buuçu destanında, “Alday-Buuçu, usta bir avcı ve binici olan Han-Buuday adındaki biricik oğlunu evlendirmeyi düşünür ve açıp baktığı kutsal kitabı vasıtasıyla Han Kurbustu’nun en küçük kızı ile evlendirmeye karar verir. Alday-Buuçu’nun atı Çeeren-Demiçi, yukarı dünyaya, göğün üçüncü katına çıkarak kızı kaçıtır ve kız, düzenlenen toyla Han-Buuday ile evlendirilir” (Aça ve Ergun, 2004: 97-99).

Türk kozmolojisinde gök, katmanlı bir yapı olarak tasavvur edilir ve göğün katman sayısı Türk topluluklarında farklılık göstermektedir. Türkler arasında dokuz katlı görülmeyle birlikte, gök dokuz katmanlı idi. Batı Türklerine göre gök yedi, Doğu Türklerine göre gök dokuz kat olarak tasavvur edilmiştir (Ögel, 1995:162-163). Gök katmanının yeryüzüne yaklaşan katlarında kutsiyet derecesinin giderek azaldığına inanılır. Altay destanlarında Tanrı, dokuzuncu katta bulunur, Kutup Yıldızı ise beşinci

katta bulunur. Yolculuk yapan şaman Kutup Yıldızı'ndan ileriye geçemez (Kartal, 2011: 29). Şamanlar tarafından Kutup yıldızının, gök kapısı olarak adlandırılması bu sebeptendir. Şamanın göğün katmanları arasındaki yolculuğunun çıkış noktası çadırıdır. Yolculuğa çıkmadan çadır içinde gerekli hazırlıklar yapılır. “Şamanların göğe yolculuk ayini için Buryatlar da tıpkı Altaylılar gibi özel bir çadır tahsis ederler ve içine kökleri ile sökülmiş bir kayın ağacı yerleştirirler. Ağacın kökleri toprağa gömülü, üst tarafı bacadan dışarı çıkarılır. Şamanın, üzerinde çadırın çatısına kadar yükseldiği bu ağaç, ayin sonrası yerinden sökülmeyip, olduğu yerde bırakılır” (Harva, 2014: 37). Bazen yedi, bazen dokuz çentikli düşünülen bu direğin vazifesi sadece şamanların göğe yolculuğundaki bir araç olmakla kalmaz, kişi ve Tanrı arasında iletici görevi de görür.

Göğün katmanların arasında önemli bir merkez de Süt Ak Göl'dür. Bu gölün Altay, Yakut, Hakas Türklerince farklı katlarda olduğu inancı vardır. “Süt Ak Göl, dünya modelinin dini mitolojik katmanını oluşturmakta ve ruh inancı ile bağlantılı bir şekilde takdim edilmektedir” (Bayat, 2007b: 49). Umay, Süt Ak Göl'ün koruyucusudur. “Süt Ak Göl, Umay ve kut ikilisini çağrıştırır ki bu da Altaylılarda, Çuvaşlarda, Tatarlarda çocuk kutlarının (ruhlarının) bulunduğu mitolojik mekâna çevrilmiş olur. Burada sütün veya sütlü gölün kutla doğrudan doğruya ilişkisi bulunmaktadır. Bay Ülgen, yeni doğan bebeğe, hayat gücünü aktarmak için süt gibi beyaz bir göl araması adına ulak gönderir ve bu hayat gücü, kut ile bağlantılıdır (Roux, 1994: 133). Doğumla sahip olunan kutun ölümle kaybedilmemesi istenir ve bu sebepten cenazelerde de süt ile kut arasında bağ kurulur. Belir Türklerinde cenaze sırasında elinde süt bulunan yaşlı kadın, at sırtındaki ölünün etrafını dolaşarak “kutumuz gitmesin. Kuruy!” diyerek ölünün üzerine süt serper (Küçük, 2017: 287). Sütün, özel günlerde veya bir kötülüğü def etmede saçı olarak serpilmesinin kaynağı budur. Umay, bereketin bolluğun ve doğurganlığın sembolüdür. Çocuğu olmayan kadınlar ondan yardım dilerler. Yeni doğum yapmış lohusa kadınların ve çocukların koruyucusu yine Umay Anadır. Umay Ana rahminden çıkan bebeğin ağzına, Süt Ak Göl'den aldığı bir damla sütü vererek ona ruh vermiş olur. Kadınlar bir işe başlamadan önce işin bereketi olması için “benim elim değil Umay Ana'nın eli” derler. İslami inanç etkisinde bu söz “benim elim değil Fatıma Ana'nın eli” şeklinde değişime uğramıştır.

### 1.1.2. Yeryüzü

Orhun Kitabelerinde yeryüzünün gök ile birlikte yaratıldığını “üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta” ifadesiyle görmekteyiz. Eski Türk yazıtlarında yeryüzü olarak yalın bir ifadeye rastlamak pek mümkün değildir. Türklerde toprağın yalın hali onu kutsal görmelerine sebep değildi. Bu sebepten yeryüzü kutsal ruhlarla birlikte anılmıştır. Göktürklerde ıduk yer-sub olarak ifade edilen söz ile hem kutsal ruhlar hem de vatan kastedilmekteydi. Bu kutsal ruhlar sayesinde, vatana saldıran düşmanların def edildiği inancı vardır (İnan, 1976: 31). Toprağı ve yeryüzünü kutsal hale getirip ona mana veren Yer-sub’dur. Göçebe bir yaşam süren Türkler göç ettikleri bölgelerdeki dağ ve ırmaklara kutsiyet atfettikleri yer-suların isimlerini vererek aynı kutu onlara da atfetmişlerdir. “Eski Türk aşiretlerinden her biri, kışlak ve yaylak itihaz ettiği ırmak ve dağına kendi hususi mâbûdunun -yer suyunun- adını veriyordu. Aşiret, mâbûdlarıyla beraber göçüyordu. Zaten aşirete “göç” emrini veren de kendi yer suyu idi” (Gökalp, 1976: 178). Göç emrinin yer-sudan alınması, Türklerin yaşam tarzının sıradan bir sebeple belirlenmediğini ve bu yaşayışın inançların buyruğunda şekillendiğini göstermektedir. Türk evren telakkisinde yer-sub mukaddesliğini Orhun Yazıtlarında da sıkça görmekteyiz. Yer-sub, halka bazı zamanlarda göç etmeyi emrettiği gibi bazı zamanlarda da göç edilen yerdeki yer-sublar yeni gelen halkı kabul etmeyip oradan başka yere gönderir. Bilge Kağan yazıtında “Üstte Tanrı, mukaddes yer su, amcamın devleti kabul etmemiş olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çin’e doğru gitti” (Ergin, 2003: 30) ifadesinde de bu durum görünmektedir. Yazıtların devamında Kül Tiğın ve Bilge Kağan’ın yer-suyu korumak için ataklarda bulunduğunu ve onu sahipsiz bırakmamak için çaba sarf ettiği geçmektedir. “Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahipsiz olmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip...”, “Kögmenin yeri suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik” (Ergin, 2003: 16) şeklindeki ifadelerde yeryüzünün korunması için gösterilen çaba anlatılır. Kalafat, Tanrı’nın kutsal yeryüzünü ve üzerinde yaşayan canlıları yaratmakla yetinmediğini ayrıca yeryüzünü korumak için Kağan seçip gönderdiğini de bildirir (Kalafat, 2004: 17). Kutsal yeryüzü Tanrı tarafından koruyucular gönderilerek korunmuştur.

### 1.1.2.1. Yer- Sub Bağlamında Ağaç Kültü

Yer- sub'u derin anlamda değerli kılan içinde barındırdığı kültürlerdir. Bunlardan ilk olarak ağaç kültürünü ele alacağız. Diğer milletlerin kozmolojisinde olduğu gibi Türk kozmolojisinde de ağacın önemli bir yeri vardır. Yerin ve toprağın süsü olan ağaç o bölgeyi güzelleştirdiği gibi mana vermede de etkili olmaktadır. Ağaç birçok kültürde doğurganlık, üretme, bereket, sağlık ve ölümsüzlüğün sembolü olarak görülmüştür. Çocuk sahibi olmak isteyenler, tanrı ile iletişim kurmak isteyen kişiler ağaçları aracı olarak görmüşlerdir (Öztekin, 2008: 22). Ağacın büyüüp dallanması ve yeşermesi akabinde mevsimsel olarak yapraklarını döküp kuruması ardından tekrar yeşermesi döngüsü, kozmogoni ile yakından ilişkilendirilmiştir. Ağacın üretken olup hayat vermesi ile dişil bir bağlantı kurulmuştur. Oğuz Kağan destanında Oğuz'un ikinci eşinin de gökten gelen bir ışıkla ağaç kovuğundan çıkışı temsili bir doğum örneğini gösterir. Ağaç türlerine farklı anlamlar yükleyen Türkler için bazı ağaçların kutsiyeti fazladır. "Türk mitolojisinde kayın ağacı, Umay Ana ile birlikte gökyüzünden inmiştir. Elinde, Ak gölden getirdiği sütü koyduğu kâse vardır. Anlatılarda hayat ağacı, hayat suyu, Tanrıça Umay, Hüma Kuşu birlikte görülen sembollerdir. Yakutlarda hayat ağacının dallarında yeryüzüne gelmeyi bekleyen ve ruhları sembolize eden kuşlar vardır" (Bilgili, 2019: 47). Ağaç, bu formundan dolayı Ağaç Ana olarak nitelendirilmiştir. Yakutların ecdat mitinde de Ağaç Ana-Umay ilişkisini görmekteyiz. "Ak Genç'in, Dünya Ağacı olarak bilinen bir ağacın köklerinden çıkan çıplak bir kadın kadının sütünü içmekle güç ve kuvvet kazandığı söylenmektedir. Bu da dolayısıyla ilk ataların da ağaçla bağlantılı bir biçim sergilediğini gösterir" (Ögel, 2007: 183). Yine Yakutlarda, Ağaç Ana'nın ecdat kabul edilmesi ve onun türeme fonksiyonuna sığınarak çocuğu olmayan kadınların ağaç dibine oturması ve onun türeyişinin kendine geçmesi için temas büyüünden yararlanılır. Ağaçtan çocuk istenir.

Türklerde ahiret ve yeniden dirilme inancının olduğu ölüleri ne şekilde ve nereye gömdüklerinden anlaşılmaktadır. Defin işlemleri sırasında da ağacın doğurgan niteliği ve ağaçtan türeyiş yine karşımıza çıkmaktadır. Eski Türk geleneği olarak ölen kişinin cenazesi bir ağacın hemen dibine defnedilir ya da defin yapılan yere bir ağaç dikilir. Bu şekilde ölen kişinin ruhunun o ağaçta yeniden hayat bulacağına inanılır. Ölen kişi için bir ağacın bitmesi(türemesi) aslında o kişinin yok olmadığına sadece bu dünyadaki

varlığının bittiğine, onun için bizim göremediğimiz yeni bir yaşamın başladığını simgeler. Mezar başındaki ağaç var oldukça oradaki yaşamının da devam edeceğine inanılır (Bars, 2014: 390-391). Köken miti olarak ağaçtan türediklerini düşünen topluluklar için bu, bir devri daim olarak algılanır. Dikilen ağacın yeşerip dallanması mutlulukla karşılanırken ağacın kurumması, mutsuzluğa ve uğursuzluğa işaret ettiği anlamına gelir. Altay Yaradılış Efsanesi'nde insanın yaradılışı ağaçla iç içedir. "Dalsız, budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı Tanrı gördü ve "dalları olmayan ağaca bakmak hoş bir şey değil; buna dokuz tane dal bitsin!" dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: "dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun" (İnan, 1995: 15). Yakutların ecdatlarının ağaçtan türemesine olan inancının kaynağına bu kısım gösterilebilir. Ağacın ata ve soy ilişkilendirilmesinin izleri günümüzde de izlerini taşımaktadır. Evliliklerde soy birliğini ifade etmek için kullanılan kayın-baba, kayın-anne (kaynana) kavramları eski inanç simgelerinin birer sembolüdür. Ağacın ana figürü olarak görülmesinin dışında bir de üçlü evren paradigmasında rolü vardır. Kozmik ağaç olarak ifade edilen Dünya Ağacı veya Hayat Ağacı'nın kökü yeraltında, gövdesi yeryüzünde, dalları ise gökyüzüne uzanmaktadır. Dünyanın tam merkez noktasında olduğu düşünülen bu ağaç üç katman arasında denge unsurudur. Türk mitolojisinde Hayat Ağacı'nın tohumları, yer ve gök yaratılırken atılmıştır. Bu sebepten yaradılıştan bu yana kozmik ağacın varlığına inanılır. İnanışa göre, Hayat Ağacının dalları göğün yedi kat üstüne kadar uzanır (Ergun, 2004: 155). Türk Dünyası topluluklarında bu ağacın türü, farklı şekillerde nitelendirilmiştir. Sıklıkla karşımıza kayın ağacı veya uzun çam ağacı olarak çıksa da bu ağacın kayın ağacının olduğu görüşü ağırlıklı olarak kabul görmüştür. Kutsal nesnelere ya da kutsala hizmet edecek olan eşyaların yapımında kayın ağacı kullanılmıştır. Şaman olacak adayın kendini ispatlaması için Gök Tanrı'ya ulaşması gerekiyordu. Şaman, kayın ağacı sayesinde dünyanın merkezine oradan da Gök Tanrı'ya ulaşıyordu. Tanrı, kayın ağacından bir dalı yere düşürüyordu ve şaman da bu yere düşen dalı alarak kendisine davul yapıyordu. Şamanın ritüel sırasında davulundan çıkan sesler bu sebepten büyülü sayılıyordu ve çıkan sesler onu tanrıya ulaştırıyordu (Altıntaş, 1987: 145). Kam davulu üzerine resmedilen sembollerin başında kayın ağacı gelmektedir. Tıpkı evrenin kayın ağacı etrafında şekillenmesi gibi kam davulunun merkez noktasında kayın ağacı sembolü resmedilir. Diğer semboller de bu merkez sembolün yanında resmedilmektedir.

Türk takvim mitlerinden olan Hıdırellez, yeniden doğuş, doğanın yeniden uyanışı olarak adlandırılmaktadır. Hıdırellez'in gelişinin kayın ağacıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. "Hıdır, Kıdır gibi isimler ile de çağrılan Hz. Hızır, İslamiyet öncesi dini ve mitolojik söylencelerde ise Gök Sakallı Koca, Ak Sakallı Koca, Altın Sakallı Ay Koca adıyla bilinir. Çok ilginçtir ki bu "yaşlı bilgeler" yeryüzüne "kayın" ağacını kullanarak inerler ve giyimleri çoğunlukla yeşildir. Kayın ağacından inen bu ak sakallı kocalar; kadınlara çocuk, yeni doğan çocuklara ad verir ve dilekleri yerine getirir. Yeşiller içinde gelen "gök sakallı kocalar" kozmik merkezler sayılan ağaçlardan inerek baharı müjdeler" (Bilgili, 2019: 70). Günümüzde "yaş kesen, baş ker" sözü ile ağaca olan kutsiyet hala yaşatılmaktadır. İslam tesiri ile uzun servi ağaçlarının vahdet-i vücut olarak sembolize edilmesinde yine arkaik olarak ağacın uzanan şekli tanrı katıyla ilişkilendirilebilir. Mezarlara dikilen yeşil ve uzun serviler arkaik inançların günümüze yansımalarıdır. Ağacın o bölgede yalnız ve geniş hacimli oluşu da kutsiyet kazanmasında önemli bir unsurdur. Ağacın, kozmik yön algısını sonraki bölümlerde detaylı olarak ele alacağız.

#### **1.1.2.2. Yer- Sub Bağlamında Ateş/Ocak Kültü**

Türk kültüründe ve kozmolojisinde özel bir yeri olan ateş, kutsal kabul edilmiştir. Diğer kültürlerde olduğu gibi, ateşin de kutsal kabul edilmesinde herhangi bir tapınma söz konusu değildir. Bu ve diğer kültürlere gösterilen saygı, onları tanrının birer tezahürü olarak görmekten kaynaklanmaktadır. "Ateş, günahlardan arındırır temizler; kötü ruhları kovar ve yeniden yaratır. Arkaik insan düşüncesine göre zaman çizgisel değil döngüselidir. Her yıl dünya yeniden yaratılır. Bu yaratılışa eşlik etmek için, yılın başlangıcı sayılan ilkbahar mevsiminde birtakım ritüeller yapılır. Ateşlerin söndürülmesi ve tekrar yakılması; yaratılışı başlatmak, yenilenmek için gerçekleştirilen kozmik ateş ayinleridir" (Bilgili, 2019: 77). Kozmik ateşin Türklere Tanrı Ülgen tarafından gönderilerek, kişiogluna ateşi nasıl yakmaları gerektiğini öğrettiği Altay Yaradılış Efsanesinin Verbitsky varyantında görülmektedir. "İlk insanlar meye ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldu. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip "bu ateş atamın

kudretinden taşa düşmüş ateştir” dedi” (İnan, 1986: 66). Türkler ateşi Ülgen tarafından gönderildiği için kutsal saymış ve ona farklı anlamlar yüklemişlerdir. Çakmak taşı denilen taş ile yakılan taş kutsal iken gelişmiş yöntemler ile yakılan ateşin kutsiyeti kabul görmemiştir. Bu nedenle Türk adetlerinde yeni evlenen güveyleyler gerdeğe girmeden önce çadırlarında ocaklarını çakmak taşı ile yakmışlardır (Lvova vd., 2013: 202).

Türk geleneklerinde çadır evrenin küçük yansıması olarak görüldüğünden ilk olarak kozmik ateşle ocağın yakılması kozmogonik olarak yeni bir ailenin kurulduğunu simgeler. Türk töresinde ocak aileyi sembolize eder ve sürekli olarak yanması çok önemlidir. Ev içinde ocağın sönmesi uğursuzluk ve yok oluş manasına gelmektedir. Bu yüzden Kazaklarda ocağın sürekli yanmasını sağlamak ve sönmesini engellemek için ateşe yağ atılmaktadır. “Eski Türkler savaşa giderken yurt içinde o ocağı tütürecek en küçük erkek çocuğunu bırakırlar, onun adına da Otçigin/Ottigin “ateş prensi” derlerdi. Bugün Anadolu ağızlarında ve bazı Türk boylarında yaşayan “ocağı tütüesice” duası bu gelenekten kalmadır” (Gülensoy, 2013: 9). Çadır içinde ocağı tütürecek olan çocuğun erkek olarak seçilmesi, savaşta olası bir toplu ölüm yaşanması durumunda soyun devam etmesinin sağlan kişi “ateş prensi” olacaktır. Görüldüğü gibi ocak/ateş ile soy sürümesi arasında kuvvetli bir bağ vardır. Evrenin yansıması olarak görülen çadırın orta noktasında bulunan ocak, Türk simgeselliği bakımından üç sayısı ile verilir. Ocağı ayakta tutan sacayağı üç koldan oluşmaktadır. Bu üçlü sacayağı ve ocak, kâinatın tezahürü olan çadırın tam orta noktasında kozmogonik bir olguyu yansıtan anne-baba ve çocuğu simgeler. Aynı zamanda geçmişi, bugünü ve geleceği temsil eden sacayaklarının eğilmemesi için kutsama yapılır (Dilek, 2007: 40). Ateşin arındırıcı rolünü eski dönemlerde yaşamış olan Göktürklerde de görmekteyiz. Göktürkler, kendilerine gönderilen elçileri kötü ruhlardan arındırmak için ateş ile temizledikleri bilinmektedir. Ateşin bir de tanrıya ulaştırıcı yönü vardır. Türkler, ateşi gönderdikleri duaları, kurbanları tanrıya ulaştırmada bir vasıta olarak görmüşlerdir. “Dış tesirlerin az girdiği çok kuzeylerdeki Beltir Türkleri kurbanı, ulu ateşe tam olarak koyuyorlardı” (Ögel, 2007: 497). Ateş başında yapılan ritüeller, bölgeye gelen seyyahların da ilgisini çekmiş ve eserlerinde bunlara yer vermişlerdir. “Arap seyyahlar, bir Türk hakanının adına yakılan ve önünde kurbanlar kesilen büyük bir



ateşle, bu ateşin başında dualar edip, aynı zamanda alevlere bakarak kehanetlerde bulunulduğunu, alevler yeşil ise senenin yağmurlu ve bol bereketli geçeceği, alevler açık renkli ise mahsulün kötü olacağı, kırmızı ise savaş çıkacağı, sarı ise hastalık ve Hakan'ın ölümü veya uzun bir yola çıkacağı anlamına geldiğinden bahsederler” (Harva, 2014: 189). Kurbanların ateşin etrafında sunulması veya ateşe tam olarak koyulması, ateşin dumanının direkt olarak tanrı katına çıkmasından dolayı kurbanlarının da doğrudan tanrıya ulaşacağı düşüncesindedir. Aynı şekilde arkaik dönemlerde ölen kişilerin cesetlerinin yanmasında da aynı mantıkla hareket edildiği düşünülmektedir. Ateşin şekline ve rengine bakarak kehanetlerde bulunma durumu ise ateşin bizzat Ülgen tarafından getirildiği inancı ile “vasıta” yönünün sadece yeryüzünden gökyüzüne olmadığını, ters yönde de vasıta aracı olarak haber getirdiği inancına sebep olmuştur.

Baharın habercisi ve kozmogonik yeniden doğuşun sembolü olan Hıdırellez, ateş ile yakından bağlantılıdır. Ateşin Hıdırellez ile olan bağı arkaik dönemlerde mitolojimizde yer etmiştir. “Türk kozmolojisinde Hun ve Göktürklerden bu yana 6 Mayıs önemli bir tarihi ve yaz mevsimi ateşler yakarak karşılanırdı. Mayıs ayının diğer bir ismi ulu ay yani ejderha ayıdır. Ulu kelimesi luu yani ejderha kelimesinden türemiştir. Bahar ve yaz gün dönümlerinde, Hunlar ve Göktürkler Gök Tanrısı olarak kabul ettikleri ejderha ve Ott Yultuz (Ateş Yıldızı) denen Mars için ateş ayini yaparlardı. Ejderha Takımyıldızının (gece göğünde) ufukta görüldüğü ve gökyüzünde zirveye vardığı dönemde çalılıkları ateşe verirlerdi” (Bilgili, 2019: 80). Günümüzde de Hıdırellez akşamlarında büyük ateşler yakılır ve üzerinden atlanır. Ateş üzerinden atlama geleneği, daha önce de bahsetmiş olduğumuz Türklerde arınma vasıtası yönünden kaynaklanmaktadır. Hıdırellez'i yeni yıla başlangıç olarak gören Türkler, geçmiş kıldan kalan kötü ruhları ve olumsuz her türlü şeyi yeni yıla aktarmamak için ateş üzerinden atlayıp arındırarak yeni yıla temiz bir başlangıç yapmak isterler. Bilgili'nin aktarmış olduğu “ejderha” detayına çalışmamızın üst kısımlarında değinmiştik. Kök-Luu olarak adlandırılan ejder, yağmurun simgesi olarak bilinir ve döngüsel zamanlarda gök ve yer arasında yer değiştirmesi ile mevsim geçişlerini meydana getirir. (Esin, 2003: 120-121).

### 1.1.2.3. Yer-Sub Bağlamında Su Kültü

Ezeli başlangıcını bilmediğimiz suyun daimî olarak varlığı Altay Yaradılış Efsanesinde karşımıza çıkmaktadır. “Her şeyden önce su vardı” cümlesi ile Türk kozmogonisinde mutlak bir yokluğun olmadığını görmekteyiz. Türkler, yaradılışa şahitlik yaptığına inanılan suya ve suyun ruhuna saygı duymuşlardır. Kozmogonide var olan, her şeyin kaynağı olarak görülen suyun, olası -muhtemel- son için de harekete geçecek ilk element olarak düşünülmesi ona olan saygıyı arttırmaktadır. “Ayrıca su, belli bir şekle sahip olmadığından tüm şekilli varlıklardan daha güçlü kabul edilir. Çünkü su, hem her şeyi değiştirir ve yeniler hem de su içindeki hiçbir şey önceki halini devam ettiremez. Bazı dinlerin inanç sistemleri içerisinde yer alan suya girme (dalma) motifinin temelinde yatan mana da suyun sahip olduğu bu mahiyetle ilişkilidir. Zira bu inanç ritüelinde suya dalış, varoluş öncesi şekilsizliğe dönüşü (geçici yok oluş ve ölümü), sudan çıkma ise yaratılışın tekrarını, yeniden doğumu ve saflığı ifade eder” (Kıyak, 2013: 23).

Altay Yaradılış Efsanesinde, Ülgen’in emriyle Erlik’in, ilk kozmogoni faaliyetini suya dalışıyla başlattığı görülmektedir. Yine ilk yaratma ilhamı sular içinden çıkan Ak-Ene tarafından Ülgen’e verilmiştir. Türk mitolojisinde sular, Kök-Luu adı verilen ejderha tarafından korunur. Kök-Luu’nun gökten inerek suya dalmasıyla kış mevsimi başlarken, onun sular altından çıkıp göğe çıkmasıyla doğa uyanır ve yeni yıl başlangıcı kabul edilen Hıdırellez gelmiş olur. Evrenin ejder kelimesinden gelmesi ve ejderin suya dalıp çıkmasıyla yaşanan bu döngü, evrenin kozmik yeniden doğumunu sembolize etmektedir. Mitlerde geçen ab-ı hayat veya hayat suyu önemlidir. Türk topluluklarında, çocuğu olmayan kadınlar kutlu kabul edilen bir akarsudan çocuk dilerler ve geceyi su kenarındaki ıssız bir ağacın altında sabahlayarak geçirirler. Bu mekanlara da “Elmalı Yer” derler (Kalafat, 2000: 16). Yine bazı Türk destanlarında ölen kahramanın su ile hayata dönme motifini görmekteyiz. Hızır’ın ölümsüzlük arayışında da karşımıza su çıkar. “Hızır, ölüme çare ararken, yolu Süt Gölü’ne düşer. Süt Gölü’nde havada uçmak için kanatlı, suda yüzmek için kürekli ejder-atların bulunduğunu görür. Uçan atlardan tutmak ister ama tutamaz. Göle şarap döker, sudan içen atlar sarhoş olur. Hızır bunlardan bir çiftini tutar, uçmasınlar diye kanatlarını kırar. Bunları çiftleştirir ve cins atlar bunlardan türer. Ejderha ve ondan türeyen atlar

su elementiyle bağlantılıdır” (Bilgili, 2019: 90). Hızır, hayat suyunu bularak içmiş ve ölümsüzlüğe kavuşmuştur. Hızır’ın her 6 Mayıs’ta yeryüzüne ayak basmasıyla doğa da yeniden uyanır. Suyun bir diğer önemli yönü ise arındırıcı olmasıdır. Su, farklı dinlerde arındırıcı unsur olarak önemsendir. Müslümanlarda ibadet öncesi arınma amaçlı abdest alınır. Hristiyanlarda belli yaşa gelmiş çocukların ilk günahından arındırıp Hristiyanlaştırmak için su ile vaftiz yapılmaktadır. Yahudilerde, farklı “murdar” olma durumları vardır. Bu murdarlığın giderilmesi için buluşma çadırında su ile arınma gerçekleştirilir (Sezal, 2007: 46). Hinduizm’ inanan kişililer tarafından Hindistan’da her yıl düzenli olarak “Kumbh Mela” festivali düzenlenmektedir. Festivalin ardından toplu şekilde Ganj Nehrine girerek arınma ritüeli gerçekleştirilir. Burada suyun sadece beden arındırması dışında manevi bir arınma da söz konusudur.

Her kötülüğün ve kirliliğin kozmolojik ilk unsur olan suyla akıp gideceği temizleneceğine inanılır. Suyun temiz tutulmasına da büyük önem veren Türkler, su iyelerini(ruhları) kızdırmaktan çekinirler bu bakımdan suya tükürmekten, suyun başında uygunsuz davranışlarda bulunarak onu kirletmekten kaçınmışlardır. İyeleri memnun etmek için de kurbanlar sunmuşlardır. “Suya yılda iki kez- ilk ve son baharda- öküz kurbanı verildiği bilinmektedir. Nitekim gök boğanın suyun iyesi (kök talaydın eezi) olduğu da ayrıca kaydedilmeğe değer bir meseledir. Mesela Hakaslar, su iyesinin şerefine toplumsal kurban töreni olan sug taig düzenlerler. Eğer suyun akını artmışsa ve insanlar sık sık suda boğulurlarsa kurban ritüeli her yıl ilkbaharda yapılır. Su iyesine üç yaşlı öküz kurbanı sunulur” (Bayat, 2007b: 249). Çalışmanın üst kısımlarında Oğuz Kağan’ın dünyaya gelişinde baba figürü öküz/boğa ile anne figürü ise Ay ile ilişkilendirilmiştir. Boğanın, Gök Tanrı ile kişiselleştirildiğini açıklanmıştır. Bu bakımdan suya boğa kurban edilmesi tesadüfi bir durumu yansıtmamaktadır. Boğanın semadaki bağı Ay’dır. Ay, sulara hükmeder ve ayın hareketleri yeryüzündeki suyun şekline ve hareketine yön verir. Ay ve boğanın ortak yönü ikisinin de dölleyici olmasıdır. Ay’ın egemenliğindeki suya, boğa kurban ederek suyun da dölleyici yönü vurgulanır. Baharın gelişyle suyun her bir damlası, doğurgan olan toprağı dölleyerek kozmogonik döngüyü tekrarlar.

#### 1.2.2.4. Yer Sub Bağlamında Toprak Unsuru / Dağ Kültü

Türk mitolojik sistemi içinde toprak mukaddes sayılmıştır. Orhun Yazıtlarında göğün ve yerin aynı anda yaratıldığı düşüncesi hakimdir. “Üze Türk Tengrisi, Türk ıduk yeri subı, anca timiş erinç: Türk budun yok bolmazun tiyin, budun bolcun tiyin...”, “Görülüyor ki yüce Türk Tanrısı ile Türk’ün yerdeki mukaddes yer ve suları söz birliği etmişler ve karar vermişler. Burada mukaddes anlamında kullanılan ıduk sözü, eski Türkçedeki ıdmak, “göndermek” kökünden yapılmış bir sözdür. Buna göre, Türk’ün yeri ve suyu, Tanrı tarafından gönderilmiş ve lütfedilmiş nimetlerdir” (Ögel, 2019: 44). Göğün Tanrı mekânı olarak kutsanmasının yanında yerin de hayati faaliyetleri döngüsel olarak yerine getirmesi kutsanmasına sebep olmuştur. Türkler topraklarını “ana” olarak görmüş ve saygı duymuşlardır. Toprağın ana olarak nitelendirilmesi, doğurganlığı ile tüm canlıları doyurması ve hayat vermesinden kaynaklıdır. Türk mitolojisindeki “Ay Ata” efsanesinde de toprağın üretkenliği karşımıza çıkar. Doğurganlık çoğu zaman mağara ve toprak ikilisinin birlikteliğinden gelir. Çünkü toprağın rahminin mağara olduğu düşünülür. Ay Ata efsanesinde de ilk insanın oluşumu şu şekilde gerçekleşir. Mağara içindeki çukurlarda su ve toprak karışarak balçık oluşur ve bu balçıktan da ilk insan dünyaya gelerek mağaradan çıkar (İnan, 1986:21). Efsanede rahim olarak özdeşleştirilen mağarada, toprağın su ile dölmesi ile kozmik bir doğum sembolizmi vardır. Altay Yaradılış Efsanesinde de aynı şekilde su içinden çıkarılan topraktan yani su ile toprağın birleşmesinden yeryüzü yaratılarak evren doğum gerçekleşmiştir. Bu bakımdan toprağın dişil olarak düşünülmesi yerinde bir tespit olacaktır.

Kadın-toprak bağından evrenin sürekli olarak yaşam döngüsü kurması -üremesi-, toprağı “ana” olarak simgeleştirmiştir. Türkler için kutlu toprak “Ötüken”dir. “Ötüken kelimesinin bir şaman ismi olan “Utagan” kelimesinden türediği ve bu kelimenin Türkçe “döl yatağı” anlamına geldiği düşünülür. Ötüken-İtügen, hayvanları ve toprak ile ilgili tüm ürünleri koruyan bir tanrıçadır. Aslında yer tanrıçası ile doğum ve üretim arasındaki bağ neredeyse evrenseldir” (Bilgili, 2019: 111). Toprak, yaşam döngüsünün sürekliliğini sağlamaktadır. Birçok toplulukta olduğu gibi Türklerde de ölen kişi toprağı defnedilmektedir. İslam öncesi dönemlerde de ahiret inancına sahip olan Türkler, ölen kişileri önemli eşyaları ve hatta atlarıyla birlikte toprağı defnetmişlerdir.

Anadolu’da söylenegelen “toprakdan geldik yine toprağa gideceğiz” ifadesi ile örtük olarak kozmik döngüden bahsedilmektedir.

Türk inanç sisteminde gök, Tanrı mekânı olarak algılanmaktadır. Bundan kaynaklı olarak da yüksek alanların Tanrı’ya ulaştırıcı olması ve Tanrı’ya yakın hissettirmesinden dolayı dağlar, kutsal mekân olarak kabul görmüştür. Bu yönünden dolayı dağlar, dini ritüellerin yapıldığı alanlar olmuştur. Türk kozmolojisinde evrenin denge unsuru olarak nitelendirilen Hayat Ağacı, yine evrenin göbek deliği şeklinde konumlandırılmış olan Altın Dağ’ın üzerinde bulunmaktadır. Yani evrenin merkez noktası bu kozmik dağdır. Türk topluluklarında incelemede bulunan Radloff, bir gün yolcuğu sırasında gölü kayıkla geçerken kayıkçıların havaya bir avuç su serptiklerini ve sağ salim kıyıya ulaşmak için Altın Dağ atasından uğur istediklerini bildirir (Gökçe, Eroğlu, 2020: 42). Hayat Ağacı’nda olduğu gibi Altın Dağ da gök ve yer yaratılırken vardı. “Dünyayı yaratırken Ülgen, aya güneşe dokunan Altın Dağ” (ay, kün tiygen altın tü) üzerinde oturdu” (İnan, 1986:20). Kozmik dağ da evrenin ilk yaratılışında küçük bir tepe şeklindeki, süreç içinde bu tepenin büyüyerek dağ şeklini aldığını ve üzerindeki tohumun (Hayat Ağacı tohumu) da eş zamanlı olarak heybetine kavuştuğu düşünülmektedir. “Ural-Altay halklarına göre dünyanın merkezindeki dağ, Altay (Altın Tağ) Dağı’dır ve gökyüzündeki ideal prototipi olan Kutup Yıldızı ile sabitlenmiştir. Başka bir deyişle Kutup Yıldızı ve Altay Dağı, bir göbek bağı ile birbirine bağlıdır” (Bilgili, 2019: 118). Gökyüzünde Tanrı’ya açılan kapı Kutup Yıldızı’yken yer yüzünü bu kapıya bağlayan bölüm kozmik Altın Dağ olarak tasavvur edilmiştir. Kutsal Altın Dağ, Demir Dağ olarak da nitelendirilmiştir.

Türk topluluklarında kozmik dağ, madenler arasında değişime uğrar. Ergenekon Destanı’nda demirden dağın eritilerek tutsaklıktan kurtuluşun ve yeniden doğuşun yaşandığını görmekteyiz. Günümüzde yeniden doğuş günü olan Nevruz’da demirin dövülmesiyle Ergenekon Destanı’nda yaşanan olay simgeleştirilmektedir. Harva’nın anlatımında, Altay Yaradılış Efsanesinde kozmik dağın farklı bir tasavvurunu görmekteyiz “Bazı yerlerde gökyüzünün kendisi bir dağ olarak tasvir edilmekle; bu dağın, bizim gördüğümüz alt tarafının yuvarlak bir kubbesi vardır. Eski bir Altay Yaradılış Efsanesinde anlatıldığına göre; Baş Tanrı (Ülgen), dünyayı yaratırken

üzerinden güneş ve ayın hiç eksik olmadığı “altın bir dağın” üzerinde oturuyordu. Daha sonra bu dağ (yani gök yüzü) yavaş yavaş aşağıya doğru indi ve dünyaya gölge yaptı. Gökyüzünün kenarları dünyanın kenarlarına değmez, çünkü dünya dağın tabanından daha geniştir” (Harva, 2014: 45). Görüldüğü gibi kozmik dağ, gökyüzünden ayrı düşünülmemiş, her iki unsur da kutsal bir bağ ile birbirine bağlanmış şekilde tasvir edilmiştir.

### 1.1.3. Yer Altı

Türk inanç sisteminde, yer altı ilk olarak Altay Yaradılış Efsanesinde görülmektedir. Ülgen’le yarış halinde olan ve kendi dünyasını yaratma telaşına kapılan Erlik yaptıklarının sonucunda cezalandırılarak karanlıklar âlemi olarak adlandırılan yer altına gönderilmiştir. Kutsallıktan uzak olan yer altının renk simgesi karadır. Buraya güneş ve ayın ışığı geçmez. Işığın kut verme yönü olması bakımından haliyle ışık geçmeyen yer altına Tanrı’nın kutu da aktarılmaz. Çu kozmolojisinde yer alan gök-yer dikatomisinde yer altı yer almaktadır. Üçlü katmanlı evren anlayışı şaman kozmolojisiyle ortaya çıkmaktadır. Şaman yaptığı ritüellerle bu üç katman arasında sembolik bir yolculuk yapar. Tanrıya ulaşmak için gökyüzüne çıktığı gibi, Erlik ve yardımcıları tarafından çalınan ruhları kurtarmak için, yaptığı ritüeller ile de yer altına yolculuğa çıkmaktadır. Yer altına kara şamanlar yolculuk yapar. Şaman yer altına çalınan ruhları bulup getirmek için veya tersi durum olarak ölen kişinin ruhunun yer altına gitmesi gerekiyorsa ruhu götürüp Erlik’e teslim etmek için iner (Bars, 2018: 174).

Üç katmanlı evren anlayışında, karanlığın ve kötülüğün mekânı olan yer altı korkulan, kaçınılan bir katmandır. Türkler Tanrı makamı olarak gördüğü gökyüzüne ne kadar yaklaşmak isterse aksi bir tavırla da yer altından kaçınırlar. Çünkü burada şer ve insanların ruhlarını çalmak için hazır bekleyen Erlik ve yardımcı ruhları hüküm sürmektedir. Altay Yaradılış Efsanesinde, Erlik, Ülgen’in yaratma kudretine imrenir. Kendini Ülgen ile eş tutarak aynı yaratma gücünü kendine vermesini ondan ister. Ülgen buna çok kez karşı çıkar. Ülgen’e bilenen Erlik rahat durmayarak ölen kişilerin ruhlarını kendine çekeceği/çalacağını dile getirir. Erlik, bin türlü hile ile yer altına gönderildiği sırada Ülgen ona kut verdiğini söyleyip, artık senin mekânın karanlık yer

altıdır diyerek Erlik'i yer altına hapseder. Bu kez de yalnız oluşundan yakınan Erlik aldığı kut ile, çekici örse vurarak yaratmaya başlar. Kendine yardımcı ruhlar yaratarak yer altında kendi karanlık dünyasını şekillendirir (İnan, 1986: 18-19). Erlik'in demiri işleyerek yaratmaya başlaması tesadüfi bir maden işlemeciliği değildir. Türk kozmogonisinde demir yeniden doğuşu simgelemektedir. "Mitolojilerde adı geçen "Kozmik Demirciler" yaratılışı tamamlar. Bunlar kahraman arketipi ile bağlantılı uygarlaştırıcı figürlerdir. Dünyayı düzenler, kültürü yerleştirir, değişim ve dönüşüm sürecini başlatırlar. Yeniden doğuş ve türeyiş ile ilgili kavramlar onlarla bağlantılıdır" (Bilgili, 2019: 108). Erlik'in demiri işleyerek yaratmaya başlaması onun, evrenin sınırlarını bildiğini ve bunu kötüye kullanarak Ülgen'e kendini eş tutmaya çalıştığını göstermektedir. Türk destanlarında da kahramanın bir sebeple yer altına inişinde demircilerle karşılaşması bundan kaynaklanmaktadır. "Erlik'in yer altı dünyasının denizlerinde küreksiz bir tekne ile gezdiği veya kara bir boğanın sırtında dolaştığı, yüzünün geriye baktığı anlatılır. Elinde kırbaç yerine, bir yılan veya yarım ay şeklinde bar balta vardır" (Harva, 2014: 284). Aktarılan bu bilgide boğa ve yılan ikilisi sembolik varlıklardır. Daha önce bahsetmiş olduğumuz Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olan boğa, burada "kara boğa" şeklinde zıtlık arz ederek karşımıza çıkmaktadır. Erlik'in binek hayvanı olarak boğayı seçmesi yine aynı şekilde üreme ve kudret sembolü olmasından kaynaklanmaktadır. Boğayı olumlu kutsiyetten ayırmak için ise kara renk ile nitelendirilmiştir. Erlik'in gönlünü hoş tutarak onun şerrinden kaçınmak için de "kara boğa" kurban edilir (Çoruhlu, 2002: 145). Denge unsuru olarak üç katmanı birbirine bağlayan Dünya Ağacı'nın kökleri yer altına uzanmaktadır. Yer altında ağacın büyümesini ve gelişimini sağlayan sular vardır. Dünya Ağacı'nın kökleri de bu sular için serpilip gelişir. Yer altındaki sular içinde döngüsel yaşamını sürdüren ejder bulunmaktadır. Ejder ve yılan kaynaklarda değişim gösterse de kastedilen unsurlar aynıdır. Türk mitolojisinde ejder-yılan ilişkisi açık bir şekilde geçer. "Vücudu balık pulları ile örtülü, ayakları timsah ayağına benzer, kanatlı, kuyruklu, boynuzlu olarak tasavvur edilen bu yaratık (dinozorları hatırlatır) inanca göre yılanın uzun yaşaması sonucunda dönüşüm yaşamış varlıktır. Bir başka inanca göre ejder, yılanla vahşi mandanın veya ceylanın çiftleşmesinden ortaya çıkmıştır. Biçimsiz şekli ile kaos olarak algılanan su, ejder (yilbuke) şeklinde tasavvur edilmiştir. Ejderhanın ağaçla, bitki ile, yeşillikle alakalandırılması da onun dolayısı ile su kültürüne bağlı olduğunu gösterir ve kaostan kozmosun doğuşunu simgeler" (Bayat, 2007b:256).

Kış aylarında “zemheri” diye tabir edilen soğuk ve karanlık dönemde ejder, sularla kaplı olan Dünya Ağacı’nın kökleri arasında yaşar. Campbell, yılanı suların ilahı olarak nitelendirir. Yılan sulak alanlarda yaşamaktadır (Campbell, 2015: 17). Su kültürü ile ilintili olan ejder/yılan, ağacın tutunma ve beslenme aracı olan kökleri arasında konumlanarak kozmik varlığını sembolize eder. Üst kısımda verilen Erlik tasavvurunda Erlik’in kara bir boğanın üstünde konumlanması ve elinde kırbaç şeklinde yılan olması tanrı-boğa-ejder/yılan unsurlarının yer altı dünyası ile üst dünya arasında, yansımali benzerlik ilişkisinin tezahürüdür. Ejder ve yılan, özelliklerini farklı fonksiyonlarda kullanmaları ve güçlü görünen varlıklar olarak algılanırken bazen de çekinilen ve korkulan yönleri sebebiyle yer altına ait simgeler olarak görülmüşlerdir. Göksel Ejder olarak bilinen Kök Luu’ya iyi özellikler yüklenirken, Altay Türklerinde Yelbegen olarak isimlendirilen ejder yeraltı dünyasından olup Erlik’in hizmetkârı olarak nitelendirilir. İnsanları yutan ejderha yer altı dünyasıyla ilişki içindedir (Duman, 2019: 485). Ejderin insanları yutması ile nihai son olarak bilinen eskatoloji mitleri arasında da bir bağ vardır. Semavi dinlerde yer alan evrenin sonu algısında kıyamet, gelmeden önce birtakım alametlerle kendini belli etmektedir. Hristiyanlıkta ve İslam dininde Dabbe, kıyamet yaklaştığı zaman yer altından çıkan bir canavar olarak nitelenmiştir. “Yuhanna’nın kitabında Dabbetü’l-Arz’ın göklerde alamet görüldükten sonra ortaya çıktığı açıklanmaktadır. Bu yedi başlı, on boynuzlu ve başları üzerinde yedi tacı olan kızıl renkli ejder, işte İslami kaynakların Dabbe dedikleri yaratıktır” (Bayat, 2007a:147). Dabbe adıyla tanımlanan ve yeraltından çıkan kızıl ejder, Türk mitolojisinde yer altında yaşayan ejderin semavi dinlerdeki bir yansıması olarak değerlendirilebilir. İslamiyet’e göre Dabbe’nin elinde bir asa ve yüzük vardır. “Dabbetü’l-Arz’ın Musa’nın asası ile insanların yüzünü patlatacağı, Süleyman’ın yüzüğü ile kâfirlerin burunlarını damgalayacağı hadislerde geçmektedir” (Bayat, 2007a: 149). Dabbetü’l-Arz’ın elindeki Musa’nın asasının efsunlu bir yönü vardır. Bu asanın başında bir budak bulunur ve asayı yere attığında ejderhaya/yılana dönüşür. “Bunun üzerine Musa, asasını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha oluverdi” (Araf, 107.Ayet- Şuara, 32.Ayet). Dabbe’nin elinde yılanı dönüşen asanın bulunması ile Erlik’in elinde kırbaç olarak yılanı tutması birebir benzerlik göstermektedir. Türk mitolojisindeki ejderhanın insanları yutması yönüyle de ejderha şeklini alan asa arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Hz. Musa’nın ejderha şeklinde asası da Firavun’ un adamlarının sihirli asalarını yutar (www.tevhidikuranmeali.com,



2020). Bu iki ejderha, yutma işlevi yönünden paralellik göstermektedir. Yeraltında hüküm süren yılan, Mısır mitolojisinde Apep yılanı şeklinde karşımıza çıkar. “Antik Mısır inanışında Apep; kaosu, kötülüğü temsil eden ve kutsal düzen karşısında büyük bir tehdit oluşturan dev yılan ya da ejderhadır. Karanlığın, yokluğun bedenleşmiş hali olarak da bilinen Apep yılanının kozmostan, yani evrenin yaratılışından ve düzeninden önce var olduğu, doğal olarak ilksel kötülüğü temsil ettiği bilinmektedir”, “Kuyruğunu ısırılmış bir şekilde tasvir edilmesi ise Apep yılanının sonsuzluğunu ve döngüsellliğini (ölüm-yeniden doğum) ifade etmektedir. Bu yönden Apep yılanı, bütün varlıkları yutarak kozmos öncesi ilk duruma döndürmeye çalışmakta ve kaosu geri getirmeyi amaç edinmektedir” (Şamlıoğlu, 2020: 36). Mısır mitolojisi bu yönüyle Türk mitolojisine benzerdir. Türk mitolojisinde Yelbegen, insanları yutma fonksiyonuyla kaosu geri getirmeye çalışırken, göksel ejder olan Kök Luu döngüsel zamanı ifade etmektedir. Kök-Luu adıyla bilinen semavi ejder, ilkbahar ekinoksunu belirler (Esin, 2004: 120) Kök Luu, 6 Mayıs günü kış döneminde yaşanan kaosu simgeleyen sulardan çıkar, gökyüzüne ulaşır. Doğanın uyanışına neden olan bu durum ile kozmos tekrarlanmış olur. Yılanın, doğada kendi etrafında kıvrılmış olması evren ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Yılan ile evrenin simgeleşmesinin sebebi ise birçok mitte evrenin sonsuz bir döngü içinde olmasıdır. Hiçlikten doğan evren (ejder) sonsuza kadar kendini tekrar etmektedir. Mitte, kendi kuyruğunu yutan ejder figürünün adı ise “ouroboros” olarak bilinir (Koçak ve Gürçay, 2017:38). Altay Yaradılış Efsanesinde Tanrı'nın yasak buyurduğu meyve dalının koruyucuları köpek ve yılanıdır. Erlik, yılan ve köpeği kandırır. Yılan ağaca çıkarak yasak meyveyi tadar. Bu durumda tanrının buyruğuna ilk karşı çıkan yılan olur. Erlik bu kez yasak meyveyi Törüнге'ye sunar fakat Törüнге Tanrı'nın buyruğunu hatırlatarak yemez. Erkek üzerinde etkili olamayan Erlik, yasak meyveyi bu kez Eje'ye sunar. Yılanın yediğini gören Eje yasak meyveyi ikiye bölerek yarısını kendi yer yarısını da Törüнге'nin yüzüne sürer (Çoruhlu, 2002: 102). Kadın-yılan bağı burada başlar. Erlik ve yılanın teşvikiyle insan-tanrı arasında tanrıya karşı ilk itaatsizlik yaşanmış olur. Bunun üzerinde tanrı, yılanı şeytanla eş tutar ve kötülük timsali olduğunu belirtir. Erlik ve yılan bağı o zamandan başlamış olup, yılan Erlik'in hizmetkarı olarak görünmüştür.

Türeyiş mitinde, Erlik-kadın ilişkisi izah edilmiştir. Ülgen, evreni yarattıktan sonra gökteki makamına çekilir. Evrendeki işleri ise yardımcısı Maydere'ye bırakır. Maydere ilk insan olarak kadını yaratır fakat ruh vererek canlandırma yetisi

bulunmadığı için Ülgen'i beklemeye koyulur. Bir anlık Maydere'nin yokluğunu fırsat bilen Erlik Ülgen'den almış olduğu yaratma becerisini kullanarak, "demir komus" adındaki çalgı aletine dokuz kez üfleyerek kadına can verir. Kadının dokuz dili vardır düşüncesi buradan gelmektedir. Erlik'in can vermiş olduğu kadın haliyle kötü tıynetli olduğundan, Maydere bu kadından türeyenleri "karanlık mekâna" gönderir. Kadının yaratılmasıyla birlikte doğumun ve ölümün olduğu dünyaya geçilir (Bayat, 2007a:110). Türk mitolojisinde, kadının tavır ve ruh halindeki ani değişmelerin sebebi bu mite dayandırılmaktadır. Kozmik bilgilerin paylaşıldığı topluluklara, kadının alınmamasının kaynağı da yine bu sebeptir. Kadın-Erlik ilişkisi Şamanist düşüncenin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ritüel sırasında farklı sebeplerde alt dünyaya yolculuk yapan şamanın karşısına engel olarak Erlik'in kızları çıkar. "Erlik'in kızları ile ilgili sınırlı kaynak bulunmaktadır. Onların sayısı iki ile dokuz arasında farklılık gösterir. Erlik'in kızlarının özel adları hakkında da fazla bilgi yoktur. Onlar eğlenceye düşkün, terbiyesiz, ayin sırasında Alt Dünya'ya gelen kamları yataklarına çekmeye çalışan ve Erlik'e götürülen kurbanı onların ellerinden almaya çalışan ahlaksız varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Buna karşı koyamayan kamlar, Erlik'in emriyle ölürlü. Erlik'in kızlarının Şaman kült faaliyetinde zararlı roller vardı" (Potapov, 2012: 306). Türk destanlarında Erlik'in kızları farklı isimler ile anılmaktadır. Her biri kahramanın yolcuğu esnasında engel vazifesi üstlenmiştir. Maaday-Kara Destanında Erlik'in kızı Abram Moos Kara Taacı'nın, görünüşü ve hareketleri açık bir şekilde betimlenmiştir: "Erlik Biy'in sevimli kara kızı, Abram Moos Kara Taacı, bu kızımı. Baykuş tüyünden başlıklı, puhu kuşu tüylerinden paltoluydu. Çuval gibi paltosu sallanıyor, akağaç kabuğundan kam tefini de yüklenmişti. Bakır kazan gibi bakır küpeli, bakır çaydanlık gibi bakır burunluydu. Güneş'ten uzak yüzü, karanlık gece gibiydi. Karanlık gece gibi düşünceli, Kara Taacı gelin böyleydi. Erlik Biy'in bu nazlısı, ölmüş yılandan dizginli, diri yılandan kamçıydı. Hırıltıyla kahkaha atar, yerlere yatarak türkü söylerdi. Şuh kahkahalar atar, tiz sesiyle uzun hava okurdu. Hayvanları kamçıyla sürer, tokmakla halk yönetirdi. Ölü yılandan dizginlerini aşağı yukarı şaklatır, canlı yılandan kamçısını koluna dolardı" (Uluşık, 2015: 89-90).

Erlık'in fiziki özelliklerinin ve kullandığı materyallerin birebir kızı Kara Taacı'ya aktarıldı görülmektedir. Abram Moos Kara Taacı, insanlara kötülük ve salgın hastalık bulaştırarak onların ölümlerine sebep olmak ister, fiziki betimlerde de Erlık ile benzer unsurlar taşımaktadır.<sup>1</sup> Erlık'e yardımcı olarak insanlara zarar verme ve ölüm ruhu gibi fonksiyonlar üstlenen diğer kadın/dişil ruhlar da vardır. Belli görevler üstlenmiş olan bu kötü ruhlar insanları öldürerek ya da farklı yollarla ruhlarını çalarak yer altına çekmeye çalışırlar.

### 1.1.3.1. Al Karısı/ Albastı

Erlık'in en bilinen yardımcısı olarak zihinlere yer eden Al Karısı, halk kültür ve inancında korunma amaçlı çeşitli ritüellerin doğmasına neden olmuştur. Al karısı herkese görünmez ancak görüneceği kişilere insan kılığında veya cadı kılığında görünmeyi sever. Acıpayamlı, Al'ın ruh olan Al ve hastalık olan Al şeklinde iki kimliğinden söz eder: "Ruh olan Al'ın değişik isimleri vardır: Al, Albastı, Al karısı, Alanası, Alkızı, Almıs, Almış, Albız, Albış, Abası, Albası gibi. Al'ın cadı şekline gelince, bu Türk folklorunun yaratmış olduğu çeşitli yaratıkların özelliklerinin bir araya gelmesinden doğmuş gibi görünmektedir. Tepegözün gözü, devlerin meme ve tırnakları, zencinin suratu Al'da toplanmaktadır" (Acıpayamlı, 1961:172).

Cadı kılığına giren Albastının hedefinde esas olarak yeni doğum yapmış lohusa kadınlar ve bebekleri vardır. Lohusa kadına ve bebeğine musallat olur. Yalnız olduğu sırada ona görünür ve ellerini ağzından sokarak tırnaklarıyla ciğerini parçalayıp çıkarır ya da emerek öldürmeye çalışır (Ekici, 2016: 106). Halk arasında lohusa kadının mezarının kırk gün açık olduğu inancı, al karısının şerrinden ve ondan gelecek kötülüklerden kaynaklanmaktadır. Al karısını gören lohusa ondan önce davranıp, al karısına demirden iğne batırmayı başarabilirse Al karısını kendi hizmetine alabilir (Bolat, 2020: 47). Al karısını hizmet altına alan kişilere "Alcı" denmektedir ve Alcı'nın soyundan gelen kişiler "Al Ocağını" oluştururlar (Acıpayamlı, 1967:173). Kendi hizmetinde olan al karısı lohusa kadının soyundan gelen kişilere zarar veremez.

---

<sup>1</sup> Erlık ile kızı Abram Moos Kara Taacı'nın fiziki betimlemesi, kullandığı materyallerin uyum ve ilişkisini detaylı incelemek için bakınız. (Özçubukçu,2017).

Lohusa kadının yanında erkek varken Al karısının gelemeyişi ve lohusanın yanında erkek yokken Al karısının gelişi, bu sırada Al karısının şerrinden kaçınmak için demirden bir nesnenin batırılması dikkat çekicidir. Türk kozmolojisinde demir, eril bir madendir. “Türkler altın, gümüş ve yeşim gibi madenleri kadınlara, demir, çelik gibi isimleri ise erkeklere atfeder” (Bilgili, 2019: 95). Bu nedenle eril bir maden olan demir, Al karısına batırıldığında onun kötü yönü de kırılmış ve etkisiz hale getirilmiş olur. Al karısı erkeklerden uzak durmaktadır. Kırgız ve Kazaklarda Kara Albastı ve Sarı Albastı inancı vardır. Sarı Albastı, hocanın veya baksının okumalarıyla uzaklaşırken Kara Albastı sadece ocaklı bir erkekten çekinir ve ortamı terk eder. Lohusa kadının ciğerini alan Albastı baksı ya da ocaklı adam tarafından yakalanır ve ciğeri yerine koymaya zorlanır. Yapılan ritüelin ardından ciğer yerine koyulursa lohusa iyileşir ve hayata döner (İnan, 1998a: 260-261).

### **1.1.3.2. Çarşamba Karısı**

Erlık'in diğer bir yardımcı ruhu da Çarşamba Karısı'dır. Gagavuz Türklerinde, insanlara kötülük yapan ve korkulan ruhlar arasında Çarşamba Karısı da vardır (Şimşek, 2017:102). Bu kötü dişil ruh, sadece çarşamba günleri ortaya çıkar. “Çarşamba günleri çamaşır yıkamanın doğru olmadığı inancı vardır” (Kalafat, 1996: 77). Çarşamba karısı Azerbaycan ve Türkiye Türklerince yaygın bir inançtır. Çarşamba geceleri iş yapılırsa kızan ve o eve kötülük getiren saç baş dağınık, kötü giysili bir kadın olarak tasvir edilir. Çarşamba geceleri gelerek yarım kalmış işleri birbirine karıştırır, kimseden korkmaz ve gizlenmeden eve gelerek çocukları kaçıtır (Karakurt, 2011: 35). Anadolu'da Çarşamba Karısı'nın, ruh çalmasından korkulduğu için çarşamba günleri banyo yapmaktan çekinilir. Aynı şekilde kötü ruhun işleri karıştıracağı düşüncesi ile çarşamba günü işe başlanmaz veya o güne yarım iş bırakılmaz. Çarşamba karısından korunmanın tek yolu demir çengelli iğnedir. Çengelli iğneyi bu varlığın yakasına takan onu hizmetkarı haline getirebilir. Burada Alkarısı'nda uygulanan demir madenin işlevinin korunduğunu görmekteyiz. Bu korkunç görünümlü varlığın dolaşma hakkı tek gün olduğu için çok çabuk hareket ederek her yeri gezer. Bu sebepten çok gezen kadınlara “Çarşamba karısı gibi” yakıştırması yapılır (Duvarcı, 2005:128).

### 1.1.3.3. Kara Koncolos

Anadolu'da "congolos" olarak da anılan bu kötü ruhun, soğuk zamanlarda yani zemheri vakti geceleri ortaya çıktığına inanılır. Daha çok Doğu Anadolu'da bilinen bu kötü ruh Kars yöresinde Karakoncalos olarak adlandırılır ve kara iye olarak bilinir. Kışın bitmesi ve yazın gelmesi için söylenen dualarda adı geçen bu iye soğuğu temsil eder (Kalafat, 2010: 111). İnsanlara zarar veren bu koncolos, gece vakti dışarıda gördüğü insanlara çeşitli sorular sorar. "Kara Koncolos, Roux'un iddiasına göre Yunanca "Kalikautzaros" sözünden gelir ve özellikle kış aylarında yakaladığı herkese çeşitli sorular sorup bilemediği takdirde onları bir tarakla öldüren kötü bir varlıktır" (Çoruhlu, 2002: 54). Zemherinin ilk on iki günü yani en soğuk olduğu zaman ortaya çıkar ve sorduğu sorulara cevaben içinde "kara" kelimesi geçen yanıtlar aldığı zaman zarar vermeden uzaklaşır. Sorusuna, içinde "kara" kelimesi geçmeyen cevabı veren kişileri ise tarak ile öldürür (Duvarcı, 2005: 126). Zemheride ağzı açık bırakılan erzakları türlü yöntemlerle pisleterek bu erzakları yiyen kişilere zarar verir. Kara Koncolos'un insanların seslerini taklit ederek dışarı çağırdığı onları tuzağa düşürdüğüne inanılır (Oğuz, 2014: 264). Bu yüzden kışın ses duyulduğu zaman dikkatli davranılır. Türk kozmolojisinde bahar yeniden doğuşu yani kozmosu simgelerken tersi olan kış, karanlığın ve kaosun hüküm sürdüğü dönemdir. Bu bakımdan zemheride, kötü ruhların etrafta rahatça dolaştığı ve insanlara zarar verdiği bilinmektedir. Zemheride evlerine çekilen insanlar baharın habercisi olan Nevruz ile doğaya açılırlar.

### 1.1.3.4. Karabasan

Kara koncolosun aksine karabasanın gelişinde herhangi bir mevsim söz konusu değildir. Uyku ile uyanıklık halinin arasında olabildiği gibi derin uykuda da karabasan hissedilebilir. İnsanların göğsüne oturan bu varlık kişinin nefesini kesmek için uğraşır. Eliyle de ağzını ve burnunu kapatmaya çalışır. Karabasan'dan korunmak için yatağın altına metal bir nesne koyulur (Şimşek, 2017:107). Karabasan gelmeden önce korkusu hissedildiği gibi geldiği zaman kapı gıcirtısıyla birlikte ayak sesi duyulur ve simsiyah karartı şeklinde görülür (Baysan, 2021: 559). Kendisine karabasan çöken kişi bunu hemen hisseder fakat bağırsa bile sesi çıkmaz kıpırdamaya imkân bulamaz. İnanca göre karabasanın bir şapkası vardır ve çevik bir hamle ile kişi eğer bu şapkayı

çıkarmayı başarabilirse bu varlıktan kurtulabilir. Üzerinde ağırlık hissedenden kişi nefes almakta zorlanır. Karabasanın da diğer kötü ruhlar gibi asıl amacı kişiyi öldürerek ruhunu almaktır. Mitik anlatılarda karabasan, Albastı inancıyla da ilişkilidir. Heloyi aşiretinde Albastı, Karabasan olarak da isimlendirilmektedir (Kalafat, 2009: 398). Lohusa kadınları Albastı'dan korumak gerektiği gibi Karabasan'dan da korumak gerekir. Lohusanın yanında bulunan demir nesnelere koruma vazifesi görür (Çerikan, 2014: 333). Harput yöresinde insanlara musallat olan ve uyku ile yarı uyanıklık arasında görülen Karabasan, Komos olarak adlandırılır. Komos'un , tek başına uyuyan kişilere gelerek musallat olduğu inancı vardır (Erten, 2020: 92).

### **1.1.3.5. Yer Altı ve Ölüler Ülkesi**

Türk kozmogonisinde, ölümden sonra yeniden doğuşun varlığına inanılmıştır. Defin sırasında ölen kişinin önemli eşyaları, hizmetkarları ve atları da beraberinde gömülmüş ve bu dünyada olduğu gibi yeniden doğumun yaşanacağı öbür dünyada da ona gerekli olacağı düşünülen materyaller yanından ayrılmamıştır. Kozmolojik olarak mutlak sonla birlikte tekrar bir başlangıcın yaşanacağına olan inanç ve döngüsellik Türk zihninde yerleşmiştir. Üst kısımda bahsetmiş olduğumuz Erlik'in yardımcı kötü ruhlarının amacı insanları türlü sebeple öldürerek ruhlarını almaktır. Ölümle birlikte kişinin, ölüler ülkesine gideceğine inanılır. İyi huylu olan insanların cennete, kötü huylu olan insanların ise cehenneme gideceği düşüncesi eski Türk inanç sistemi ile İslami inanç sistemi arasında paralellik göstermektedir. Türk mitolojisinde “ölüm/obur ruh” kavramı da ölüler ülkesine aittir. “Geleneksel Türk dininde ölüm/obur ruh anlayışı, adından da anlaşılacağı gibi “ölüm” ekseninde ve ölen kimsenin ruhunun ele geçirilmesi, kaçırılması veya yenilmesi olarak değerlendirilmektedir. Ancak ölüme sebebiyet vermeyen kötü ruhların da mevcut olduğu bilinmekte ve ölüm ruhları ile özel anlamda Erlik'in görevlendirdiği ruhlar ve “Aldaçı”lar kastedilmektedir” (Küçük, 2017: 27).

Cenaze defnedilmeden önce ölünün üzerinden veya altından kedinin geçmesi o kişinin ölüm/obur ruh olacağını işaret eder. “Gagavuz Türklerinde, “obur olmak”, ölen günahkâr kimsenin mezarda yaşayan bir hayvan şekline dönüşmesi anlamına gelmektedir. Ölünün gömülmesinden sonra kırk gün çıktığına inanılan Obur,

mezardan çıkararak dolaşabilmekte, insanları rahatsız edebilmekte, hatta eline geçirdiği her şeyi yiyebilmektedir. Bu nedenle obur olduğu anlaşılan kimsenin mezarı açılmakta ve dışarı çıkmaması için bir kazık çakılmaktadır. Benzer anlayış günümüzde Türkler arasında “hortlak” anlayışı ile yaşamaktadır” (Küçük, 2017:27). Halk arasında ölen kişinin silüetini gördüğünü iddia eden kişiler için hortlak görmüş tabiri kullanılır. Türk inanç sisteminde ölümün iki şekli vardır. İlki ölüm süresi gelmeden-vade dolmadan-Erlik tarafından gelen ölümdür. Bu ölüm şeklinden kurtulmak ve Erlik’in gönlünü almak için ona kurban sunulur. Bu şekilde Erlik’in şerrinden sakınılmış olur. İkinci ölüm şekli ise kaçınılması mümkün olmayan -vadesi dolmuş- ölümdür. Bu ölüm kararı Tanrı Ülgen tarafından verilir ve iyi bir insan ise “uçmağa varır” yani cennete ulaşılır. Kötü bir insan ise yer altına gönderilir. “Tunguzlar, insanın ölümünden sonra ruhunun tartılacağı ve bu terazinin kefelerinde ağırlık olarak beyaz ve siyah taşların olduğu inancı taşırlar. Buna göre eğer beyaz taş hafifse, ölen kişinin ruhu gökyüzüne yükselir, eğer siyah taş daha hafifse, kişinin ruhu yer altına gider” (Harva, 2014: 287).

Türk kozmolojisinde var olan düalist evren anlayışı, ölümler ülkesi içinde de varlığını göstermektedir. İyi ve kötü ayrımında iyi insanların tanrı makamı olan göğe uçması, kötü insanların karanlık yer altına inmesi buna örnektir. Türk inanç sisteminde kişi, yaşarken ne işle meşgul oluyorsa ve nasıl bir görüşe sahipse ölünce de ölümler ülkesinde aynı işle uğraşır ve görüşü devam eder. Bu bakımdan kişinin eşyaları yanına defnedilmektedir. “İnanışa göre çok becerikli ve ehil zanaatkarlar erken ölümler, zira ölümler ülkesinin efendisi onlara ihtiyaç duyar” (Harva, 2014: 279). İnanca göre ölümler ülkesini yaşadığımız dünyadan ayıran önemli fark her şeyin ters olmasıdır. Yaşanılan dünyada gündüz yaşanırken, ölümler ülkesinde aynı zamanda gece yaşanır. Mevsimler de aynı şekilde farklılık göstermektedir. “Bu dünyada gündüzken, ölümler ülkesinde gece, burada gece iken orada gündüz olduğu tasavvuru oldukça yaygındır. Ölümlerin geceleri dolaştıkları inancı buradan kaynaklandığı gibi, ölümleri anma törenleri de bu sebeple geceleri düzenlenir” (Harva, 2024: 282).

Farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler arasında ölümler ülkesine, “gölgeler dünyası” ve “yansıma dünya” da denmektedir. Nasıl bir insan olduğundan ziyade ne şekilde öldüğü de uçmağa mı yoksa ölümler ülkesine mi gideceğini belirlemektedir. Eski Türk

inanişında, İslamiyet'le birlikte gelen Őhitlik mertebesine benzer ölüm Şekilleri mevcuttur. Doğal yolla yani vadesi dolmadan ölen kişiler yani -bir Şekilde- Őiddete maruz kalmış kişilerin doğrudan uçmağa vardığı düşünce hakimken, kendi canına kıyan veya vadesi dolarak doğal bir sebeple ölen kişilerin bir süre yer altına giderek oradaki Tanrı'ya hizmette bulunduğu daha sonra uçmağa çıktığı görüşü hâkim olmuştur. Kozmolojik döngüsellik, bu Şekilde devam etmektedir.





## İKİNCİ BÖLÜM

### TÜRK KOZMOGONİ DÜŞÜNCESİ VE YÖNLER

#### 2.1. Türk Kozmolojisinde Yönler

Türk kozmolojisinde, evrenin yatay modeli “dörtlü düzen” ile belirlenmiştir. “Dünya modelinde göğün yarım dairevi kubbe, yerin ise dört köşeli ve sekiz yönlü tasavvur edilmesi yaygın görüştür. Sonradan İslam dininin tesiriyle yerin de dairevi şekilde tasvir edilmesi ağırlık kazanmıştır. Ancak dairevilik fonksiyonel bağlamda dört köşeliğe eşdeğerdir” (Bayat, 2007a: 34). Kozmik temellerini proto-Türk olarak kabul edilen Choulardan alan Türklere merkez olgusu önemlidir. “Chou'lar, bir merkezin çevresinde dört ana yöne doğru simetrik olarak yayılmış bir evren tasavvur etmişlerdir. Kozmosu gösteren şema -hem yersel hem de göksel düzeni birleştiren ve böylece evreni niteleyen- çember içine çizili bir kareden oluşuyordu. Kozmik kavramları, bir kriptografi ifade ediyordu” (Esin, 2006: 199). Eski Türk yazıtlarında, dört yön ile bütünlük korunmuş ve yönler terimler ile ifade edilmiştir. Dört yönün terimleri şu şekildedir;

**Yırıgaru** = tün ortusu: kuzey

**Birgerü** = kün ortusu: güney

**İlgerü** = kün togusu: doğu

**Kurıgaru** = kün batısı: batı

Uygur dönemine ait Şine-Usu yazıtlarında da Türklerin o dönemde kullandıkları yön terimleri karşımıza çıkmaktadır;

**Kurıdu** veya **kisre**: batı

**Ki** veya **kirü**: batı, arka

**Öngre**: doğu, önde

**Yırıdu**: kuzey

**Biriye**: güney (Bayat, 2007: 35).

Oğuz Kağan destanında da yön terimleri görülmektedir. Dünyayı yatay eksen olarak kavrayan destanda dört yönü ifade eden kelimeler şunlardır;

“**Tang sarığa** (güneşe doğru) = güney

**Tün sarığa** (güneş batara doğru) = kuzey

**Ong yak** (sağ taraf) = doğu

**Çong yak** (sol taraf) = batı” (Bayat, 2007: 37).

Daha önce bahsetmiş olduğumuz Türk mitolojisinde önemli yer tutan yer-sublar, dört yöne ayrılmış ve dört yön için dört han ile ilişki kurulmuştur:

**Gök Han** = Şarktaki (doğudaki) aşiretin,

**Kızıl Han**= Cenuptaki (güneydeki) aşiretin,

**Ak Han**= Garptaki (batıdaki) aşiretin,

**Kara Han**= Şimaldeki (kuzeydeki) aşiretin yer-sularıdır (Gökalp,1976:50).

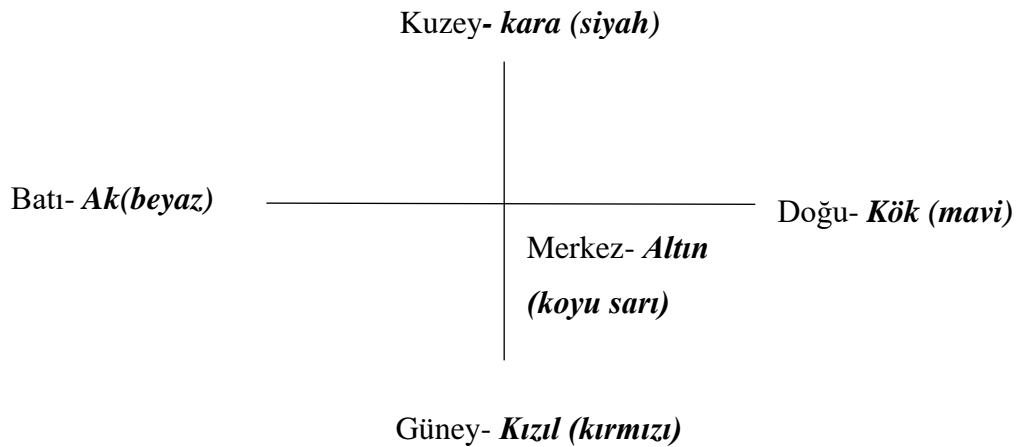
Dört ana yön terimlerini bu şekilde ifade eden eski Türk yazıtlarında bir de ikili kullanım ile ara yönler dahil olmaktadır. “Eski Türk yazıtlarında bütünlüğün simgesi olan bu dört yönün ikişer olarak: güney doğu, güney batı, kuzey doğu, kuzey batı olarak ayrılması yönün sekize katlanmasına (Uygurca ‘da sekiz yingak) neden

olmuştur” (Bayat, 2007a: 35). Dört ana yöne, ara yönlerin de dahil olması üzerine sekizli bir yön tasarımı ortaya çıkmaktadır;

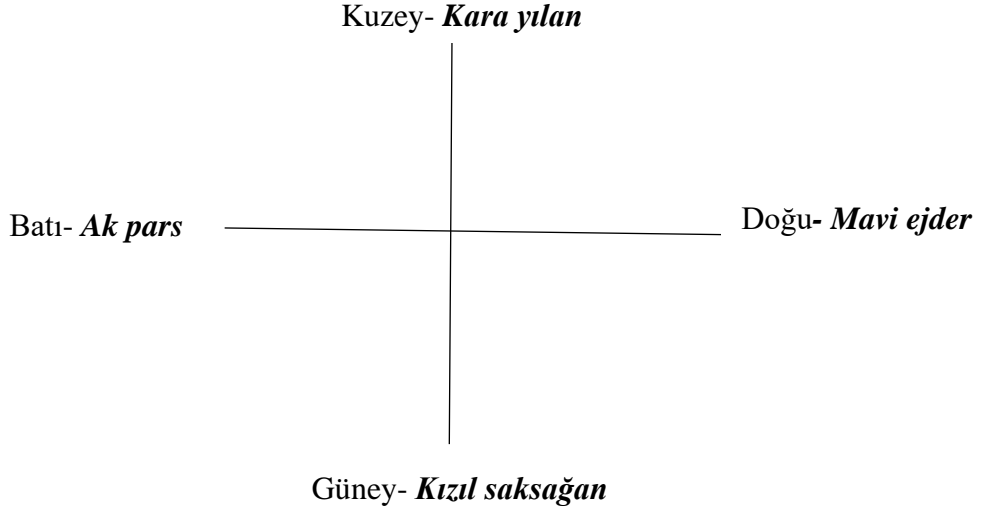
4 ana yöne 4 ara yönün dahil olması ile elde edilen 8 sayısı Türk kozmolojisinde öneme sahiptir. “Kuzeyde yaşayan Şamanist Türk ve diğer halklara göre 8, ölümden sonraki yaşamın, sonsuzluğun sembolüdür, bu rakam kadının mükemmel vücudu ile de kıyaslanır” (Bayat, 2007: 36). 8 yön ve 8 rakamının simgeselliği ile Türkler, evrenin döngüselliğini ve sonsuz bir oluşum durumunu sembolize ettiği gibi yine 8 rakamının şeklini kadın vücuduyla kıyaslayarak kozmik olarak evrenin üretkenliğine vurgu yapmışlardır. Günümüzde sonsuzluk işareti olarak bilinen “∞” şekli yine 8 rakamının yatay olarak simgeleştirilmesinden gelmektedir.

### 2.1.1. Yön ve Renk Simgeçiliği

Farklı kültürlerde renkler, birçok anlamda simge durumunda kullanılmış ve çeşitli manalar kazanmıştır. Türk kültüründe de anlam boyutunda derin ifadeler gizleyen renkler, yön belirtme konusunda önemli bir semantiğe sahiptir. Dört yönü ifade eden renkler Türk kozmolojisinde geniş yer tutmaktadır. Ayrıca dört yöne, Türklerde merkez simgeçiliğinin de dahil olması üzerine beş renk kozmolojide etkin rol oynamaktadır. Bu anlamda belli renkler diğer renklere nazaran önem kazanır;



Şekil 1. Yön ve Renk Simgeçiliği



Şekil 2. Yön ve Renk/Hayvan Simgeçiliği

Renklerin yön semantiği, Türklerde düzen ve sistematik ilerleyiş bakımından büyük rol oynamaktadır. Bu renklerin seçilmesinde gelenek, görenek ve halk inanışları etkili olmuştur. Ziya Gökalp'e göre dört rengin dört yönü karşılaşması şu şekildedir;

“Şark (doğu) = **gök**

Cenup (güney)= **kızıl**

Garp (batı) =**ak**

Şimal (kuzey) = **kara**” (Gökalp, 1976:48).

### 2.1.2. Yön ve Hayvan Simgeçiliği

Türkler, hayvanlara saygıyla yaklaşmışlardır. Saygının temelinde ise Türklerin konar-göçer hayat tarzını benimsemeleri ve bu hayat tarzı sonucu hayvanları ile kurdukları bağ yatmaktadır. Bu bakımdan Türk mitolojisinin hemen her alanında hayvan sembolizmi dikkat çeker. Bir şeyi düz kelimelerle ifade etmektense simgeleştirmeyi tercih eden Türkler, yön konusunda hayvan sembolizminden de yararlanmışlardır. Yön simgesi olan hayvan simgeleri şu şekildedir:

Ziya Gökalp hayvanların yön totemi olarak sembolize edildiğinden bahsederek, yön ve totem hayvanını arasındaki ilişkiyi şu şekilde gösterir;

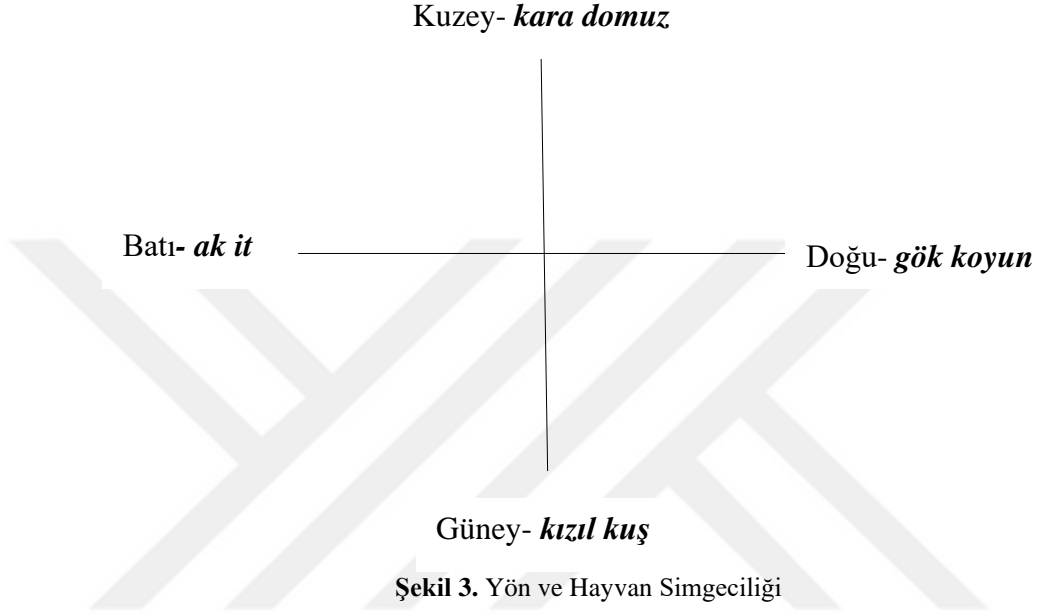
Şark (doğu) = **koyun**

Garp (batı) = **it**

Şimal (kuzey) = **domuz**

Cenup (güney) = **kuş** (Gökalp, 1976: 134).

Yönleri hayvan ve renk sembolizmi ile harmanlayan Gökalp, hayvan simgelerinin renklerle sıfatlandırır:



### 2.1.3. Yön ve Gezegen Simgeçiliği

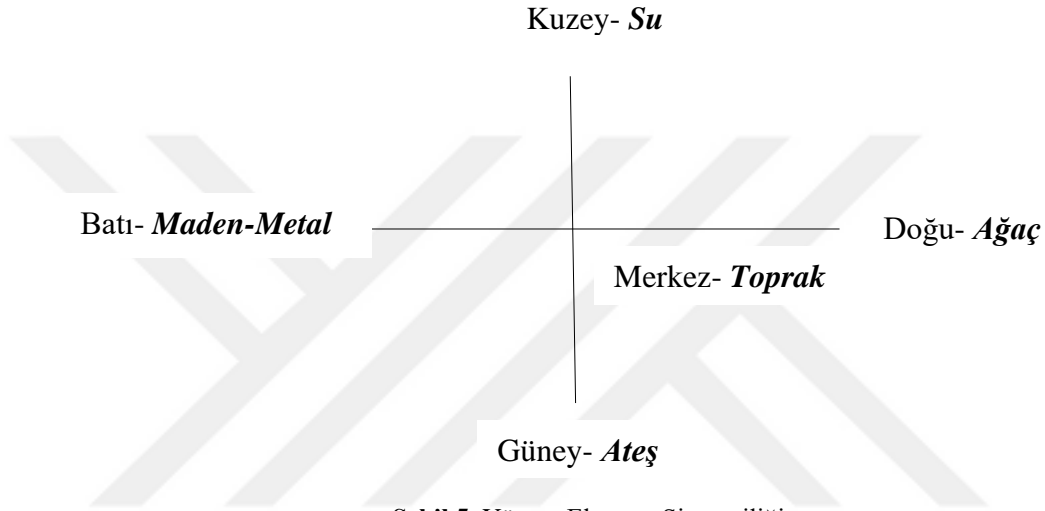
İnanç sistemine dayanarak gökyüzünün kutsallığını hayatlarının her alanına yansıtan Türkler, yön simgesi olarak gezegenlere ayrı bir yer vermiştir. Yön ve gezegen simgeleri şu şekildedir;



Şekil 4. Yön ve Gezegen Simgeçiliği

#### 2.1.4. Yön ve Element Simgeçiliği

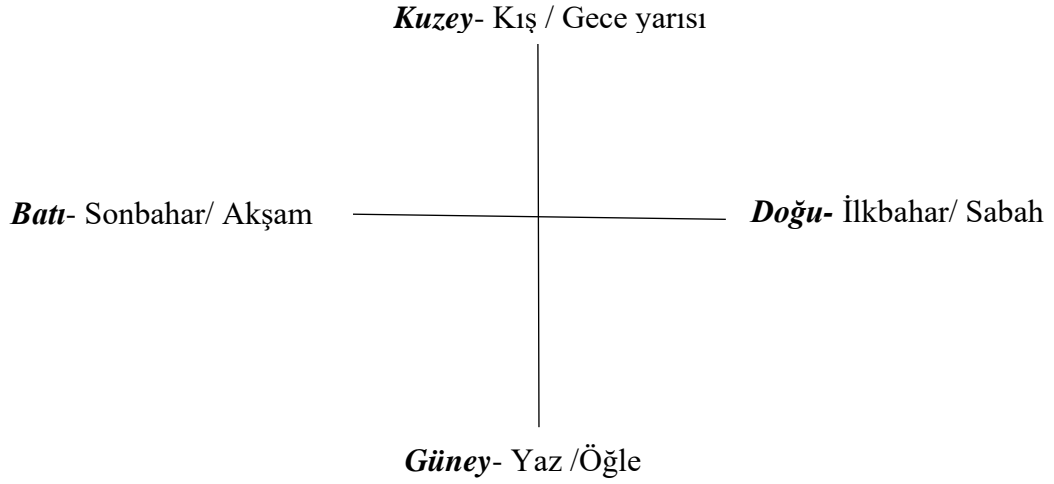
Altay Yaradılış Efsanesinde kaosu ifade etmek için “hiçbir şey yoktu sadece uçsuz bucaksız su vardı” ifadesi geçmektedir. Kaostan kozmosa geçişle birlikte diğer unsurlarında eklendiği görölmektedir. İslam tesirinde dört unsur olarak bilinen anâsır-1 erbaa halk arasında yaygın olarak bilinse de Türk kozmolojisinde beş element mevcuttur. Kozmosla birlikte beş elementin evren üzerinde yaşam unsuru haline geldiği görölmektedir. Dört yön ve merkez olgusu bu beş elementle simgeçlenmiştir;



Şekil 5. Yön ve Element Simgeçiliği

#### 2.1.5. Yön ve Mevsim-Zaman Simgeçiliği

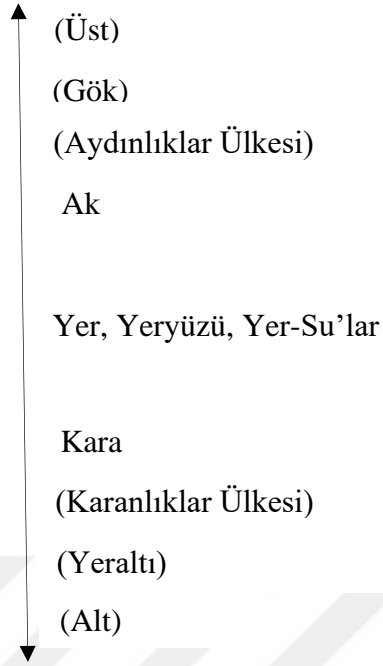
Türkler, kozmolojik olarak vaktin ilerleyişini ve mevsimlerin oluşumunu çeşitli sebeplere dayandırmaktadır. Bu sebeplerden doğan mevsimler de vakitlerle birlikte belli yönleri temsil etmektedir. Dört mevsim dört yön ile ilişkilendirilmiştir. İçinde bulunulan mevsim, simgeçlemiş olduğu yönün tesirinde yaşama imkânı ve hizmet sunmaktadır. Yön ve mevsim-vakit simgeleri şu şekildedir;



**Şekil 6. Yön ve Mevsim/ Zaman Simgeçiliği**

## **2.2. Yönlere Dair Mitik Algının Temel Dinamikleri**

Türk kozmolojisinde evreni anlamlandırmanın, proto-Türk kabul edilen Çulara dayanması çalışmanın giriş kısmında belirtilmiştir. Evrenselci kozmolojide düalizm, mukaddes gök ve yere dayanmaktadır. Göğün Tanrı makamı olması onu renk simgeçiliği ile aydınlıklar ülkesi konumuna taşırken, yer altı Erlik'in mekânı ve kötülük sembolü olarak görülmesinden dolayı karanlıklar ülkesi olarak tasavvur edilmiştir. Gök ve yer arasında kalan kısım ise yer-su ruhlarının yaşadığı ve aynı zamanda tanrının yaratmış olduğu insan ve diğer varlıkların yaşam sürdüğü mekân olan yeryüzüdür. Bu tabaka iki büyük gücün arasında olması sebebiyle Aydınlıklar ülkesinin ve karanlıklar ülkesinin etkisinde kalmaktadır. Renk simgeselliği olarak “ak” ile tasavvur edilmektedir. Bu tasnif evrenin dikey olarak algılanmasını yansıtır.

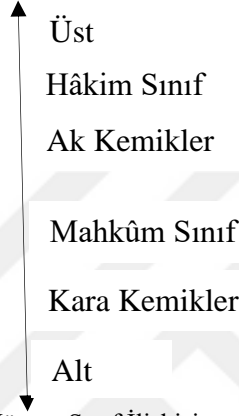


Şekil 7. Dikey Evren Algısı

Türk inanç sisteminde sosyal yaşamda keskin bir sınıf ayrımı olmasa da kut inancının hâkim olması sebebiyle hükümdar soyu ve halk arasında ayrılıkların olduğu görülmektedir. Bu durum evren telakkisinde konumların, kişilere göre belirlenmesine neden olmuştur. Türk mitik algısında soyu ifade etmek için “kemik” ifadesi kullanılmaktadır. Hükümdar soyundan olanlar için “ak kemikler” nitelmesi yapılırken herhangi bir hükümdar soyuna bağlı bulunmayan sıradan halk için “kara kemikler” nitelmesi yapılmıştır. “Yusuf Has Hâcib, “siyah kul rengidir, bey (hükümdar) beyaz olur ve siyahla beyaz nasıl kolayca birbirinden ayrılır ise, tıpkı onun gibi hükümdar da sahip olması gereken üstün niteliklerle, erdemlerle kolayca halktan ayırt edilebilmelidir” şeklinde bir görüş kaydetmiştir” (Genç, 1997: 1080). Kut inancına göre hükümdarlığın hakana Tanrı tarafından verilmesiyle birlikte Türk hakanlarının Tanrı'nın yeryüzündeki bir yansıması düşüncesi hâkim olmuştur. Bu kutun, kan yoluyla soya aktarımı mümkün olduğu için “ak kemikler” sınıfı Tanrı'ya daha yakın ve üst tabaka içinde düşünülmüştür. Diğer milletler içinde görmüş olduğumuz orta sınıfa Türk kültüründe rastlamamakla birlikte ak kemiklerden geriye kalan kısım “kara kemikler” olarak bütünü ele almaktadır. Orta tabakanın olmayışı Türklerde keskin bir sınıf ayrımı oluşumunun önüne geçmiştir. Bu kara kemikler sınıfı ise herhangi bir kut bağı içermediği için alt tabakada yer almaktadırlar. Bu renk



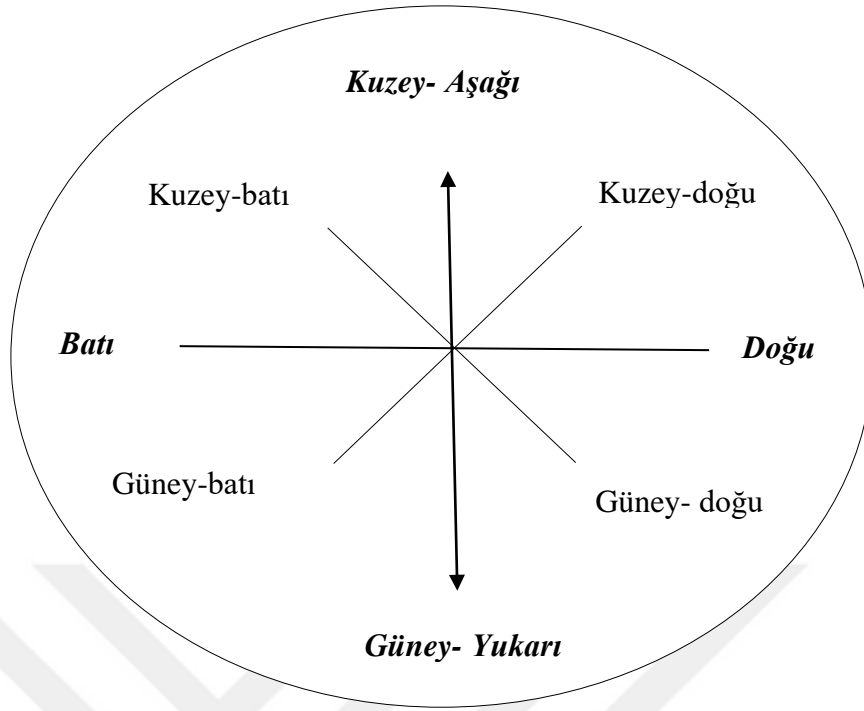
semantiğiyle halk arasındaki sınıfları belli etme, göçebe yaşam süren Türklerde yurt olan çadırlarda da kendini göstermiştir. “Türk ili içinde de hâkim ve mahkûm sınıflar husule geldi. Bilhassa alınan esirler mahkûm sınıfını vücuda getiriyordu” (Gökalp, 1976: 80). İkili bir sınıf ayrımı neticesinde üst tabakada bulunan hakanlar ve beyler hâkim sınıfta yer alırken, alt tabakayı halk ve alınan esirler oluşturmuştur. Oluşan bu sınıfların, dikey evren düşüncesinde üst dünya ve alt dünya kısmına yakın bir değerde olma konusunda yön tayini şu şekilde yapılmıştır;



Şekil 8. Yön ve Sınıf İlişkisi

Türkler, evreni zihinlerinde canlandırırken dörtlü bir yapı kurmuş ve bu şekli, mantık çerçevesine oturtarak ilerlemişlerdir. “Dik duruş sayesinde insanlar merkezi, yukarı-aşağı eksenden çıkan, dört yatay yön doğrultusunda düzenler. Bir başka deyişle mekân; insan bedeninin etrafında, öne, arkaya, sağa, sola, yukarı ve aşağı doğru uzanıyormuşçasına simgelenir. Bu şekilde daire içindeki dört yön sembolü, altı (dört yön, yukarı-aşağı), sekiz (dört ara yön ve ara yönler) ve on (dört ana yön, ara yönler, yukarı-aşağı) biçiminde çeşitlenir” (Bilgili, 2019: 10). Türk mitolojisinde güney yukarı yönde, kuzey aşağı yönde düşünülmüştür.

Türk kozmolojisinde gelişen dörtlü mantık sistemi; dört yön, dört renk, dört hayvan, dört gezegen, dört mevsimden meydana gelmektedir. Bunlara merkezin de dahil olmasıyla beşinci unsur eklenir. Yukarıda yönlerin renk, hayvan, element, mevsim, zaman ve gezegenlerle olan ilişkisinden söz edilmiştir. Bu ilişki birliğinin genel görünümü aşağıdaki gibidir;



**Şekil 9.** Evrenin Daire İçinde 4 Yön, 4 Ara Yön ve Yukarı- Aşağı Yön Biçiminde Şekillenmesi

Doğu → gök → mavi ejder/koyun → ağaç → ilkbahar → sabah → Müşteri (Jüpiter)

Batı → ak → ak pars/köpek(it) → maden → sonbahar → akşam → Zühre (Venüs)

Kuzey → kara → kara yılan/domuz → su → kış → gece yarısı → Utarit (Merkür)

Güney → kırmızı → kırmızı saksakağan/kuş → ateş → yaz → öğle → Merih (Mars)

Merkez → koyu sarı → öküz/boğa → bahar → toprak → Zühal (Satürn)

### 2.2.1. Doğu ve Simgesel Unsurlar

Türk mitolojisinde renklere anlamlar yüklenmiştir. Doğu ile ilişkilendirilen “gök” rengi mavi/yeşil/boz renklerini karşılamaktadır. Anlamını gökten alan bu renk kutsiyet atfeder. Doğu yönünün de Türklerce kutsal kabul görmesi bu renk ile ilişkilendirilmesine zemin hazırlamıştır. Gök renginin kutsal görülmesi sebebiyle aynı şekilde mukaddes görülen şeylere gök ismi verilmiştir. Türk inanç sisteminde Gök Tanrı inancında karşımıza çıkan kutsal “gök” kelimesi “Tengri”yi ifade ederken aynı

kutsiyetin tezahürü olan kutlu devlet simgesi, Köktürklerde ise siyasi boyutta kullanılmıştır. Günlük hayatta da kutsal izafet gösteren şeylerin rengi gök ile dile getirilirken, herhangi bir kutsiyeti bulunmayan şeylerin rengi mavi/yeşil şeklinde karşılanmıştır. Türk milli şuurunda derin yeri olan yol gösterici, Gök-böri/Boz-kurtta da aynı şekilde mukaddes olma durumu söz konusudur. Gök-mavi; ululuğun, sonsuzluğun, türeyişin, emniyetin ve ruhaniliğin rengidir. Duruluğun ve saflığın simgesidir.

Manas destanında Manas'ın, gök renkli bozkurt şeklinde betimlenmesi ve Manas'ın doğduğunda yüzünün gömögök olması, yine Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan'ın dünyaya gelişinde yüzünün gök rengi olması her iki karakterin de kutsallığına işaret eder. Yine Uygur harfli Oğuz Kağan destanının giriş kısmında da Oğuz, gök renkli bir öküz şeklinde resmedilir. Eski Türk inanışında nazar boncuğunun temelinde de mavi rengin simgeleştirilmesi yatar. “Gök boncuk” ya da “gökçe moncuk” olarak nitelenen nazar boncuğunun kötü enerjiyi emdiği düşünülür. Türk halk inanışlarında mavi gözlü olan kişilerden manevi olarak çekinilmiştir. Kötü enerji ile bakan kişilerden korunmak için eski dönemlerden günümüze kadar nazar boncuğu takma adeti yaygın olarak devam etmektedir. Eski dönemlerde göz ocaklarının yaygın olduğu zamanlarda, gökçe boncuklar özel olarak elde yapılmıştır. “Gök moncuk” olarak kullanımı da halk arasında yaygındır. Eski Türk yazıtlarında “munçuk” ifadesi yer alır. “Eski tuğlardaki "munçuk"lar, her halde, nazarlık olarak kullanılmış olsa gerek. Kâşgarî'nin izahından da bu anlaşılmaktadır” (İnan, 1976: 134). Atalarımızdan Attila'nın babasının adı Muncuk'tur. “Mavi renk sembolizmi doğu yönü ile alakalıdır ve Jüpiter gezegeni bu konumdadır” (Bilgili, 2019: 13).

Yüzünü her daim doğuya dönen Türklerde yıl, ilkbaharla başlar. Zamanın akışını gök yüzünden aldıkları işaretlerle tayin eden Türkler hayatlarını gökyüzünden aldıkları ip uçlarına göre şekillendirmişlerdir. Kış mevsiminde gökyüzünün sisli ve kapalı olmasından dolayı o yıl için genel anlamda bir işaret alınamamış olup, yılın başlangıcı olarak kabul edilen ilkbaharın gelişiyile birlikte gökyüzündeki sis dağılarak genel planlama belirlenmeye başlanmıştır. Gökyüzündeki hareketler ve bu hareketlerin kaynağı olan takımyıldızlarına (gezegenler), anlamlar yüklenmiştir. “Eski Türk

kozmojoloji düşüncesinde Ejderha, gök tanrısıdır ve bahar yağmurlarıyla birlikte gökyüzünden şimşekleri de gönderir. Bahar dönemi Ejderha Takımyıldızının “gece göğünde” yükselmeye başladığı dönemdir” (Bilgili, 2019: 22). Kök-Lu adı verilen ejderha doğu yönü sembolizminde önemli yer tutmaktadır. Tanrı'nın gökteki tezahür olarak görüldüğü için ona çeşitli ayınlar düzenlemiştir. “Gök ve gök timsali ejder (Kök-luu) ayını, muhtemelen Doğu Hunlarının gök ve ejder ibadeti yeri olan Lung-ch'eng'in de bulunduğu, Temir ırmağı kıyılarında idi. Doğu Hunları, göller ve suların bulunduğu volkanlı dağlarda göğe ve ejdere tapar ve bu dağlara “gök dağı” manasına gelen adlar verirlerdi” (Esin, 1978: 100). Doğu yönünün simgesi olan Ejderha Takımyıldızının gökte yükselmesiyle birlikte ilkbahar gelmektedir. Şimşek ve yağmurları gönderdiğine inanılan

Ejderha ile günümüzde de bahar habercisi kabul edilen üç cemrenin doğrudan bağı vardır. Baharın geliş sembolü olan cemre, ışık küresi- ateş topu şeklinde zihinde canlanır. Halk takviminde cemrenin düştüğü aya “gücük ay” veya “gücük” denir. Günümüz ismi ile şubat ayına denk gelen gücük ay, süre olarak diğer aylardan kısa olması sebebiyle bu adı almıştır. Üç cemrenin düşüşü sistematiktir. Birincisinin gökyüzüne, ikincisinin suya, üçüncüsünün ise toprağa düşmesiyle doğa uyanır.

İlk cemre: Göğe yani havaya düşerek havayı ısıtır. Havanın ayazı kırılır. (19-20 Şubat),

İkinci cemre: Suya düşerek suları ısıtır. Sular ılımanlaşır. (26-27 Şubat),

Üçüncü cemre: Toprağa düşerek toprağı ısıtıp uyandırır. (5-6 Mart).

Çintemani motifi, üçlü kürenin yan yana geliş şeklidir. Tıpkı cemrelerin birbirinden ayrı düşünülmesinin oluşturduğu birlik gibi çintemani içinde yer alan üç küre de birbirinden ayrılmaz bir birlik oluşturur. Türk kozmojisinde ejderhanın kozmik sularda yüzdüğü ve Dünya ağacının (hayat ağacının) kökleri arasında bulunan değerli taşların ve mücevherin koruyuculuğunu yaptığı bilinmektedir. Çintemani “ejderin kalbi” ve “ejderha incisi” olarak nitelendirilir. Dilek taşı olarak da tasavvur edilmiştir. Üç kürenin altında yer alan şekiller ejderhanın göndermiş olduğu şimşek ve yine ejderhanın ağzından çıkan ateşler olarak nitelendirilir. Önemli bir işleme olarak

kullanılan çintemani, çinicilikte yaygın olarak kullanılmaktadır. Üçlü küre şeklinde yer alan çintemani için ant sembolü de denmektedir (Bilgili, 2019: 24-25).

Türk mitik algısında doğunun kutsallığının temeli, tanrının gökyüzündeki arketipinin Jüpiter olmasındandır. Jüpiter gezegeni, ejderha takım yıldızını yönetir. Bu bakımdan ejderha takım yıldızı tanrının insanlar arasındaki habercisi konumundadır. Ejderha takım yıldızına “Yayık Han” da denmiştir. Türkler arasında ilkbaharın gelişiyile “yayık kaldırma töreni” düzenlenmiştir. “Tören ilkbaharda, davarların ve kısrakların sağılan ilk sütüyle bulgurun karıştırılmasından oluşturulan lapanın saçılması şeklinde yapılır. Bunun baharın gelişini kutlama (Yeni Gün/Nevruz) uygulamalarıyla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu törende de gelen yılın faydalı olması temenni edilir” (Çoruhlu, 2000: 30). Bu törende çintemaninin ant sembolü oluşu dikkat çeker. Törende ejder takım yıldızına süt saçısı da yapılır. Şimşek ve gök gürültüleri getiren ejder ile ilkbahar karşılanmış olur. Güneş, doğu yönünden kendini göstermeye başlar. Cemrelerin düşüşüyle doğa uyanır ve yeniden yaradılış başlamış olur. Doğu yönünün ağaç ile olan bağlantısı buradan kaynaklanmaktadır. Baharın gelişiyile uyanan doğada ağaç önemli bir figürdür. Sonbaharla yapraklarını döken ağaç, kışın kuru dal şeklini alır. Bahar döneminde kuru dallar filizlenerek tekrar üremeye ve üretmeye başlar. Türk kozmolojisinde ağaç yeniden dirilişin sembolüdür. Halk arasında her yeni yılın gelişi, kozmogonin kendini tekrar ettirmesi sayılmaktadır. Yaşanılan kozmik tekrar ile kişiler, yeni bir yaş aldıklarını düşünmüşlerdir. Eski Türkler yaşlarını baharın gelişiyile hesaplayarak yaşını ifade etmek için örneğin yirmi yaşıl(yeşil) gördüm” şeklinde ifade etmektedirler (Mandaloğlu, 2012: 225). Bunun sebebi yeni yılın gelişinin baharla birlikte mümkün olmasıdır. Doğanın uyanarak, yaradılış döngüsünün tekrar etmesiyle birlikte yeni bir yıla girdiklerini ve bu yıl ile birlikte yaş aldıklarını düşünmüşlerdir. Günümüzde de kullandığımız yaş almak ifadesinin temeli burada yatmaktadır. Kışın evrenin karanlığa bürünüp doğa üretimi keser ve bir nevi ölüm yaşanır, baharla birlikte doğanın yeşermesi ağaçların filizlenmesi ile de yeniden doğum başlamış olur.

Kış döneminde ejder okyanusların dibine iner-yılanların kış uykusuna çekilmesi gibi- kozmik bir ölüm yaşanır. Bahar vaktinin gelmesiyle Ejder sular altından çıkıp göğe yükselir. Şimşekler ve yağmur dolu bulutları göndererek baharla vaktini haber vererek

kozmetik bir doğumu başlatır. Kozmogonik döngü bu şekilde tekrarlanmış olur. Kozmik doğumu en iyi sembolize eden unsurun ağaç olmasının sebebi budur. Sürekli olarak yeşil kalan yapraklarını dökmeyen çam ağacı Türkler arasında mukaddestir. Kozmik ağaç olarak tasavvur edilen Hayat Ağacının kayın ağacı mı yoksa çam ağacı mı olduğu konusundaki ikililik buradan kaynaklanmaktadır. Çam ağacının yaz kış yeşil kalması ve sürekli olarak yaşam döngüsünü simgelemesinden dolayı ölümsüzlük sembolü olarak kabul görülür (Altıntaş, 1987: 144).

Soğuk kış döneminde gece ile gündüz sürekli savaşıyor ve sonunda gündüz galip gelir. Bunun sonucunda yeni yıl başlamış olur. Yeni yılın gelişi Türkler arasında “Nardugan Bayramı” olarak kutlanır. Bereket ve kutlu bir yıl olması için nar kırılır. Bu bayramda Ülgen’in sevdiği ağaç olarak nitelendirilen çam ağacı kurdeleler ile süslenir. Karanlıktan kurtulmanın sevinci ve güzel geçen bir yıl için tanrıya minnetlerini göstermek ve gelecek yılın istekleri için çam ağacının dallarına adaklar bağlanır (Çığ, 2020). Kıpçak Türklerinde bu bayrama:

“Çam bayramı” denmektedir. Bayramın adı farklılık gösterse de gelenekler birebir aynıdır. “Çam bayramı kışın tam ortasında, 25 Aralık’ta başlıyordu. Bu tarihte gün geceyi yeniyordu. İnsanlar Ülgen’e dua ediyor ve iade edilen güneş için teşekkür ediyorlardı. Dualarının kabul edilmesi için de Ülgen’in çok sevdiği bir çam ağacını süslüyorlardı. Eve getirdikleri çam ağacının dallarına parlak renkli, kurdele benzeri bezler bağlıyorlar ve yanına da hediyeler yerleştiriyorlardı. İnsanlar güneşin karanlığı yenmesini kutluyor, bunun için bütün gece eğleniyorlar, “Koraçun, koraçun” diye naralar atıyorlardı. Bu bayramın adı Koraçun idi. Bu kelime, eski Türk dilinde “azalsın” anlamına gelmektedir. Gece azalsın, gün uzasın diye bağırıyorlardı” (Adji, 1999: 9).

Hristiyan geleneği olarak bilinen çam ağacı süsleme geleneği Türklerin arkaik bir geleneğidir. Doğu yönünün totem hayvanı koyundur ve Türkler bahar döneminde üç ay boyunca koyun eti yerler. “Türklerde yönleme konusunda esas olan nirengi, güneş ve güneşin doğduğu yan idi. Bu sebeple, Türkler dünyayı yönlerken, önce yüzlerini doğuya döner ve kendilerinin, sağ, sol ve arkalarına göre, yönlerin adlarını söylerlerdi. Önem sırasına göre, en başta doğu gelirdi. Ondan sonra güney, daha sonra batı ve en

sonra da kuzey söylenirdi” (Ögel, 2000a: 427). Türklerin yön tayini yaparken yüzlerini doğuya dönmelerinin nedeni, güneşin çıkış noktasının doğu yönü olmasından kaynaklıdır. “Güneş, doğduğu yönün yani doğunun sembolü olarak görülmüştür. Güneşin doğduğu yön güneşten dolayı kutsal kabul edilmiş ve Türklerde doğu hükümdarı temsil etmiştir. Hakan her zaman doğuda oturmuştur ve doğu yön esas yön olarak kabul edilmiştir” (Koca, 2012: 221). Bu bakımdan yön sıralamasında önem olarak ilk doğu yönü gelmektedir. Göktürk yazıtlarında da Türklere komşu olan devlet ve topluluklar sayılırken ilk öncelik doğu yönünde komşu olan Çin’e verilmiştir. Türkler, yön tayini yaptığı sırada yüzlerinin doğu yönünde olması sebebiyle gördükleri kısma yani doğuya “ileri/ilgerü” demişlerdir.

Türkler tanrılarına kurban sunarken de doğu yönünü tercih ediyordu. Kalafat, Altay’da katılma fırsatı bulduğu bir kurban töreninde doğu yönün önemini dile getirmektedir: “Kurban edilmek üzere getirilen koyunun dört ayağı ipe bağlı idi. Kurban doğuya dönülerek kesilirdi. Kurbanın kanı itina ile bir kaba alındı ve bu kan itina ile üç defa sağdan sola dolaşılacak çam ağacının dibine döküldü (Kalafat, 2004: 135). Kurban kanının çam ağacının dibine dökülmesinde kutsalın kutsal ile buluşturulması şeklinde ilişki kurulabilir. Kutsal çam ağacının tanrıya ulaştırıcı yönü burada da dikkat çeker.

İslamiyet etkisinde mezar taşlarının ve cenazelerin gömülmesinde ölülerin yüzleri kibleye çevrilmektedir. Eski Türk inancında ise ölü gömme ritüelleri sırasında cenazelerin yüzleri doğu yönüne çevrilmiştir. “Doğunun, dünyanın yüksek yeri ve batının da alçak bölge veya gerçek yeryüzü olduğuna dair inançlar da ayrıca münakaşa edilmiştir. Yakut Türklerine göre gerçek cennet, güneşin doğduğu tarafta idi. Onlara göre bu bölgede sonsuz ve güneşli bir çayır uzanıyor ve ortasında da Hayat Ağacı yükseliyordu” (Ögel, 2000a: 432). Hayat Ağacı’nın köklerinin bulunduğu yer olarak bilinen kutsal Altın Dağ da doğu yönünde yer almaktadır. Yaradılış Efsanesinde Ülgen’in yedi kişi yarattıktan sonra sekizinci kişiyi yaratıp Altın Dağ’a bıraktığı geçer. “Yedi insanı yarattıktan sonra Ülgen Altın Dağ’ın bulunduğu doğu yönüne yöneldi, bir erkek ve bir ağaç daha yaratarak Altın Dağ’ın batı cephesine koydu” (Taş, 2017: 101).

Türkler yönleri siyasi sembollerde de kullanmışlardır. İkili devlet anlayışına sahip olan Türkler, devleti doğu ve batı olarak ikiye ayırarak yönetmişlerdir. İkili yönetim anlayışında da doğu yönü, batı yönüne göre önem arz etmektedir. Doğu yönünü kağan kendisi yönetirken bu yön önemli görülmüş olup, batı yönü haneden üyelerinden birinin yönetimine bırakılarak ikinci planda kalmıştır. Bunun en iyi örneği de doğu yönündeki kağan devlet adına kararlarını hür olarak tek başına alırken, batı yönü kendi içinde yönetim hakkına sahip olmuş fakat dış ilişkilerde doğu yönünde hüküm süren kağana bağlı kalmıştır. Türk töresine dayanan cihan hakimiyetinin belirleyici unsuru yine yönlerle ilişkilidir. Orhun kitabelerinde geçen “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” ifadesiyle Türkler, doğudan batıya kadar cihana hükmetmeyi amaçlar. Bu ifade Türk kozmoloji tasavvurunda evrenin başlangıç noktasını doğu yönünde, bitiş noktasını ise batı yönünde görmelerindendir.

Doğu yönünün vakti sabaktır. “Avrupalılar "gündüz ve gece" derler. Biz ise "gece ve gündüz" deriz. Eski Türkler de böyle derlerdi. Bunu niçin böyle dediğimizi, bilmiyoruz. Fakat bir gerçek varsa, eski Türklere göre gece önce geliyor ve gündüz de onu aydınlatıyordu” (Ögel, 2000a: 447). Avrupalılara göre diğer güne geçiş güneşin batışıyla gecenin gelmesi şeklinde ilerlerken, Türk kültüründe diğer güne geçiş güneşin doğuşuyla birlikte sabahın oluşuyla başlamaktadır. Güneşin doğuş yönü ölüm adetlerinde de kendini göstermektedir. “Altay kişinin inancına göre, sıralı ölümlerde baş sağlığına gelen kimselere ikram, güneşin doğup yükselme istikameti esas alınarak, doğudan batıya doğru yapılır. Sıralı olmayan ölümlerde yemek vesair ikramlar ters istikamette yani güneşin battığı yönden doğduğu yöne doğru batıdan doğuya doğru yapılır (Kalafat, 2004: 90). Sıralı ölümlerin düzene uygun gerçekleşmesi sebebiyle başlangıç ve bitiş temsil eden yön doğu-batı yönünde hizmet edilirken, sıralı olmayan ölümler beklenilenin aksine düzensiz gerçekleştiği için, durumu tersine çevirmek adına batı-doğu yönünde ters yönde hizmet edilmektedir.

### **2.2.2. Batı ve Simgesel Unsurlar**

Türk mitolojisinde batı yönü ak/beyaz renk ile sembolize edilmiştir. Batı yönü ile ilişkilendirilen ak rengi, ululuk, saflık, yücelik ve duru olma gibi anlamlar ifade etmektedir. “Türklerde esas yön olan batının ak ile simgelenmiş olması ile bu rengin



Türk kültüründeki tüm olumlu durumları ifade etmek için tercih edildiğinin gözlemlenmesi, ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında evrensel düzeyde de bahsedilebilecek bu tercih Türk kültüründe çok kuvvetli vurguları bulunmaktadır” (Toker, 2009: 98). Yaşlı kişilere sıfat olan bu renk tecrübe ve hoş görünümün simgesi olmuştur. Türk halk hikâyeleri ve destanlarında sıkıntıya düşülen durumlarda ak sakallı bir büyükten akıl alma ve ak sakallı bir Hızır’ın gelişi sıkıntılara çözülmüş olmuştur. Yine halk hikâyelerinde ve destanlarda kahramanın sıkıntılı bir ortamdan kurtulmasına ak/boz/kır renkli atı gelerek kahramanı o ortamdan kurtaran bir figür olur. Türk mitolojisinde at -çoğunlukla ak renkli at- Türk’ün yol arkadaşı olarak görülmektedir. Kişi hayattayken yol arkadaşı olan at, kişi öldüğünde de onunla birlikte defnedilir. Yeniden doğuşla kişi ve atı arasında bağ da yeniden sağlanarak yol arkadaşlığına devam edeceklerine inanılır.

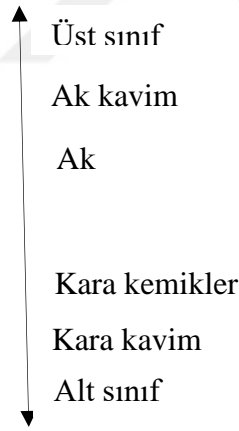
Dede Korkut Kitabı’nda Beyrek yaralanıp öleceğini anladığı zaman “ak boz atımın kuyruğunu kesin” isteğinde bulunmuştur (Gökyay, 2006: 191). Kır renk beyaz rengi simgeleyerek atın renginin sıfatı durumunda kullanıldığı gibi ata isim de olur. Köroğlu Destanı’nda Ruşen Ali’nin atı Kırat’tır. Türk Mitolojisinde at sıradan bir binek hayvanı olarak görülmez. At, üçlü evren anlayışında üç katman arasında yolculuk yapabilen bir simge durumundadır. Köroğlu destanındaki kahramanın yardımcısı olan Kırat öbür dünya ile bu dünyanın birleşiminden meydana gelmiştir. “Köroğlu’nun atı Deniz Aygırı ve Çöl Kırsrağının birleşmesinden türemiştir. Bu dünyaya ait atlarla öte dünyaya ait atların birleşmesinden doğan taylar çirkin oluyormuş, ama sonradan değişiyorlar” (Çufadar, 2019: 217). Tıpkı Köroğlu destanında Kırat’ın zamanla göz alıcı bir at haline gelmesi gibi... Kırat’ın bir başka özelliği ise kanatları olan bir tulpar oluşudur. İnan tulparı; “cins at, efsanevi kanatlı at” şeklinde tasvir eder (İnan, 1998b: 80). Ruşen Ali’nin babası bakımsız ve zayıf olan beyaz atı kimsenin görmemesi için karanlık bir ahıra kapatır. Burada büyüyüp gelişen atın kanatları oluşmaya başlar. Tulparın kanatları oluşurken kimsenin görmemesi gerekmektedir. Babası bu atı belirli bir süre kimsenin görmemesi gerektiğini söylese de Ruşen Ali, babasını dinlemeyerek gün dolmadan ata bakmak ister. O an tulparın kanatları yok olur. “Eski Türk destanlarında tulparın kanatlarının olduğuna, bu kanatların insan tarafından görülmesi durumunda tulparın ortadan kaybolacağına inanılır” (Asker, 2020: 46). Manas destanında da

Manas'ın atı Ak Kula'dır. Ak kula da tıpkı Köroğlu'nun atı olan Kırat gibi sıradan bir at olarak nitelendirilmez. Manas destanında geçen "tulpar" yani kanatlı at tasviri Ak Kula için de geçerlidir. Ak Kula'nın gaipten geldiği rivayet edilir. Türk mitolojisinde tulpar, genel olarak beyaz renkli atlardan oluşmaktadır. Kanatları olan bu atın gaipten gelişi ona kutsallık kazandırır. Tanrı tarafından gönderilen bu atlar hem üst alemin hem alt alemin özelliklerini yansıtır. Bu bakımdan beyaz renk olağanüstü güç ve özelliğin simgesi durumundadır. Türkler yerleşim coğrafyası olarak daha doğuda bir hayat sürdürdüklerinden dolayı yeni yerler keşfetmek arzusu ile batıya doğru hareket etmişlerdir. Askeri sistemi şekillendiren Mete Han, savaş sırasında da batı yönüne ak/beyaz atları göndermeyi tercih etmiştir (Gökalp, 1976: 139).

Türkler, tanrıya en bakımlı ve eksik uzuvları olmayan atlarını kurban etmişlerdir. Kurban törenlerinde atın rengi de özenle seçilmiştir. "Gök Tanrı inancına sahip Türklerde, din adamları yani kamlar, Tanrı Ülgen'e ve iyi ruhlara boz atları kurban ediyorlardı. Manas Destanı'ndan örnek verecek olursak; buradaki kahramanların da ak boz kısraklar kurban ettiklerini görürüz" (Üren, 2015: 70). Ak boz atların kutsiyetini şaman ayinlerin de görüyoruz. Şaman, ayini düzenleyeceği mekâna girdiğinde özel ilgiyle karşılanır. "Yakut şamanı eve girdiği gibi üst başa, odanın en saygılı yerine, geçer; boz at derisinden yapılan post üzerine oturur. Yakutlarda boz at derisi mübarek nesnelere sayılır" (İnan, 2000: 114). Şaman ayinlerinde ak renge çokça yer verilmesinin sebebi, bu rengin tanrı Ülgen ile ilişkilendirilmiş olmasından kaynaklıdır. "Antropomorf Şaman tanrısı olan Ülgen, çoğu zaman Şaman dualarında Ak Ayas (beyaz ışık) veya Ayas Kan (ışıklı han) olarak görülmektedir" (Bayat, 2007a: 308). Ak rengi Türk mitolojisinde tanrı Ülgen ile özdeşleştirilmiştir. Yaradılıştan önceki kaos durumu izah edilirken Ülgen sular üzerinde uçan beyaz renkli bir kaz olarak nitelendirilmiştir. "Yalnızca uçsuz bucaksız, kapkaranlık su vardı. Ve suyun üzerinde beyaz iri bir kaz kılığında uçan Bay Ülgen vardı" (Şanlı, 2019: 25). Burada görüldüğü gibi ak/beyaz renk Ülgen'i niteleyen bir sıfat olmuştur ve bu durum anlatılarda korunmuştur.

Türk mitolojisinde bahsi geçen tufan hadisesi sonrası kavimlerin yaratılmasında ak renge ve onun karşıtı konumunda yer alan kara kavme işaret edilmiştir. "Ülgen

kardeşine darıldı ve onu tel'in ederek: “senin yarattığın kavim kara kayış kuşaklı kara kavim olsun (kara kayış kurluu, kara al battı polzın senin yayagan albattın!)” dedi, sonra: “benim yarattığım ak kavim şarka, senin yarattığın kavim garba gider” diye ilave etti” (İnan, 1998a: 419). Tufan hadisesi sonrasında Ülgen'in yaratmış olduğu kavmi, ak kavim olarak adlandırması ile Gökalp'in içtimai sınıflar değerlendirmesi yakından ilişkilidir. Gökalp, toplumsal sınıfları açıklarken üç rengi esas almaktadır: ak, kara ve altını simgeleyen kızıl... Bu renklerin yanında “soy” anlamına gelen “süyek=kemik” ifadesi de yer almaktadır. Ak süyekler üst zümreyi temsil ederken kara süyekler daha çok sıradan halkı ve alınan esirleri simgelemektedir (Gökalp, 1976:80). Üst zümreyi oluşturan sınıfa, ak kemikler denmesinin sebebi kut anlayışından kaynaklanmaktadır. Tanrının yeryüzündeki tezahürü olarak görünen hükümdar ailesinin kanı, kutsal kabul edildiğinden üst zümre olarak kabul görülmüştür ve sıradan halktan ayrı tutulmuştur. Alınan esirlerin de yabancı olması bakımından tanrının kutsallığını barındırmadığı düşünülmüştür. Bu sebeple kara kemikler sınıfına dahil edilmişlerdir. Bu değerlendirmeyi görsel olarak şu şekilde görebiliriz:



Şekil 10. Sınıfların Yönlerle Gösterimi

Dede Korkut'ta toplumsal sınıflandırmanın en bariz örneğini otağ renklerinin ayrılmasında görmekteyiz. Beylerin çocuklarının olup olmaması durumuna ve olan çocukların cinsiyetlerine bakarak toplumsal sınıflandırma düzenlenmiştir. “Oğlu olanı ak otağa, kızılı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızılı olmayanı Allah Ta'ala kargarayıpdur, biz dahı kargaruz” (Ergin, 2018:78). Bu ifadede oğlu olana ak renkli otağ kurulmasının sebebi, ileride erkeğin soyu devam ettirerek ocağı koruyacağı düşüncesidir. Bu düşünce ile oğlu olanlar, ak renkle yüceltilmiştir. Devletin siyasi

alanında da sınıf ayrımının belli olması için ak rengin kıyafetlere yansıdığı görülmektedir. “Bu durum, devlet büyüklerinin giydikleri kıyafetlerde (özellikle de savaşlarda) ortaya çıkmaktadır. Buna göre üst rütbeli subay ve komutanlar, kendilerini askerlerden ayırmak üzere beyaz giyinmekteydiler” (Toker, 2009: 99). Ak renk ile ilişkilendirilen sınıfsal üst ayrımın temelinde, Ülgen’e atfedilen beyaz rengin kişilerin kıyafetlerinde de bulundurulmasıyla kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki sembolleri olarak göstermek istemeleridir. Aynı şekilde Türk hükümdarların savaşa giderken beyaz renk kıyafetler giyerek beyaz atları tercih etmeleri sembolik bir davranıştır. Bu davranışta iki sembolik unsur yatar. Birincisi bahsetmiş olunan Tanrı ile ak renk ilişkisi, diğeri ise savaşa giderken her şeye karşı hazırlıklı olduğunu vurgulayarak ölümün göze alınmış olmasıdır. Türk halk inanışında ölen kişi, beyaz kefene sarılarak defin yapılmaktadır. Kişinin diğeri 1 âlem olan Tanrı’ya ulaşma yolcuğunda beyaz giysisi ona eşlik eder.

Arılığı ve kutsallığı sembolize eden ak renk Ülgen’in yardımcıları olarak tabir edilebilen mitolojik analarda kendini gösterirken Ülgen’in kızları da “Ak kızlar” olarak isimlendirilir. Verbitsky’nin derlemiş olduğu Altay Yaradılış Efsanesinde de kudret olarak Ülgen’e eş olmayan fakat bilgi ve ilhama kaynaklık eden kişi Ak Ene’dir.<sup>2</sup> “Aklık tanrıçalara özgü bir renk sembolüdür ve cennette oturan tanrıçalara “aktu” yani “aklılar” denir. Bunlar göğün üçüncü katında oturur. Türk mantık sistemine göre “ak” batının, Ay ve Venüs’ün yerleştirildiği konumdadır. Ay, ana tanrıça arketipinin göksel karşılığıdır. Ak Ana’nın Ülgen’e yaratma emrini verip tekrar sulara gömülmesi, Ay ve Ay’ın döngüleri ile ilişkilendirilebilir” (Bilgili, 2017:41). Bir diğeri mitolojik ana, Umay’dır. Beyaz giyimli, kuş kanatlı ve gümüş saçlı olarak tasvir edilir. Kadınların ve çocukların koruyucusu olan Umay’ın gümüş saçlarının oluşu maden unsuruna dikkat çeker. Nitekim onun karşıt fonksiyonunda yer alan Al Karısı’nı lohusa kadına ve bebeğine zarar vermeden ortamdan uzaklaştırmak için demir bir nesne kullanılır. Umay, Süt Ak gölden getirdiği bir damlayı yeni doğan bebeğin ağzına damlatarak ona ruh kazandırır. Umay ile özdeşleşen süt, kutsal kabul edilmiş ve kansız kurban olan saç törenlerinde süt saçısı önemini korumuştur. “Kırgızlar süt ve süt

---

<sup>2</sup> Radlof’un derlemiş olduğu Altay Yaradılış Efsanesinde Ülgen Ak Ene’den ilham almazken, Verbitsky’nin derlemiş olduğu Altay Yaradılış Efsanesinde ilhamı veren kişi Ak Ene olarak geçmektedir. (Ögel, 2010: 433).

ürünlerinin hepsine ak derler. Kırgızların süt ve süttten yapılan yiyecek ve içeceklerle de ak demeleri yine Kırgızların süte kutsiyet atfettiklerinin bir başka göstergesidir” (Karataev ve Eraliev: 2005, 55; akt. İşcanoğlu, 2018). Umay’ın kelime anlamı Altay Türklerinde ve Moğollarda rahim, yumurtlama ve plasenta anlamlarını içermektedir. Etimolojik olarak incelendiğinde “Çinli Türkologlara göre, Umay kelimesi um ve ay kelimesinden oluşmuştur. Um kelimesi ise kadının cinsel organını ifade eden am/em kelimesinin fonetik değişimden sonra aldığı biçimdir. Ay kelimesi de kadın cinselliğini ve kadınlığı ifade eder. O halde, Umay “döllenip doğuran kadın ilah” demektir” (Kayabaşı, 2017). Batı konumunda yerleşmiş olan Ay, Umay adında olduğu gibi dişil özellikler barındırmaktadır. “Buzul çağından beri ay simgesi olarak bilinen spiral, ayın evrelerini temsil eder ama aynı zamanda vulva ve deniz kabuğuna benzetilmesinden dolayı cinsellikle, suyla ve üretkenlikle ilgili özellikler gösterir” (Eliade, 2018: 186). Dişil bir etki olarak ay, kadınlarda âdet döngülerini düzenler ve gel-gitin etkisiyle yeni doğum yapmış kadınların sütlerinin azalıp çoğalmasında etki gösterir. “Uygur Türk kozmoloji düşüncesinde, batı yönü dişil gezegenler Ay ve Venüs ile ilişkilendirilir, Venüs akşam yıldızı olarak doğduğunda aşk ve sevgiyi temsil eder, Türk-Alevi kültüründe Hz. Fatıma Venüs ile ilişkilendirilir” (Bilgili, 2017: 57-58). Türklerde İslamiyet’in etkisiyle Umay Ana’ya ait inançların Hz. Fatıma’yla özdeşleştirildiği burada görülmektedir. Türk mitolojisinde Venüs, Zühre Yıldızı, Çoban Yıldızı ve Çolpan olarak adlandırılır. Şamanist düşünce sisteminde “alın yazısı iyesinin” evi Çolpan’dır. “Çolpan gezegeninde yuvası olan alın yazısı iyesidir. Bu iye dişidir ve biz ona Çolpan Ana deriz. Tıva Türklerinde erkekler eşlerine Çolpan’ım diye seslenirler. Bu da “alın yazım” anlamına gelir” (Mansur, 2021: 75). Buryatlarda ise Venüs, Solbon olarak adlandırılır. Göçebe hayat süren ve hayvancılıkla ilgilenen Buryatlar, yeryüzü unsurlarını gökyüzü ile bağdaştırmışlardır. Solbon’un, gökyüzü çayırlarında gezindiği ve atların koruyucusu olduğu inancı vardır. Buryatlar “ilkbaharda atlarının kuyruk ve yelelerini kesip, taylarını damgaladıklarında Solbon için kurban kesip et, salamat (sütle pişirilmiş buğday unu) ve damıtma içki (tarasun) sunup dua ederler” (Harva, 2014: 161). Kurban ritüeli yapılmasının nedeni halkın, at sürülerini ve diğer hayvanlarını kötü ruhlardan koruyan Solbon’a minnettarlıklarını gösterme biçimidir. Venüs’ün yol gösterici yönü, diğer yıldızlara nazaran daha önemli bir konuma yerleşmesinde önemli bir faktör olmuştur. Sürülere yol göstermesi ve onları koruması bakımından Çoban Yıldızı olarak anılmasına da neden olmuştur.

Gök yüzünde sabah görünen Venüs, mitolojide savaşçı ve eril bir gezegen olarak anılırken akşam görünen Venüs dişil bir gezegen olarak bilinir ve güzel bir kızla özdeşleştirilir. “Yakut Türklerine göre Zühre, çok güzel bir kız idi” (Ögel, 1995: 213). Anadolu’da Zühre/ Zöhre ismi kız çocuklarına verilmektedir. “Uygur Türkleri Venüs’ü Ak Pars Takımyıldızının yönü olan batıya yerleştirirler. Pars kuyruğunu savaşlarda tuğ olarak kullanırlar. Bu ritüel Venüs’ün alp savaşçı kimliğini gösterir” (Bilgili, 2017: 62). Pars/bars, On İki Hayvanlı Türk takviminde üçüncü yılın sembolüdür. Batının mevsim simgesi sonbahardır. Türk mantık sisteminde, her mevsime insani bir nitelik kazandırılarak bir han ile özdeşleştirilmiştir. Sonbahar ise Ak Han olarak isimlendirilir ve batı konumundadır. Batının totem hayvanı it/köpektir. Bu mevsimde yani sonbaharda Ak Han’a köpek kurban edilmiştir. Batı yönünün bir diğer ögesi ise madendir. “Maden unsurunun yönü batı, saati akşam, mevsimi sonbahar, rengi ak, göksel cisimleri ak- bars (pars) denen yıldız takımı ve bir alp olarak hayal edilen Zühre (Venüs) gezegenidir” (Esin, 2001: 26). Türk kozmolojisinde, yer ve göğün denge unsurunun “Temur Kazgık” (Demir Kazık) olduğuna inanılır. Demir kazığın köklerinin bağlı bulunduğu dağ da Türkler tarafından Altın/Demir Dağ olarak adlandırılır. “Ural-Altay halklarının inancına göre Altın Dağ, dünyanın merkezindedir. Abakan Tatarları bu dağa Demir Dağ demektedir” (Çeribaş, 2007: 115). Türeyiş mitlerinde de demirin önemli bir unsur olduğunu görülmektedir. Ergenekon Destanı’nda demir dağın eritilmesiyle esaretten kurtuluş sağlanır. Esaretten kurtulan halka yol gösterip rehberlik yapan “bozkurttur”. Dağdan veyahut mağaradan çıkış, yeniden doğuşu simgeler. Demir dağı eritilip esaretten kurtuluşla birlikte Göktürk Devleti kurulur. Türk mitolojisinde demirin kutsiyet arz etmesiyle birlikte demircilik de önemli bir konuma yerleşmiştir. Halk arasında demircilere saygı gösterildiği gibi çekinilen kişiler olarak da görülmüşlerdir. Çekinmenin altında yatan sebep, demircilerin büyücü olduklarının düşünülmesidir. Sert demiri eritebilme ve ona şekil verme toplum tarafından demircileri saygı duyulan bir konuma yerleştirmiştir. Demircilerin ateşe yön vermesinden dolayı kötü ruhlara karşı koruyucu bir vasfı olduğu düşüncesi vardır. Türk mitolojisinde, kötü ve korkunç bir durum karşısında gürültü çıkarılarak korkutup defetme adeti süregelir. Tıpkı güneş ve ay tutulmasında korkan halkın davul çalarak, sert cisimleri birbirine çarparak çıkardığı yüksek ses gibi demircilerin de çekiç ve örsle yaptığı gürültü neticesinde kötü ruhların ortamdan uzaklaştığı düşüncesi hakimdir. Bu yönler demircilere koruyucu bir nitelik

kazandırmıştır. Bu yönler dışında demirciler, şamanın erginleme ritüeli sırasında önemli rol oynar. Şaman adayının şamanlığa kabul edilmesi için bazı ritüellerden geçirilir. Ormana götürülen adaya, gizli bilgilere erişebilmesi ve gerçek bir şaman olabilmesi için inisiyasyon merasimi başlatılır. Türk mitolojisinde, ruhun ve canın kemikte bulunduğu inancı vardır. Bu sebeple kemik önemli bir konumdadır. Et sadece kemiği örten bir elbise şeklinde görülmüştür (Bayat, 2019: 56). Şaman adayının erginleme ritüelinde sembolik parçalanıp yenilme vardır. Parçalanan şaman adayının bedenini tekrar toplama rolü demircilere aittir, demirciler bu ritüeli yöneten kişilerdir. “Yakut şamanlarından derlenen memoralarda demirci, şaman adayının yeni statü almasını sağlayan baş aktördür. Demirciler, adayı örsün üstüne koyup çekiçle döverler, dokuz kızın sidiği ile yıkayarak soğuturlar. Bu işlemden sonra adayı tekrar yeryüzüne atlar böylece şaman soğukta donmaz, sıcakta terlemez” (Bayat, 2019: 58). Şaman adayına statü kazandırarak onu şamanlık eşiğinden geçiren demirciler, kutsiyet bakımından şamanlarla eş tutulmuş bazen de bir üst kademede yer almalarına sebep olmuştur. Bir Yakut atasözünde “demirciler ve şamanlar aynı yuvadan çıkar” der (Çobanoğlu, 2003: 32).

Batı yönlü dişil gezegenler ile ilişkilendirilen Ay ve Venüs ile mitolojik ana arketipi olan Umay Ana ve karşıt unsuru Al Karısı arasında bağ vardır. Süt Ak Göl’den aldığı damla ile bebeğe ruh veren, kadınların ve çocukların koruyucusu Umay Ana, akşamları semada görünen ve hayvanların koruyucusu olarak bilinen Venüs ile eş görev üstlenir. Her ikisinin de koruyucu ve kollayıcı görevleri vardır. Bu durumun tam aksine sabah vakti görünen Venüs, Güneş ile buluşunca ölümü çağrıştırmaktadır ve Umay Ana’nın karşıt unsuru olan Al Karısı ile ilişkilendirilebilir. Al Karısı da bebeklerin ve lohusaların canını almak için çabalar, ruhları ölümler ülkesine kaçırmaya çalışır. Türkler, bu kötü ruhun tesirinden korunmak için kutsiyet atfettikleri demirin koruyuculuğuna sığınır. Yeni doğum yapmış lohusanın başında “demirciyi” simgelemek adına bir erkek demir döverek gürültü çıkarır veyahut da lohusa kadının kıyafetine demir bir “çengel iğne” takılır. Kadının yanında bir erkek bulunmadığı durumlarda ev hanesinden bir erkeğin kıyafetleri bırakılır. Ölen kişinin veya kesilen kurbanın ruhunun, kötü ruhlarca kaçırılmaması için bedeninin üzerine demir bir bıçak, makas türevi nesne koyulur (İnan, 1998b: 231). Evlerin kötü ruhlardan korunması için

kapılara at nalı asılır. Lohusa kadınları kötü ruhlardan koruyan demir ve erkek unsurlarının sebebi ise Erlik'e dayanmaktadır. "Demirin erkek ve güç ögesi olarak kullanılması, aslında yer altı dünyasının hâkimi Erlik Han'a dayanmaktadır. Erlik hem kötülüğün hem de gücün simgesidir. Dikkat edilecek olursa Erlik Han, kozmogonik olarak da demirin temsil ettiği batı yönünün yıldızı konumundadır" (Çeribaş, 2007: 120). Batı ile ilişkilendirilen dışıl gezegen olarak bilinen Venüs, halk arasındaki tabiri ile Zühre de bu savaşı ve ölüm çağrıştırmaları bakımından erklig unvanı almaktadır. "Yeraltı ve ölüm tanrısı Erklig Han'a verilen erklig unvanı, aynı zamanda Zühre yıldızına da ait bulunuyordu" (Esin, 2000: 75). Şaman kıyafetlerindeki demir unsurlar şamanlar için özel bir yere sahiptir. "Ruhlar demirden, demirle çemberlenmekten ve demircinin sesinden, bağırısından korkarlar. Bu nedendir ki Şamanlar da üzerlerine demir eşyalar takmadan kamlık yapmazlar" (Bayat, 2019: 59). Demir, şamanlar için tanrı ile kutsiyet bağını sağlayan nesne durumundadır. Şamanların kutsal davulu üzerindeki sembolik çizimlerin ana ögesi de Demir Kazık'tır.

Türkler yönlerini bulmak için yüzlerini güneşin olduğu tarafa dönmüştür. Yüzlerini güneşe dönüp iki kollarını yanlara açarak kendi bedenleri üzerinden yönleri tarif etmişlerdir. Yüzün güneşe yani doğuya bakmasıyla "ilgerü" olarak tabir edilen doğu kastedilirken, arkada kalan batı yönü ise "kurıgaru" yani geri olarak ifade edilmiştir. Hunlarda yön tayini farklılık gösterir. Çünkü Hunlar kendi bedenleri üzerinden yön tarifi yaparken yüzlerini doğu yönüne değil güney yönüne çevirmişlerdir. Büyük Hun Devleti'nde yüzün güneye dönülmesiyle yanlara açılan kollarda batı, sağ kol üzerine bakmaktadır. Devletin asıl güçlü unsurları da batı tarafında yer almaktadır. Hun hükümdarlar belirli zamanlarda batıya dönerek Ay'a kurban sunmuşlardır. Cengiz Han zamanında da yön tayini aynı şekilde yapılmış ve batı sağ kol üzerinde kalmıştır. Devletin üst kademesi batı tarafında hükmederken, oğullarını sol kol olan doğu yönüne yerleştirmişlerdir (Ögel, 2000a: 435). Selçuklularda ikili devlet yönetimi anlayışında, asıl unsuru oluşturan ve hükümdarın yönetiminde olan doğu yönüne yardımcı unsur olan batı, önem sırasında bir alt sırada yer alır. İkiye ayrılmış olan devletin batı yönünü yönetme yetkisi hanedan ortaklarından yabguya aittir ve dış meselelerde doğu yönüne bağlıdır. Bu bağlamda batı, önem sırasında ikinci sırayı almaktadır.



Batı yönü, Türk halkları arasında bazı ritüel ve inanç kalıplarında belirleyici yön durumuna gelmiştir. “Uygur katunlarının kutsama ayinlerinde katun, bir tahta bindirilerek yüzü batıya çevrilmiş şekilde çadır etrafında döndürülmüştür” (Esin, 2003: 75). Ölüm anında kişilerin ruhları bir kuş biçiminde bedenden ayrıldığına inanılır. İyi insanların ruhları iyi kuş şeklinde ayrılırken, kötü kalpli kimselerin ruhları kötü kuş şeklinde bedenden ayrılmaktadır. Nihayetinde bedenden ayrılan kuş biçimindeki ruhun batı yönüne gittiği inancı vardır. Altaylarda cenaze törenlerinde bir şey yiyip içerken ruhun gittiği düşünülen batı yönüne dönerler (Kalafat, 2004:76). Eski Türk inancında kurban merasiminde atın kanı akıtılmadan boğarak veya da kemikleri kırılarak kurban edilir. Kurban edilen at, bir sırığa geçirilerek asılır. Bu kurban merasimi tanrı için yapılmışsa kurbanın başı doğu yönüne, kurban merasimi Erlik için yapılmış ise kurbanın başı batı yönüne çevrilir (İnan, 1976: 50). Bir kam öldüğü zaman bedeni kutlu sayıldığından toprağa defnedilmez. Ağacın içi oyularak kamın başı batıya, ayakları doğuya gelecek şekilde ağaç içine defnedilir (Çoruhlu, 2000: 70). Batının vakti olarak bilinen akşam vaktinde cenaze defnedilmez bir sonraki gün doğuşu beklenir. Akşam vaktinde kötü ruhların yeryüzüne çıktığı ve şer getireceklerine inanılır. Yakutlarda kartaldan türeme efsanesinde de batı yönü geçmektedir. İnanışa göre başlangıçta doğuda kötü ruhlar, batıda ise ilahlar yaşamaktadır. Kötü ruhların insanlara hastalık yaymasıyla tanrı insanlara bir şaman gönderir. Bu şaman kartal biçimindedir ve tanrıyı sembolize eder (Dıngıl, 2012: 90). Altay Şamanizm’inde batı yön önemlidir. Şamanlar, su için yapılan sunuşları batıya yapmıştır (Ögel, 2000a: 436).

### **2.2.3. Kuzey ve Simgesel Unsurlar**

Kuzey yönün renk simgesi olan kara/siyah, birçok mitolojide olumsuz anlamlar çağrıştırmaktadır. Mitolojik metinlerde kara ifadesi kullanılmaktadır. Siyah Farsça bir kelime olduğundan İslam tesiri ile kullanımı yaygınlaşmıştır. Diğer mitolojilerde olduğu gibi Türk mitolojisinde de karanın, olumlu anlamlarından ziyade olumsuz anlamlarının ağırlık kazanmaktadır. Kara renk; küçültmenin, yasın ve uğursuzluğun simgesi olarak kullanılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinde çocuğu olmayan ve “zürriyetsiz” olarak ifade edilen kişiler tanrı “kargamıştır biz de kargarız” denilerek kara keçeden yapılan kara çadırlara oturtulmuştur. Salur Kazan’ın annesinin kara

deveye bindirilmesi yine küçültücü bir durum olarak yorumlanmaktadır. Kara rengin uğursuzluğa işaret etmesi, Salur Kazan'ın gördüğü düşte kara rengin hâkim olmasıyla birlikte yaşanılacak felaketlere birer çağrışım olarak düşünülmektedir (Karabaş, 1996: 28). Dede Korku hikâyelerinde Hristiyanları nitelerken “kara donlu kâfir” ifadesine rastlanmaktadır. Hristiyanlar için “kara dinli”, “kara domuz damlı” şeklinde söylemler ile kendilerine ters gelen inançları küçültmek için kara rengi kullanmışlardır (Yıldız, 2020: 39). Yas tutulan dönemlerde de kara renk ortama hâkim olur. Beyrek' in yasını tutan kardeşleri ve nişanlısı ak elbiselerini çıkarıp karalar giymişlerdir, yaşlı çadırın üzerine kara bayrak asılmıştır (İnan, 1996: 196).

Türkler, kuzey yönünden olumsuzluklarla karşılaştıkları için bu yönü kara renk ile sembolize etmiş ve kuzeyi, karanlıklar ülkesi veya karanlıklar dünyası olarak nitelendirmiştir. Soğuk ve afet getiren kuzey yönlü rüzgâra “karayel”, yine soğuk ve zorluk getiren kışa “kara kış”, yeraltını ifade eden toprağa “kara toprak” nitelendirmesi yapılmıştır. Şamanist üç katmanlı evren anlayışında gök, yer ve yeraltı paradigmasında şamanlar için önemli olan unsur yer altıdır. Gök ve yer kutsiyet izafe ettiğinden bu iki katman arasından herhangi bir kötülük gelmesi beklenmez. Kaçınılan ve korunulması gereken katman yer altı katmanıdır. Bu katmanda kuzey yönün simgesi olan kara renk hüküm sürer ve karanlıklar ülkesi/dünyası tam olarak bu katmanı ifade eder. Bu noktada şamanlar “ak şamanlar” ve “kara şamanlar” olmak üzere ikiye ayrılırlar. “Ayin yaptırmak için halk daha ziyade kara kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi aydınlık dünyası tanrılarının insanlara az tehlikeli olduğuna inanma olsa gerektir. Şamanistler daha ziyade karanlık dünyası tanrılarından korkarlar, kara kam vasıtasıyla onların kötülüklerinden korunmaya çalışırlar” (İnan, 1996: 84).

Şamanların ak ve kara olarak ikiye ayrılmasının nedeni ilgilendikleri ruhlar ile ilişkilidir. Altay inancında tös adı verilen ruhlar vardır. Bu ruhlar ak tös ve kara tös olarak birbirinden ayrılır. Ak tösler temiz ve arı ruhlar, kara tösler tehlikeli ve kötücül ruhlar olarak ifade edilir. En büyük kara tös ise Erlik olarak kabul edilir (Toker, 2009: 101). Türkler, Erlik'in adını anmaktan çekindikleri için örtmece kullanmışlardır. Onu Kara- Neme olarak isimlendirirler. Erlik'in binek hayvanı kara boğadır, elinde kırbaç şeklinde kara bir yılan vardır. O, karanlıklar ülkesinde kara çamurdan yapılmış bir

sarayı vardır. Yine Erlik'in kızları kara saçlı, kara yüzlü, kara kızlar olarak bilinir. Karanlıklar ülkesindeki kara ruhlardan gelen her türlü kötülükten korunma, arınma ve kaçınma işlemlerine ak şamanlar etki edemez. Bu işlemler kara şamanların sorumluluğundadır. Türk mitolojisinde tanrı, merhametli ve şefkatli olduğu için tanrıdan korkulmaz ona saygı duyulur. Asıl korkulması gereken kara ruhların başı olan Erlik'tir. Bu sebeple kurban ritüelleri daha çok Erlik adına yapılır. Erlik'in binek hayvanları kara renkte olduğundan kurbanı da kara renkte seçilir. Kurban ritüellerini yine kara şamanlar yönetir. Bu hususta önemli olan kurban verilmesi değil, verilen kurbanın ruhunun Erlik'e ulaştırılmasıdır. Kara şamanlar tam bu noktada kurbanın ruhunun yolculuğunda ona eşlik ederek ritüeli tamamlar. Ak şamanların hastalıkları tedavi etme ve yer altına yolculuk etme konusunda yetkileri yoktur. Yer altına yolculuk yapabilen kara şamandır. Kurban ritüelinde de alt dünyaya yolculuk yaparak görevini tamamlamış olur. Yine karanlıklar ülkesinin kara tösü olarak kabul edilen "albastı" insanların ruhlarını ışıklı dünyadan -yeryüzünden- ayırarak, ruhlarını çalarak karanlıklar ülkesine götürmek ister. Bunun sebebinde ise Tufan hadisesinden sonra ilk insan yaratılırken Ülgen ve Erlik arasında çıkan çatışma vardır. Çatışma sonrasında Ülgen'in "benim yarattığım kavim ak kavim olsun, senin yarattığın kavim kara kavim olsun" demesinden sonra kavimler arasında süregelen bir çekişme ve yarış hali hasıl olmuştur. Kara kavim grubunda yer alan kara tösler, yeryüzüne çıkarak ak kavimden kişilerin ruhlarını çalıp onları kendi kavimlerine katmak isterler. Ak kavmin soyunun artmasını istemeyen Albastı da yeni doğum yapmış lohusa kadına musallat olur. Onun ruhunu almak için çabalar. Yeni doğan bebeğin kırkı uçana kadar lohusa albastıdan korunur. Bu sebepten Anadolu'da "lohusanın mezarı kırk gün açık olur" inancı yaygındır. "Albastı, kara tırnaklarıyla lohusa kadının ciğerlerini söküp suya atar. Kara şaman albastıyı yakalayarak ona afsun söyler:

Ey, albastı zalim,

Koy ciğerini yerine,

Zavallının canını iade et,

Sözümü tutmazsan.

Bana hürmet etmezsen,

Gözlerini çıkarırım..." (İnan, 1996: 169).

Albastı böylelikle lohusanın ciğerini geri getirerek lohusa hayata döndürülür. Kırkı çıkmamış evden dışarı çıkarılmaz. Eğer çıkarılması gereken bir durum varsa da bebeğin üzerine kara bir örtü örtülerek kötü ruhlardan gizlenir. Türk kozmolojisinde, dikotomik evren anlayışında gök ve yerin denge unsuru olarak görülen Hayat Ağacı'nın kökleri yer altında bulunmaktadır. Karanlık kış mevsiminde Kök-Luu adındaki ejder, bu kökler arasında bulunan sular içinde yaşamaktadır. Kuzey yönün simgesel unsurları arasında kış mevsimi, su ve yılan bulunduğundan Hayat Ağacı'nın kökleri kuzey yönün simgesel unsurlarının tümünü içinde barındırır.

Türk mitolojisinde ejder, yılanın evrilmiş bir şekli olarak kabul edilir. Erlik, şekil olarak betimlenirken elindeki kırbağı kara yılanıdır. Yılanın hem koruyucu hem de yok edici olmak üzere iki vasfı vardır. Erlik'in kırbağı olarak kara yılanı seçmesi onun koruyucu vasfını belirtirken, kırbağı kendisinin yanında olmayanlara karşı kullanması yılanın zehirli ve yok edici vasfına işaret eder. Mısır mitolojisinde bu duruma benzer bir durum vardır. Güneş Tanrısı Ra'yı, yaptığı yolculuklarda şeytanlardan ve onu yok etmek isteyen Apep yılanından koruyan Mehen yılanıdır. Yer altında yaşayan ve kozmosu yutarak yok etmek isteyen Apep yılanıdır (Şamlıoğlu, 2020: 36). Erlik de oluşan kozmos ortamından rahatsız olarak hep kaosu amaçlar. Evrenin dengesini bozmak ister. Bu kaos ortamını oluşturmak için ise tıpkı Apep yılanına benzer olarak yardımcı ruhlarını görevlendirir. Yılan, bu görevlendirmede baş yardımcısıdır. Kök-Luu kutsal katman olan gökten yer altına hayat ağacının köklerine iner. Şamanist üçlü evren anlayışında yeraltında kökleri bulunan Hayat Ağacı'nın yeryüzünde gövdesi ve en üst katman olan gökte dalları bulunur. Bu dallar kutup yıldızına ulaşır. Ağacın, Kutup yıldızına sabitlenmiş olarak düşünülmesinden dolayı Türkler Kutup yıldızını çivi (demir kazık) olarak nitelendirir ve evrenin bu demir kazık etrafında döndüğüne inanılmaktadır (Harva, 2014: 28).

Yıldızlar, Türkler için önemli bir yön bulma unsurudur. Kutup yıldızı da daima kuzey yönü gösterir. Evrenin Kutup yıldızı etrafında döndüğünü düşünmelerinden dolayı ona, kuzeyin göbek yıldızı adını da vermişlerdir. Ögel, Hayat Ağacı'nın bitiş noktasında bulunan Kutup yıldızını, Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan yüksek gökle yeryüzünü birleştiren bir kapı olarak ifade eder ve bu kapının ruh alemiyle madde

dünyasını yani insan ve tanrıyı birbirinden ayıran bir sınır olarak görür (Ögel, 1995: 170). Bu bağlamda Hayat Ağacı'nın üst noktasındaki dallar, Kutup yıldızına ulaşarak ışıklı ülke olarak ifade edilen Tanrı makamına açılırken ağacın kökleri karanlıklar ülkesi olan Erlik'in mekanına açılmaktadır. Kutup yıldızının daima kuzey yönü göstermesi sebebiyle Hayat Ağacı da kuzey yönlü olarak Ülgen ve Erlik arasında ikili zıtlığa geçiş çizgisi olarak değerlendirilebilir. Kök-Luu'nun kutsal gökten yer altına inerek hayat ağacının kökleri arasındaki suda yaşamaya başlamasıyla yer yüzünde kaos ortamı oluşur. Su ve kaos arasındaki ilişki ilk olarak yaradılışla başlar. Henüz hiçbir şey yokken suyun tek element oluşu onun, yaradılışa şahitlik yaptığını belirtir. Bu bağlamda su hem yapıcı hem yıkıcı özelliğe sahiptir. Tufan hadisesinin yaşanmasıyla tekrar bir kaos yaşanmış ve sonrasında Ülgen ve Erlik'in yarattığı kavimler ak ve kara olmak üzere iki kutba ayrılmıştır.

Eskatoloji mitlerinde yine yaşanacak olan mutlak sonun su ile olacağı bilgisi yaygındır. Suların bekçisi olarak bilinen ejderha/yılan sulara hükmeder. Kök-Luu'nun kış mevsiminin gelişiyle yer altındaki sulara inmesi yeryüzündeki mikro kaosu başlatır. Kışın gelmesiyle yer yüzünde soğuk ve karanlık hâkim olamaya başlar. Kuzeyden esen rüzgarlar soğukları beraberinde getirir ve kuzey yönün vakit simgesi olan gece tekinsiz bir hal oluşturmaktan dolayı uğursuz olarak nitelendirilir. Türkler, karanlık kış gecelerinde kötü ruhların yeryüzüne çıktıklarına ve şer getirdiklerine inanır. Anadolu' bu vakitler "zemheri" olarak adlandırılır. Bu sebeple kışın gün batımıyla erken vakitte eve çekilen halk gün doğmadan dışarı çıkmaz. Kış mevsimi gerçek hayatta ve mitolojik olarak tehlikeli zaman olarak görülür ve beklenmesi, atlatılması gereken mevsim olarak düşünülür. Teleüt inancına göre "tün canı" (gece, karanlık taraf) olarak isimlendirilen kuzey kelimesi bununla ilişkilendirilebilir ve kuzey bu bağlamda "kapalı" olarak algılanır (Lvova vd., 2013: 61). Kış mevsiminde günlük olağan işlerin yapılması beklenmez. Sakin bir şekilde bu mevsimin geçirilmesi beklenir. Bir nevi derin bir uyku hali olan ölüm yaşanır. Hayvanlar kış uykusuna çekilir. Doğa da yeniden uyanacağı günü bekler. İnsanların hayvanların ve doğanın içe dönüp ortalıktan çekildiği bu mevsimde yeryüzü kötü ruhların hakimiyetine geçer. Yazın veya baharda ölen kişiler hemen gömülürken, kışın ölen kişiler o mevsimde gömülmez. Bir sonraki bahar mevsiminin gelişi beklenir. Bu sürede cesedin bir ağaç

üzerine konumlandırıldığından söz edilir (Roux, 1999: 234). Türk İslam geleneğinde ise ölen kişi akşam ve gece vaktinde gömülmez, yine bu vakitlerde mezarlıklara gidilmez.

Kışa giriş ve kıştan çıkış elementi olan su, mevsim döngülerinde önemli bir unsurdur. “Türk kozmolojisinde su unsuru, Ay ve Merkür’ün konumlandırıldığı kuzey yönüne yerleştirilir ve Kara Yılan Takımyıldızı ile ilişkilidir. Su, dişil bir arketiptir. Ay, çekim etkisiyle dünyadaki suları yönetir. Merkür’e Suv Yıldızı adı verilir ve kara renk ile sembolize edilir. Türk İkonografisinde Merkür, alaca ata binmiş bir binici figürü olarak tasvir edilir. Alaca atlar Merkür’ü simgeler ve sularda yaşayan ejder- aygır soyundan gelir. Türk mitlerinde hayat suyu kavramı önemli bir yer tutar. Hayat suyu; süt şarap, şerbet vb. semboller ile ifade edilir” (Bilgili, 2020: 87). Mitolojide hayat suyu olarak tabir edilen ölümsüzlük suyu, İslamiyet’le birlikte ab-ı hayat olarak ifade edilir. İnanişâ göre ölümsüzlüğü arayan Hızır’ın yolu Süt Ak Göl’e düşer. Burada havada uçmak için kanatlı, suda yüzmek için kürekli atları görür. Birini yakalamak ister ama yakalayamaz. Göle şarap döker, bu sudan içen atlar sarhoş olur. Bir çiftini yakalayan Hızır uçmasımlar diye kanatlarını kırar ve ikisini çiftleştirerek cins atları türetir (Uraz, 1994: 102). Hızır’ın Süt Ak Göl’de yakaladığı kanatlı at tabiri tulparı nitelemektedir. Tulparın kanatlı ve beyaz alacalı atlar olduğuna çalışmanın üst kısmında değinilmiştir. Alaca atların sularda yaşayan ejder aygır soyundan gelmesi ve Hızır’ın hayat suyunu ararken Süt Ak Göl’e gelmesi arasında bağ vardır. Campbell’a göre hayat suyu evrenin simgesel döngüsünün merkezi olan galaktik merkezden çıkmaktadır. Bu merkezi kaynağın altında ejderha ya da kozmik yılan vardır. Hayat Ağacı yani evren bu noktadan büyür (Campbell, 2000: 52).

Kış döngüsüyle yer altındaki Hayat Ağacı’nın kökleri arasındaki suya inen ejderha, Campbell’ın tabiriyle hayat suyunun içinde yaşamaktadır. Kışın gelmesiyle sembolik ölümü yaşayan yeryüzünde yeniden doğuşu sağlayacak olan yine hayat suyundan çıkıp göğe ulaşan Kök-Luu ile yani ejderha ile mümkün olacaktır. Hayat suyundan aldığı dirilik ile gökyüzünde şimşekler çaktırıp, yağmurlar yağdıran Kök-Luu doğaya bu sudan yayarak yeniden doğuşu sağlayarak ölüm çizgisini kırmış olur. Bu bağlamda hayat suyu ve hayat ağacı birlikte anılır. Türk mitolojisinde ejder, çok iri bir yılan

olarak tasvir edilir. Su kaynaklarının bekçisidir ve halkın su ihtiyaçlarını karşılamak onun emrindedir. Suya yaklaşmak, suyu temin etmek için ejdere kurban sunmak gerekir bir nevi ejder hoş tutulmaya çalışılır (Boratav, 2012: 66). Türkler, yağmur yağmayan kurak mevsimlerde “yağmur yağdırma törenleri” düzenlemişlerdir. Ya da taşıyla yapılan bu törenlerde farklı ritüeller uygulanır. Bu tören sırasında Türkler yılanı, canlı veya cansız suya ya da ateşe atarlar (Uğurelli, 2020: 51). Yağmur yağdırma törenlerinde kurbanlar kesilir. Bu şekilde Kök-Luu’ gönlü hoş edilerek yağmur yağdırması istenir. Hayat suyu, ant içme ritüelinde de baş unsur olarak karşımıza çıkar. Ant içme ritüeli, önemli görülen zamanlarda uygulanmıştır. Kadeh veya kaselerde sunulan hayat suyundan kasıt ilk zamanlar kan iken zamanla yerini şarap, süt, şerbet veya çaya bırakmıştır. Tuvalarda göçten sonra yeni çadırın kurulmasında ant içme ritüeli uygulanmaktadır. Yeni kurulacak çadırın yerinin belirlenmesinden sonra hazırlıklar yapılır. Son işlem olan çadırı keçeyle kapatmadan önce merkezdeki eşyalar kuzeye çekilir ve ateş yakılarak ilk çay demlenir. Tahta kupaya konulan ilk çay kuzey tarafın dağ iyesine adanır. Çadırın sahipleri, kuzey tarafın dağ iyesine süt ürünlerinden de ikram ettikten sonra misafirlerle birlikte çaylarını içerler (Lvova vd., 2013: 136).

Beltirler, cenazelerini İslami unsurlara benzer şekilde yıkarlar. Kadınları yaşlı kadınlar, erkekleri yaşlı erkekler yıkamaktadır. Cenaze yıkanırken eğer ölen kişi kadınsa cesedi, kapının kuzey yanına koyularak yıkanır (İnan, 1986: 184). Türklerde, defin sırasında da yöne önem verilir. Cenazenin ayakları güneye başı kuzeye gelecek şekilde defin yapılır. Mevsimsel veya kutsal değerlere bağlı olarak cenazenin toprağa defnedilmeyip tahta tabutta bir ağaç üzerine konumlandırılmasında da cenazenin başı kuzey yöne getirilir (Harva, 2014: 247). Cenazelerin toprağa defnedilmediği mevsim olan kış mevsimi üç ay sürmektedir ve bu aylar kapalı olma anlamını taşıyan “tunguşay” şeklinde anılır (Lvova vd. ,2013: 61). Türkler, gündüz ve geceyi, kün ve tün olarak isimlendirir. Burada dikkat çekici unsur, gece için kullanılan ve yine kapalılık anlamına gelen “tün” ifadesidir. Göktürkler, kuzeye tün ortası yani gece ortası derlerdi. Kuzeyi gösterirken tün ortasına diyerek yönelme ekiyle konuşurdu. Göktürkler, daha sonraki zamanlarda sadece gece yanı diyerek kuzeyi göstermişlerdir (Ögel, 2000a: 442). Kuzey yönün kara renk ile sembolize edilişi, coğrafi adlandırmalarda kuzey-kara isim ilişkisini de beraberinde getirmiştir. Türklerin

Anadolu'ya göç edip burayı merkez kabul etmeleriyle kuzeyde kalan denizi “Karadeniz” olarak adlandırmışlardır. “Kaşgar’ın kuzeyinde hüküm süren ve İslam dünyasını bir merkez olarak kabul eden Karahanlılar, hakanlarının İslam sınırlarının bekçisi olarak Karahan (kuzeyin hükümdarı) olarak adlandırmışlardı. Öte yandan Horasan’a göre kuzeyde kalan bugünkü Türkmenistan’da bulunan Karakum Çölü’nün adı da buradan gelmektedir” (Çoruhlu, 2000: 183). Kuzey, Türklerce olumlu ve düzenli olma durumunun zıttı olarak algılandığından bu yön “ters” olarak da isimlendirilir. Manas destanında kahramanın tasviri yapılırken kuzey yönü belirtirken “terskey cakka kıştağan (kuzey tarafta kışlamış)” ifadesi yer almaktadır (İnan, 1998a: 146). Bu söylem, kuzey yönün ters taraf olarak algılandığını göstermektedir. Hakaslar ise kuzey yönü, “tisker” şeklinde ifade ederler (Lvova vd., 2013: 116). Eski Türk inanışına göre kuzey yön aşağı, güney yön yukarı olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan kuzey yönün uzantısı olduğuna inanılan yer altında, yeryüzüne kıyasla her şey ters olarak tasavvur edilir. Yani ışıklı bir şekilde gökyüzünde var olan şeyler, yer altında karanlık bir yansıma şeklinde düşünülür. Kuzey yöne bu sebeple “ters” anlamı yüklenmiş olur.

#### **2.2.4. Güney ve Simgesel Unsurlar**

Türk düşüncesinde güney yönün renk unsuru al/ kıızıdır. Kızıl kelimesinin kullanımı çok eski zamanlara dayanırken al, önceleri tuğ anlamında kullanılmıştır. Her ikisinin aynı renk olduğu düşünülse de ton farklılıkları mevcuttur. Güneş ve sıcaklıkla bütünleşen kızıl rengin insan doğasına hayat veren enerjisi yüksek bir renk olduğu düşünülmüştür. Günümüzde kızıl/ al renk ifadesi etkinliğini çok fazla koruyamayarak yerini kırmızıya bırakmıştır. Kızıl, ateşin, ocağın, güneşin, yeniden var oluşun, canlılığın, sıcaklığın rengidir. Aynı zamanda güç ve kudretin rengi olarak da zihinlerde yer eder. Hükümdarlar, kudretleri gereği kızıl renk kaftan ve taht kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu bakımdan kızıl renk hükümdar rengi olarak da bilinir. Yoğun duyguları harekete geçiren bu renk coşku ve savaşı da ifade etmektedir. Bayrak rengi olarak da bilinen al, Kutadgu Bilig’de “al tuğ” şeklinde geçmektedir. Al renk, hakanlara bayrak, atlarına ise eğer örtüsü olmuştur. Al renk kıızıdan farklı olarak turuncu alt tonlu bir renk olarak bilinir (Ögel, 2000b: 36). Yine al ve kızılı ayıran diğer bir fark ise alın güzellik sembolü olarak kullanılmasıdır. Dede Korkut’ta al rengi sıkça



kullanılmaktadır. Birinin güzelliğini betimlemek için “al yanaklı, al dudaklı” şeklinde betimlemeler yapılarak karşıdaki kişinin değeri yükseltilmiş olur.

Olağanüstülüğü ve gücü simgeleyen kızıl, Türk destanlarında kahramanları niteleyen durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Manas destanında Manas’ın doğduğunda gözlerinin al oluşu ve avuç içinde kızıl bir kan pıhtısının bulunması, yine Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan’ın gözlerinin al, ağzının ateş gibi olması, Cengiz Han doğduğunda avuç içinde kızıl kan pıhtısının bulunması detayları yeni doğan bu bebeklerin tanrının kutsiyetiyle yeryüzüne indirildiklerine ve ileride güçlü birer kahraman olacaklarına işaret eder. Dede Korkut Kitabı’nın genelinde al ve kan arasında bağ kurulmuştur. “Alca kan” şeklinde ifade edilen bu durum kanın sıradan bir şekilde dile getirilmesinden ziyade ona vasıf kazandırmaktadır. Türk inanç sisteminde Türk kanı kutsal kabul edildiğinden kurbanlar ve canının alınması gereken kişiler boğularak canı alınmaktadır. Al kanın yere dökülmesi kabul edilemez. Haksız bir şekilde öldürülen kişiler için “kanın yerde kalmadı” şeklinde bir söylemle intikamının alındığı vurgulanır.

Türk mitolojisinin de içinde bulunduğu birçok mitolojide kan ve kadın arasında güçlü ilişki kurulmuştur. Bu ilişkinin sebebi ise kadınların her ay âdet (regl) döngülerinin olmasıdır. Erginleme törenlerinde de al renkle özdeşleşen kanın önemli bir unsur olduğunu görmekteyiz. Doğumla birlikte anne rahminden ayrılan bebeğin kanla dünyaya gelmesi bir alemde çıkıp başka bir aleme gelişi olarak tanımlandığından ilk erginleme meydana gelir. Kız olarak dünyaya gelen bu bebek ilerleyen dönemlerde belli yaşa geldiğinde âdet olmaya başlar ve ergenlik dönemine girerek başka bir erginleme yaşanır. İlerleyen dönemde evlilikle birlikte bekaretini kaybeden gelin yeni bir erginleme yaşar. Sonraki süreçte kadının hamileliği söz konusu olur. “Altay Tatarlarının inanışına göre çocuğun ruhu küçük kırmızı bir böcek şeklinde anne rahmine girer” (Harva, 2014: 135). Kadın doğum yaparak anne statüsüne geçer ve yeni bir erginleme meydana gelir. Bu erginleme süreçlerinde baş unsur kandır ve bu bakımdan kan ile kadın arasında güçlü bağ oluşmuştur. Dede Korkut Kitabı’nda kız çocuğu olan ailelerin kızıl otağa oturtulması buna örnektir. Düğünlerde gelin al renk gelinlik, erkek ise al renk kaftan giyer. Gelin ve güveyin avuç içlerine kızıl kına yakılır.

Çünkü al renk nişan ve güveylik alameti olarak bilinir. Anadolu’da düğün başlarken erkek evinde al bayrak kaldırma töreni düzenlenir. Düğünün başlamasıyla gerilen bu bayrak düğün bitiminin ertesi sabahı kaldırılır. Eğer bayrak kaldırılmazsa gelinin bakire olmadığı anlamına gelir. Günümüzde gelinlikler beyaz renk tercih edilse de gelinliğin beline kırmızı kuşak takma geleneği yaşatılmaktadır. Kırmızı kuşak ise gelinin bekaretini simgeler. Aynı zamanda kötü ruhlara karşı koruyuculuk vasfı da vardır.

Türk inanç sisteminde kadınları, kötü ruh olarak tabir edilen Al karısı, Albastı, Albis gibi ruhlarından kırmızı renk korumaktadır. Albastı’nın hedefinde lohusanın kanlı karaciğeri vardır. İri tırnaklarını lohusanın boğazından sokarak karaciğeri almak ister. Lohusa kadının ve bebeğinin düşmanı olan bu ruhlara karşı lohusanın başına al yazma bağlanır, bebeğin yüzüne de al yazma örtülür. Anadolu’da kırmızı rengin cin ve kötü ruhların gözlerini aldığına, korkutup uzaklaştırdığına inanıldığından çocukların üzerinde kırmızı bir öge bulundurulmaya çalışılır. Aynı şekilde ölüm âdetlerinde de ölen kişinin ruhunun kötü ruhlarca çalınmaması ve bu kötü ruhlardan korunması için mezar içine kırmızı aşı boyası bırakma veya cenazeyi tamamen aşı boyası ile boyama geleneği Anadolu’da Proto-Neolitik Çağ’da başlamıştır (Çetinkaya, 2019: 208). Kırmızı rengin bu yönünden dolayı şamanlar da kıyafetlerinde ve ritüellerde kullandıkları aksesuarlarda kırmızı rengi bulundurmuşlardır.

Yakutlara göre şamanların mitolojik kökeni kartallara dayandırılmaktadır. Şaman olacak çocukların ruhu bir kartal tarafından yenir. Kartal daha sonra bol güneşli bir yere göç eder. Çayırarla kaplı olan bu bölgede bir kırmızı çam, bir gürgen bir de kayın ağacı bulunur. Kartal bu ağaçların üzerine yumurtalarını bırakır. Ağaçların hemen altında bir de beşik bulunur. Yumurtadan çıkan çocuklar bu beşiklere düşer. İnanişaya göre iyi şamanlar kızılçam üzerinden düşen yumurtadan, kötü şaman gürgen üzerinden düşen yumurtadan çıkar (Ögel, 2010: 595). Şaman olacak çocukların yani inanişaya göre ileride şaman statüsü kazanarak üst dünya ile bağlantılı kuracak kişilerin ruhunun kuş (kartal) tarafından yenmesi ile Hayat Ağacı’nın hayvanlar ile sembolize edilirken ağacın gökyüzü kısmında kuşların resmedilmesi arasında bir bağ vardır. Hayat Ağacı’nın gökyüzüne ulaşan dalları arasında konmuş olarak tasvir edilen bu kuşlar

henüz dünyaya gelmemiş kişilerin ruhlarını sembolize etmektedir. Eski Türkler yönleri belirlerken güneyi yukarı, kuzeyi aşağı yön olarak tasavvur etmelerinden dolayı henüz yeryüzüne gönderilememiş olan ruhları sembolize eden ruhlar yukarı yön olan güneyde yer almaktadır. Teleüt Türklerince gök kartalının sol kanadı Ay'ı, sağ kanadı ise Güneş'i temsil etmektedir. Ay'ı temsil eden sol kanat kuzeyi, soğuğu ve ölümü simgelerken, sağ kanat güneyi, sıcaklığı ve hayatı simgelemektedir (Bayat, 2007a: 300).

Güney yönün totem hayvanı (kızıl saksığan) kuştur. Proto-Türk olarak tanımlanan Choulara göre temsili ana yön sayılan güney, yaz gündönümüne, öğle saatine, kırmızılığa, kuş burcuna (kızıl saksığana) işaret ederdi (Esin, 2006: 36). Türk kozmolojisinde de aynı unsurların güney yönünü temsil ettiğini görmekteyiz. “Ateş unsurunun yönü güney, saati öğle, mevsimi yaz, rengi kızıl, göksel cisimleri Kızıl-sagızgan (Kızıl-saksığan) denen yıldız takımı ve Oot yultuz denen Merih (Mars) ile yazın gökyüzünde tepede görülen Kök-luu yıldızının kalbi Sin yıldızı idi” (Esin, 2000: 25). Güney yön ve güneş arasındaki bağ diğer simgeleri beraberinde getirmiştir. Güneşin vermiş olduğu ısı ve ışık güney yönde kendini göstermektedir. Düalist sisteme göre yukarı alemin yönü olan güney, güneşten aldığı ışıkla sürekli olarak parlaklığıyla ve üretkenliğiyle bilinir. Yaz mevsimi ve öğle vakti güney yönün simge unsurlarıdır. Bu mevsim ve zaman diliminde yeryüzüne güneşin kızıl rengi hâkim olmaktadır. “Yazın Kızıl Saksığan Takımyıldızı ile ilişkilendirilen, Türklerin antropomorfik (insanbiçimcilik) olarak Kızıl Han adını verdikleri takımyıldızına, kuş kurban edilirdi” (Bilgili, 2019: 32). Güney yönün totem hayvanı olan kuş/horoz olarak bilindiğinden kurban edilecek hayvan da bu yönde seçilmiştir. Günümüzde Anadolu’da adak adama ve halk hekimliğinde horoz kurban etme geleneği var olsa da İslamiyet’e göre geçerli kabul edilememekle birlikte arkaik Türk inancı olarak zihinlere yer etmiştir. Kızıl gezegen olarak da isimlendirilen Merih (Mars) güney yönde konumlanmıştır. “Bahar ekinoksunda, Kök-luu doğuda gözükünce Kızıl-sagızgan göğün zirvesinde görülür” (Esin, 2000: 45). Merih’in güneyde konumlanmasıyla birlikte bahar ekinoksu başlamış olur ve yaz gelmiş olur. Tıpkı bugün bahar ekinoksunun gelişiyile güneş ışınlarının geliş açısındaki artışla birlikte yaz döneminin başlaması gibi.

Yıldız takımlarının dairevi hareketinin mevsimleri ve mevsimleri simgeleyen nesnelere oluşturduğu görülmektedir. Halk arasında tanınmayan, ancak yazılı belgelerde isimleri geçen diğer yıldız takımı Türkçe adı Bakır-sukımı veya Kürüd olarak bilinen Merih gezegenidir. Merih, Türk düşüncesinde savaş tanrısının göksel simgesi olarak düşünülür. Bazı Çin kaynaklarında Merih'in kılıcından söz edilmektedir. Savaşçı Türkler "kınırak" isimli kılıç üzerine ant içerler. Bu ritüel savaş koruyucusu olarak bilinen Kürüd (Merih) yıldızıyla ilgilidir (Bayat, 2007a: 295). Türk inanç sisteminde Güneş'e selam verip ant içme ile Merih yıldızına ant içmeleri arasında bu bağlamda ilişki kurulabilir. Merih'in savaş tanrısının göksel simgesi olarak görülüp koruyuculuğuna başvurulması gibi Güneş'in de yiğitleri koruduğuna inanılarak ant içme ritüelleri yapılmıştır. Isı ve ışık kaynağı olan Güneş'in doğuş ve batış saatlerine önem veren Türkler, günü daha verimli kullanmak adına Güneş'in hareketlerine de dikkat ederek zaman tayini yapmışlardır. "Kün ortasıngaru şeklinde ifade edilen kün ortası, öğle vaktini işaret etmektedir. Güneş doğduktan sonra, bir yarım daire çizer ve ondan sonra batar. Güneş bu yarım dairenin tam ortasına geldiği zaman, vakit öğle çağına gelmiş demektir. Ama aynı zamanda, güneş de tam bu sırada güneyde duruyor ve güneyi gösteriyordu. Eski Türkler, biraz daha derin düşünmüş ve güney yönünü bu yolla anlatmışlardır" (Ögel, 2000a: 437). Güneş'in doğuşuyla harekete geçen kişiler güneşin tam tepeye ulaşmış olduğu vakti, gün ortası olarak kabul ederler ve bir işe sabah saatinde başlayan kişiler -eğer o gün bitmesi mümkünse- tıpkı günün yarılanması gibi başladıkları işin de gün ortasında yarılanması için çabalarlar. Öğle vakti güneşin güney yönde durması ve güney yönün hayatı ve canlılığı ifade etmesi gibi Türkler de öğle arasında işlerine ara vererek dinlenip yemek yiyerek canlanmayı tercih ederler. Aynı şekilde güney yönün mevsimi olan yazda da insanlar güneşin enerjisinden ve canlılığından yararlanarak kış mevsiminin ağırlığını üzerinden atarlar. Bu bağlamda öğle vakti ve yaz güneşinin kızıllığı, canlılığıyla insan bedenindeki kanı aktive etmiştir olur.

Güney yönün bir diğer simge unsuru ateştir. Türkler, ateşe tapınma olarak yaklaşmamıştır. Ateşe saygı duymuşlar ve yaptıkları saçılarla onu onurlandırmak istemişlerdir. Türk yaşantısında ateşi iki kategoriye ayırabiliriz. İlki gündelik faaliyetleri gerçekleştirmek için kullanılan saygı duyulan ateş, diğeri tanrı ile arada

aracı olarak görülen ve saygı duyulan ateş. Ateşin arındırıcı, kötü ruhları uzaklaştırıcı, ulaştırıcı ve yenileyici özellikleri bulunmaktadır. Ateşin yenileyici yönünü Kızıl Saksagan Takımyıldızının bahar ekinoksuna girerek yazı başlattığı dönemde ateşin baş unsur olduğu ritüeller gerçekleştirilir. Baharın gelişini yeni yıla giriş olarak değerlendiren Türkler, bir ateşi söndürerek yeni bir ateş yakar. Bu ritüel döngüsel zaman diliminde yeni bir döngüye girildiğini ve evrenin yeniden inşasını simgeler.

“Kadim Türk kaynaklarına göre, yeryüzündeki her şeyin göksel bir arketipi vardır. Yeryüzündeki ocak ya da ateşin göksel karşılığı Ejderha Takımyıldızı, Antares, Güneş ve Mars'tır. Türk mitolojisinde diğer elementler gibi ateşin de gökten indiği düşünülür. Altay Türklerinin yaratılış mitolojisinde, Tanrı Ülgen biri ak biri kara taşla gelerek çakmak taşı ile ateşin nasıl yakılacağını insanlara öğretmiştir” (Bilgili, 2019: 77). Tanrı tarafından insanlara nasıl yakılacağı öğretilen kutsal ateş çakmak taşı ile yakıldığından Türkler, kutsal törenlerde ve ayinlerde yakılacak taşın çakmak taşı ile yakılmasını isterler. Modern ateş yakma tekniklerinden elde edilen ateşi kutsal kabul etmezler. Bu bakımdan yeni evlenecek çiftlerin çadırlarında/evlerinde ocak ilk ateşleneceğinde çakmak taşı ile ateş yakılır (Lvova vd., 2013: 202). Yeni yuvanın ocağının ilk kez yakılmasına kozmik bir anlam yüklenerek yeni kurulmuş olan yuvanın yeni başlangıçlar getireceği inancı vardır. Evlerdeki ocak ateşinin sönmemesine dikkat edilir. Tıpkı her sabah doğan güneşin yeni başlangıçlar getirmesi, mevsim değişimlerinde yaz döngüsünde güneşin gelişiyile evrenin yeniden doğuşunu simgelemesi gibi ateşin de yeniden yanması yeni başlangıcı simgelediğinden bir hanenin ocağının sönmesi ve yeni ateş yakılması yeni başlangıç olarak algılanır. Ailenin sürekliliğini ve hanenin devamını amaçlayan Türkler, evin ocağının sönmelerini ve yeni bir ateşin yakılmasına gerek olmasını hoş karşılamazlar. “Ocağı sönmek” deyimini de hanenin dağıldığını, birliğin bozulduğunu ifade etmek için kullanmışlardır.

Güney yönün simge unsuru olan ateş, yaşam döngüsü içinde hayatı ve canlılığı nitelemesi bakımından değerli görülmüştür. Eski Türk inanışında olduğu gibi birçok inançta da ateş aynı vasfı taşımaktadır. Hristiyanlar da ibadetleri sırasında ateşi bir sembol olarak kullanmaktadır. Kilisede ibadet sırasında dua ve isteklerinin hayata

geçmesi için mum yakarlar. Alevilerin ibadet ve toplanma şekli olan cem ayinlerinde çıra veya mum yakılmadan ayine başlanmaz. İslamiyet'te ateşin arındırıcı ve yeniden var edici yönüne inanılır. Öldükten sonra ceza çekme mekânı olarak düşünülen cehennemde, günah işleyenlerin ateşle imtihan edileceği ve cezalandırılacağı, imtihan bittikten sonra yani ateşte arandıktan sonra cennete gidebileceği (bazı günahkârlar dışında) Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. (Hud Suresi, 105-108. Ayet).

Türkler ateş ile ruhu özdeşleştirmiştir. Ateşin efendileri olarak bilinen demircilerin şaman adayınının bedeninde yaptığı işlemler ve o bedene ateşle birlikte şaman ruhu kazandırmaları gibi ateş ve ruh arasında bir bağ düşünülmüştür. Ateşe hükmetmek bir nevi ruha hükmetmektir. Bu sebeple şamanlar ruhun kaybolduğu ya da kişinin ruhunun karanlık güçler tarafından esir alındığı durumlarda ya da tanrıyla kişi arasında bağ kurulması gereken durumlarda ayin sırasında kutsal ateşi yakmaktadır. Çünkü ateşin iletme işlevi olduğu inancı vardır. Ateş yeryüzü ile tanrı arasında iletken durumdadır. “Çuvaşlar bazı tören ve dualardan sonra samandan bir demet yakarak bu demet yoluyla dualarının tanrıya ulaşacağına inanırlar. Çünkü onlar ateşe dua eden kişinin ruhuna, ateşin sirayet ettiğine inanırlar” (Kumartaşlıoğlu, 2014:178). Ateşin arındırma ve tanrıya ulaştırma gücüne inanıldığı için ceset yakma geleneği eski dönemlerden bu yana var olmuştur. Günümüzde farklı inançlarda ceset yakma geleneği devam ettirilmektedir. Yine ateşin ulaştırıcı gücüne inanılarak, kansız kurban olarak ateşe hayvansal yağ atılarak saçı saçılmış olur. Bahar ekinoksuyla yaz mevsimine girilmesi ve doğanın uyanışı olarak bilinen kozmogonin tekrarı Türklerce Hıdırellez olarak kutlanmaktadır. Kışın karanlığın ve kötü ruhların hakimiyetinden kurtuluş olarak büyük ateşler yakılarak ateş üzerinden atlanır. Yeni yıl döngüsüne giren kişiler ateş üzerinden atlayarak bütün olumsuzluklardan arınmış olurlar. Türkler, önemli bir durumun yaşandığı durumda yine ateş başında toplanırlar. Türklerin hayatında ayrıcalıklı yere sahip olan kişi ve toplulukların kabul, yemin ve geçiş törenleri yanan ateşin ve ocağın etrafında gerçekleşmektedir. Geçmiş dönemlerde, şölen ya da toplanmalarda edilen sadakat yeminleri, ant içme ve rütbe merasimleri ocak başında tasvir edilmiştir (Gülyüz, 2019: 205).

Türkler, inançları doğrultusunda uyguladıkları ritüeller sırasında güney yöne de bazı ayrıcalıklar vermişlerdir. Proto-Türk olarak kabul edilen Choular (Çular) Güneş ayini yaparken güney yöne yönelmişlerdir. Chou (Çu) İmparator şehrinde güney kapısına yönelerek Güneş ayini yapıyordu. Ayin sırasında al elbiseli kişiler kızıl renkli hayvanları ateşe atardı (Esin, 2003: 64). Uygurlarda ölüm adetlerinde güney yöne önem verilmiştir. Ölü, toprağa defnedildiği gibi bazen de yakılmıştır. Yakma işlemi sırasında ölünün başı güney yöne gelecek şekilde odunlarla yığınak yapılır ve ateşin en harlı olduğu sırada üzerine içki ve ekmek serpilir. Buryatlarda bir şaman öldüğü zaman yine cesedi yakılır. Ceset yakılacağı ormana çeşitli ritüeller uygulanarak getirilir. Şamanın cesedinin toprağa değmesi hoş karşılanmadığından yere bir şilte serilir ve ateş yakılır. Şamanın yüzü güney yöne bakacak şekilde yerleştirilir ve şamanın oğulları tarafından çam odunlarıyla ateşe verilir (Harva, 2014: 243-245).

Türk kültüründe çadır kapılarının güney yönde olması Türk topluluklarınca farklı inanç kalıplarına neden olmuştur. “Çuvaşlar evlerinin kapılarını güneşe daha iyi ibadet edebilmek için güneye çeviriyorlardı” (Ögel, 2000a: 440). Tunguzlar ise evlerinin kapılarını güneye açmayı sadece ibadet maksatlı düşünmemiş, bunu ölümler ülkesinden korunmak için yapmışlardır. Tunguzlar, çadırın kapısının kuzeye bakacak şekilde yapılırsa, ölmüş akrabalarının gelip onları rahatsız edeceğini ve bu sebepten çadırın kapısının güneye bakması gerektiğini düşünmüşlerdir (Harva, 2014: 281). Çadırların içleri de kadın ve erkeğin bölümü olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey taraf kadının bölümü olurken, güney taraf erkeğin bölümü olarak ayrılır (Kalafat, 2004: 129). Bu durum güneyin kuzeyden üstün tutulmasına işaret eder. Kırgızlar, dua ederken ve diğer ibadetlerini yaparken güneye dönmüşlerdir (Barthodl, 2022:39; akt. Dıngıl, 2012). İslamiyet’i kabul eden Türkler arasında coğrafi konumları sebebiyle “kible” inancıyla birlikte ibadetler güney yöne dönerek yapılmaktadır. Yine coğrafi konumun etkili olmasından kaynaklı çevre denizler isimlendirilirken, güney yönde kalan deniz Türklerce Kızıl Deniz olarak adlandırılmıştır.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAĞ SOL ALGISI

#### 3.1. Türk Kozmolojisinde Sağ-Sol Algısı

Türkler, yönleri belirlerken güneşe yani doğu yönüne yüzlerini dönmüştür. Düalist sistemde aşağı alem ve yukarı alem algısıyla iyi ruhların bulunduğu yukarı alem güney yönde, kötü ruhların bulunduğu aşağı alem kuzey yönle sembolize edilmiştir. “Türklerde yönleme konusunda esas olan nirengi, güneş ve güneşin doğduğu yan idi. Bu sebeple, Türkler dünyayı yönlerken, önce yüzlerini doğuya döner ve kendilerinin, sağ, sol ve arkalarına göre, yönlerin adlarını söylerlerdi” (Ögel, 2000a: 427). Türkler yönleri kendi bedenlerinden hareketle ifade etmişlerdir. Yön belirlemede yüzün doğuya çevrilmesiyle iki kolunu yanlara açan Türkler, sağ kol ile güneyi, sol kol ile kuzeyi simgeleştirmiş ve kuzey yön ile güney yöne atfettikleri özelliklerden yola çıkarak, sağ-sol algısı oluşturmuşlardır. Yüzün doğu yönüne çevrili olduğu düşünülerek, sağ- sol algısını şu şekilde ifade edebiliriz;

<u>Sağ</u>	<u>Sol</u>
Güney	Kuzey
Yukarı	Aşağı
Güneş	Ay
Gündüz	Gece
Yaz	Kış
Açık	Kapalı



Erkek	Kadın
Döleme	Üreme
Gök	Yer
Olumlu	Olumsuz

İlk zamanlarından bu yana var olan merak duygusu ile birlikte evreni algılama ve anlamlandırma aşamasında insanlar, bir durumu ifade ederken zıtlıklardan yararlanmışlardır. Kozmolojik düşüncede düalist (ikili) bir bakış açısı geliştiren insanoğlu, yer-gök, yukarı-aşağı, gece-gündüz gibi somut kavramlar geliştirerek zihnin algılayışını kolaylaştırmış ve bu şekilde anlamlandırma gelişmiştir. Zamanla bu somut kavramlarla iyi-kötü, olumlu- olumsuz, gibi soyut kavramlar ilişkilendirerek zihnin bakış açısı genişletilmiş, somuttan soyuta anlam bütünlüğü oluşturulmuştur. Sağ ve sol kavramlarının oluşmasında güneşin doğuş ve batışı gibi doğadaki somut olaylar etkili olmuş ve sonrasında bu kavramlar daha soyut kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Sağ ve solun sözlükteki karşılığına bakıldığında, sol “vücutta kalbin bulunduğu taraf olan, sağ karşıtı” olarak ifade edilirken, sağ “vücutta kalbin bulunduğu tarafın karşısında olan, sol karşıtı” şeklinde ifade edilir. Sağ ve sol sözlükte kalbin bulunduğu konumdan hareketle somutlaştırılmış olup birbirinin karşıtlığı şeklinde tanımlanmıştır. Kişi sağ-sol ayrımını önce kendi bedeninden ayırt eder, sonrasında başka bir kişi veya nesne üzerinden bu ayrımı yapar. Sağ ve sol kavramları, sözlükteki ilk anlamlarında yön bildiren nötr ifadeler halindeyken bu kavramlara kültür, dil ve inanç sistemlerinin şekillendirmesiyle olumlu ve olumsuz anlamlar yüklenir (Gülbetekin, 2015: 1280). İlk anlamları ile nötr bir anlam ifade eden sağ ve sol kavramlarının zihinde olumlu ve olumsuz şekilde biçimlenmesine neden olan, toplumların kültürü ve dini inançları olmuştur.

Türk inanç sisteminde sağ-sol, karşılaştırmalı olarak zıt durumları yansıtmaktadır. Bu karşıt algı sadece Türklere has olmayıp diğer milletlerde de aynı şekilde yorumlanmıştır. Türklere yüzün doğu yönüne çevrilerek yön tayini yapılmasıyla, güney-kuzey çizgisinde dikey olarak yukarıyı güney, aşağıyı kuzey temsil etmektedir. Güney, sağ ve ong olarak ifade edilirken kuzey, sol olarak ifade edilmiştir. Diğer

milletlerin dillerinde de sağ, olumlu ve doğru olan şekilde anlamlandırılırken sol ters ve olumsuz anlamlar taşır.

“İngilizce: **right** doğru, düz; doğrulu, dik; haklı, adil, doğru, gerçek, gerçeğe uygun, dürüst, iyi, sağlam; sağ (taraf) doğru. **Left** sol, solda, sola ait; sol taraf, sol kanat. **Left-handed** solak, sağdan sola, acemice, acemi, salak, sinsi, entrikacı, ikiyüzlü. **Leftist** solcu, sol tarafı destekleyen kimse.

Fransızca: **droit**.1. Doğru, sağlam, yerinde. 2. Dik. 3. Sağ. 4. Doğru, doğruca, dosdoğru. **Gauche** 1. Sol, sol yan. 2. (Siyasal anlamda) Sol, sol parti. **Gauchement** Beceriksizce, acemice.

Almanca: **rechte** 1. Sağ el. 2. Sağ. 3. Sağ cenah partileri, muhafazakârlar. **Link** Sol. **Linke** 1.Sol sayfa. 2. Kumaşın ters yüzü. **Linkisch** Beceriksiz, hoyrat.

Rusça: Sağ kavramı ve buna komşu kavramlar ve için **prav** ve türevleri kullanılır: **Pravda** 1. gerçek, hakikat, realite; **eto suşaya Pravda** bu su katılmamış bir gerçektir, **skazat komu-libo vsyu pravdu** birine gerçeği olduğu gibi söylemek; birinin suçunu yüzüne vurmak (...); 2. (**pravdivost**) doğruluk. **Pravyy** 1. Sağ 2. Sağcı. **Levyy** 1. Sol. 2. Sol yan. 3. Ters. 4. Solcu.

Arapça: Arapçada sağ anlamında **yemin** (yümn'den) ile sol anlamında **yesar** (yüsr'den) kullanılmaktadır. Fakat diğer dillerden farklı olarak sol ve sağ yakın anlamda da kullanılmaktadır. Solun değersiz görülmesinden dolayı elde etmenin daha kolay olacağından yesar kolaylık zenginlik ve bolluk anlamlarında kullanılmıştır. Bu düşünce, diğer dillerden farklı olarak sola değer kazandırmıştır.

Farsça: Farsçada sağ kavramı için **rast**, sol kavramı için **çep** kullanılmaktadır” (Özözen, 2013).

Günümüzde Türklerce, halk arasında sağın olumlu solun olumsuz karşılanması İslami temellere dayandırılmış bir gerekçe olarak bilirse de bu inanç İslamiyet öncesine dayanmaktadır. Türk kozmolojisinde evrenin algılanışı, insanın kendi bedeni üzerinden yapıldığından olumlu görülen durumlar erkekle, olumsuz görülen durumlar kadın ile ilişkilendirilmiştir. Kadının düzenli aralıklarla adet oluşu, onun toplumca kirli ve pis olarak görülmesine neden olmuştur. Ayrıca kadının fizyolojik olarak erkeğe göre daha zayıf ve güçsüz oluşu sebebiyle de erkek, kadına üstün tutulmuştur. Bu sebeplerle olumlu olarak nitelendirilen erkek sağ, olumsuz olarak nitelendirilen kadın solu sembolize etmektedir. “E. E. Evans- Pritchard solun zayıflığı, kadınlığı ve şeytanı simgelediği, sağın ise güç, erkeklik ve iyilikle ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır” (Aça, 2017: 208). Altaylılar, gök kubbesini sağ taraf ve sol taraf olarak ikiye ayırmış, sağ (yukarı) erkek ile sol (aşağı) kadın ile sembolize edilmiştir. Gök kubbesini sağ ve sol yönlü ayıran Türkler, mikro-kozmos olarak düşündükleri çadırların iç mekanlarını da sağ (erkek), sol (kadın) şeklinde ayırmışlardır. Eski Türk inancına göre çadır içinde bu ayırım, keskin bir şekilde korunmuştur. Çadır içindeki ortak alanlar dışında kadının erkek tarafına geçmesi av eşyalarına ve at koşumlarına dokunması yasaklanmış, zor durumda kalındığı zaman kadının yasaklı bölgeye geçip eşyalara dokunması durumunda ise eşyalar tütsülerle temizlenmiştir (Lvova vd., 2013: 75). Sol yönün olumsuzlaştırılması ve kadın ile ilişkilendirilmesinin bir başka sebebi de büyü ve sihrin sol uzuvlar kullanılarak yapıldığı inancına dayanmaktadır ve kadın büyü ile ilişkilendirilmiştir. Kadının saçlarının koyu renkli olması ve inanca göre tutsak edici vasfının olması geceyi, ölümler ülkesini dolayısıyla kuzey yönü “solu” sembolize eder. Dünya mitlerinde de kadının saçına yüklenen büyülü anlamların yanında cinsel organına da büyülü anlamlar yüklenmiş ve büyü nesnesi olarak algılanmıştır. Cinsel birleşme sırasında kadın organının erkek organını soğurduğu düşüncesiyle kadın, öldürücü anlamda yorumlanmıştır. Bu durum erkekler için bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve cinsel ilişki perhizleri hekimler tarafından önerilmiştir. Hristiyanlıkta da kadın gövdesi kirli olarak görüldüğünden yeni doğan bebeğe vaftiz töreni yapılarak anne bedenindeki kirlilerden ve günahlardan bebeğin temizlenmesi amaçlanır (Cıbroğlu, 2004: 32-33). Efsunlu olarak düşünülen yılan büyülü anlamda kadın ile özdeşleşmiştir. Kadın saçının sarmalayarak tutsak alması, şekil olarak yılanı benzetilmiştir. Ayrıca yılanın şekil olarak hem erkek hem kadın cinsel organına benzetilmesi bir yana, işlev olarak yutan ve içine alan yönü ile dişil yönü ağırlık

kazanarak kadınla ilişkili görülmüştür. Kuzeyin aynı zamanda solun simgelerinden olan ay-kadın-yılan bir araya geldiklerinde büyüye yorulmuştur. Çünkü kadınların bedenlerinde dönem dönem fizyolojik yönde farklılaşan hareketleri ve döngüsel adet dönemlerini ayın düzenlediğine inanılır. Ayın tam olduğu yani dolunay şeklini aldığı zamanlarda kadınların göğüslerinde süt çoğalır ve vücutlarındaki sıvı dengesi değişime uğrar. “Orta Avrupa’daki bazı batıl inanışlara göre, eğer ayın etkisinde kalmış (yani adet döneminde) bir kadının saçları kazır ve bunları gömerseniz saçlar yılanla dönüşür” (Eliade, 2018: 197). Bu inanç kalıplarının varlığıyla sola, kirli, uğursuz ve olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Gökalp’in aktarmış olduğu Oğuzların tasnifinde de sema ve yer olarak nitelenen sağ ve sol, benzer unsurlar ile ilişkilendirilmiştir;

Sema: güney, ışık, erkek, kuvvet, yaş, gök kubbesi, baba, hükümdar, kızıl, iyi at.

Yer: kuzey, zulmet(karanlık), dişi, itaat, kadın, ana yer, kara.

Hakan semanın, hatun yerin karşılığı olarak görülmüştür (Gökalp, 2015: 152).

Oğuzlarda, Türk geleneği olarak yön tayini yapılırken yüzün doğuya dönülmesinden dolayı, güney-kuzey, sağ-sol şeklinde algılanmış olup mitik algı ile birlikte simgesel unsurlarda değişme olmamıştır. Sol, ölüm ile de ilişkilendirilir. Eski Türk inanç sisteminde ölümler ülkesi veya ölümler diyarı olarak adlandırılan yer, bedenden ayrılan ruhların gittiğine inanılan yerdir. Kuzey yönle haliyle de sol ile bağlantılıdır. Yaşanılan yeryüzünün bir aksi yani ters yönde yansıması şeklinde tezahür edilmiştir. Bundan ötürü de defin ritüellerinde bu terslik göz önünde bulundurulmuştur. “Beltirler, defin törenlerinde ölünün sol eline içki tutuşturur, eğer at kurban edilmişse atın dizginleri de sol eline tutuşturulur. Ölen kişinin yemek kabı ve kaşığı kırarak, tabutun içine koyar, tabutun sol tarafına içinde yemek olan bir kap, ölünün sol eline de ağzı kırılmış bir şişe içerisinde içki bırakırlar. İnanışa göre öte dünyada sol el, ölenin sağ eli olacaktır. Ölen kişinin kıyafetleri yaşayan insanların yaptıkları gibi sağ yönden değil, sol yönden iliklenirken kılıç hançer gibi aletler de sağına asılmaktadır. Kılıç veya hançerin sağında değil de solunda bulunması, ölenin yaşarken solak olduğuna işaret etmektedir (Harva, 2014: 248). Şaman ayine başlamadan önce getirilen içkiden sol elinin üzerine damlatır. Sol eline damlattığı içki ile ruhlara içki sunmuş olur” (Harva, 2014: 282). Ölümler ülkesinde sol, sağa tekabül etmektedir.

Eski Türk inancında kişinin doğumuyla birlikte yanında iki yoldaşı bulunmaktadır. Bu yoldaşlardan biri iyiliklerini, diğeri kötülüklerini yazmakla görevlendirilmiştir. Sağ omuzunda bulunup iyiliklerini yazan “Yayuçi”, sol omuzunda bulunup kötülüklerini yazan ise “Körmös”tür. Körmös’ün Erlik’in buyruğunu aldığına ve onun görevlendirmesiyle kişiyi ömür boyu takip ettiğine inanılır. Ölüm vakti geldiği zaman Körmös, kişiyi yerin yedi kat altına Erlik’in yargısı karşısına çıkarır. Bu yargılamada Yayuçi ve Körmös, kişinin yaşarken hayatta neler yaptığı konusunda şahitlik ederler. İyiliği fazla gelen kişi Yayuçi tarafından yeraltından çıkarılır (Radloff, 2008: 29). İslamiyet’te de benzer inanış vardır fakat İslamiyet’te sol omuzda bulunan melek de kudretli yaratıcı emrinde hizmet etmekte olup kötü bir vasıf taşımaz. “Müslümanlarca günahları sevapları kaydeden meleklerin sağ ve sol omuzlarında durduklarına sağdakinin sevapları, soldakinin günahları kaydettiğine; mezardaki ölünün yanına (yazıcı melekler) Münker ve Nekir adlı iki meleğin gelerek ölüyü sorgulayacaklarına, verilen cevapların doğruluğuna ve yanlışlığına göre ölünün sağındaki cennetle solundaki cehennemden birer pencere açılacağına, sağ taraftan açılan pencerenin ölenin cennette, sol taraftan açılan pencerenin ise ölenin cehenneme gideceği anlamına geldiğine inanılır” (Aça, 2017: 206). Müslümanlarca bu inanışın temeli İslam’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de şu ayette geçmektedir; “Gerçek şu ki insanı biz yarattık ve nefsinin ona neler fısıldadığını da çok iyi biliyoruz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız. Onun sağında ve solunda oturmuş iki kayıtçı melek, onun her söz ve davranışını yazmaktadır” (Kaf Suresi, 16-17. Ayet). Bir diğerkutsal kitap olan İncil’de ise Hristiyanlarca sağ- sol olumsuzluğuna örnek şu ayette yer alır; “ulusların hepsi O’nun önünde toplanacak. O da koyunları ve keçileri ayıran bir çoban gibi, onları birbirinden ayıracak. Koyunları sağına, keçileri soluna alacak. O zaman Kral, sağındaki kişilere “Sizler Babamın kutsadıkları, gelin” diyecek, “dünya kurulduğundan beri sizin için hazırlanmış olan egemenliği miras alın.”. Sonra solundakilere şöyle diyecek: “Ey lanetliler, çekilin önümden. İblis ile onun melekleri için hazırlanmış sönmez ateşe yollanın” (İncil-i Matta, bab 25, 31-43. Ayet; akt. Gülbetekin, 2015). Yahudiliğin kutsal kitabı olan Tevrat’ta sağ yönün kutsallığı belirtilir; “Hikmetli adamın yüreği sağındadır fakat akılsızın yüreği solundadır” (Tevrat/ Vaiz, bab 10, 2. Ayet; akt. Gülbetekin,2015). Yine Yahudilere gönderilen ikinci kutsal kitap Zebur’da sağ yönün kutsallığını gösteren ayet mevcuttur; “senin koruyucun Rab’dır. O sağ yanında sana gölgedir” (Tevrat/ Vaiz, bab 10, 2. Ayet; akt.

Gülbetekin, 2015). Muzaffer Ozak, katılmış olduğu bir belgeselde Hristiyanların Haç çıkarma töreninde sağ ve sol omza dokunmalarının yine sağ ve sol omuzda bulunan yazıcı meleklerden kaynaklandığını ifade etmektedir. Ozak, “bakire olduğu halde gebe kalması toplum tarafından hoş karşılanmayan Meryem Ana, insanların sözlerini çarpıtacağını düşünerek kendini, yaptığı işaretlerle savunmuştur. Meryem Ana, (önce sağ sonra sol omzunu işaret ederek) sağındaki ve solundaki melekler şahittir, (sonra karnını işaret eder) bu karnındaki (elini alnına götürerek) alnımın yazısıdır yani Allah’ın takdiridir” der (Yıldız, 2012: 112). Birçok inanç sisteminde ve kutsal kitapta, sağ olumlu ve kutsal kabul edilirken, sol olumsuz ve kutsal dışı görülmektedir. Sağ, sol kavramlarının din ve inanç etkisiyle şekillenmesinin yanında kültürün etkisi de baskın şekilde görülür. Her millet gelenek, görenekleriyle bu kavramları farklı alanlarda uygulamaya koymuş olsa da sağ ve sola yüklenen anlamlar çoğu kültürde ortaklığını korumuştur.

### **3.1.1. Organlarda Sağ- Sol Algısı**

İnanç sistemleri ve kültürün şekillendirmiş olduğu sağ-sol algısı bilhassa organların kullanımında kendini göstermiştir. İnsan fizyolojisi gereği yaşamı idame ettirme de önemli unsur olan duyu organları, bedende sağ ve sol yönlü yerleşmesi sebebiyle organların kullanımı ve hareketleri bu algı dahilinde biçimlendirilmiştir. Bedeni kalbin bulunduğu nokta esas alınarak kalbin bulunduğu taraf sol, kalp karşıtı taraf sağ şeklinde somutlaştırılmıştır. Bu şekilde beden, düşünce olarak iki eş parçaya bölünmüş halde algılanabilir. Türklerde sağ, düzgün ve doğru anlamı ifade ederken sol ters anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlandırma organların kullanımına yansımaktadır.

#### **3.1.1.1. Sağ El- Sol El**

Sağ- sol olumlaması ve olumsuzlaştırmasında en fazla kullanım alanı ellere yüklenmiştir. Nörobilim açısından beynin sinirleri yönetmesiyle, beyinde bulunan sağ hemisferim ve sol hemisferim zıt yönlü çalışmaktadır. Zıt yönlü yönetime hemisferim asimetrisi denir. Bu asimetri ile vücudun sol tarafından gelen duyu ve motor işlemler beynin sağ tarafındaki duyu ve motor işlemler bölgesine, sağ tarafından gelen duyu ve motor işlemler beynin sol duyu ve motor işlemler bölgesine

aktarılmaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında insanlarda sağ el kullanımının %90 oranında yaygın olarak görüldüğü, sol el kullanımının ise %10 civarında nadir karşılaşılan bir durum olduğu yapılan araştırmalar sonucunda gözlemlenmiştir. Motor işlemlerde sol beyin hakimdir. Hemisferim asimetrisi dikkate alındığında sol beynin yönetiminde olan sağ el, kullanım sırasında sol ele göre daha başarılı kabul edilmiş ve sağ el kullanılarak yapılan işlerde iyi sonuçlar alınmıştır (Gülbetekin, 2015: 1287). Sağ elin toplumca baskın olarak kullanılmasından dolayı sağ el kullanımı “normal olan” algısı oluşturur. Sağ elini baskın kullanan kişiler için sağlıklı, sol elini baskın kullanan kişiler için solak ifadesi kullanılmaktadır. Halk arasında kişiler anlaşamadığı birine de “ne solak insan” tabirini kullanır. Bu “solak” ifadesiyle “normal olmayan/ters” nitelmesi yapılmaktadır. Toplumda sağlıklı kesimin çokça fazla olması, normalin aslında bu olduğu kanısını ortaya çıkarmış ve solak kişilerin sol eliyle yaptığı işler sağlıklı kişilerce ters bir durum olarak karşılanmasına neden olmuştur. Zaten toplum kuralları da çoğunluk kesim olan sağlıklı kişilerce düzenlenmiştir. Din, inanç ve kültür boyutu ile birlikte bu kurallar katılmış ve dayatmalara varmıştır. Toplumca gözlem ve deneyim sonucu elde edilen sağ el-sol el kullanımının norm davranışları ve tabu örnekleri şunlardır;

Yemek, sağ el ile yenmelidir. Solak kişilere sağ elle yemek yeme alıştırmalıdır. Sol elle yenen yemekten hayır gelmez.

Sol el, Müslümanlarca temizlik ve arınma için kullanılmalıdır.

Kutsal kabul edilen nimetlerden un ve bakliyatlar, çuvallardan sağ el ile alınmalıdır.

Selamlaşırken sağ el kullanılmalıdır.

Tokalaşırken sağ el kullanılmalıdır.

Uykuya dalarken yüz, sağ el avucunun üzerine alınmalıdır. Bu şekilde hayırlı rüyalar görülür.

Sağ elin kaşınması hayırdır, sağ el kaşınırsa bereket ve para gelir. Sol elin kaşınması uğursuzdur, sol el kaşınırsa para gider.

Sol el kaşınıyorsa, arkanızdan konuşuluyordur. Kötü anılıyorsunuzdur.

Toplumda fark etmeden sol eliniz ile ilgili konuşuyorsanız birileri sizin dedikodunuzu yapıyor demektir.

Yeni giysiler giyerken, önce sağ el kıyafetten geçirilir. Bu şekilde hayırlı olur.

Tuvalet temizliğinde sağ el kullanılmaz. Sol el ile taharet yapılır.

Nişan yüzükleri önce sağ elde bulunan yüzük parmağına takılır. Nikahtan sonra sol elde bulunan yüzük parmağına takılır.

Evliliğin hayırlı olması için nişan kurdelesini sağ el ile kesilir.

Gelin eve ilk kez girerken kayınvalidesi sağ elini kapıya dayar ve gelin, sağ el altından kapıdan geçirilir.

Kına sağ ele yakılır, sol ele kına yakılmaz.

Cenaze defnedilirken mezar toprakla dolmadan önce ölünün sağ omuzuna sağ el ile üç kez vurulur.

Tırnaklar kesilirken sağ elden başlanmalıdır.

Sağ ve sol el çerçevesinde gelişen bu tabu ve norm davranışlarda, kültür ve din etkili olmaktadır. Eski Türk inancında Tanrı ve kutsal ile bağdaştırılan sağ algısı, Erlik ve kötü ruhlarla bağdaştırılan sol algısı, İslamiyet’i kabul eden Türklerce korunmuştur. Kabul edilen dinde de aynı algının barınması, eski inançlarla yeni inançları harmanlayarak korumada ve gelecek nesillere aktarmada önemli bir etken olmuştur. İslamiyet öncesinde toplumsal faaliyetlerde sağ eli yücelten Türkler, ritüel ve uygulamalarda sağ elini kullanmayı tercih etmiştir. Ritüellerde sol el, ölümler ülkesi ve ruhlarla temasa geçileceği zaman kullanılmış olup Erlik adına yapılan ritüellerde tercih edilmiştir. Şamanın ritüel hazırlıkları yaptığı sırada göç etmiş ruhlara içki sunmak için sol eline içki damlatması buna örnek olarak gösterilebilir. Türk destanlarında geçen kahraman alp tipinin, yeryüzüne Tanrı’nın kutsallığı ile gönderildiği inancı hakimdir. Kahramanın kutsal doğumunda dikkat çeken kanlı doğumun yaşanmasıdır. Kan, kahramanlıkla ilişkilendirilmiştir. Kutsal doğumun yaşanmasıyla kahramanın sağ elinin içinde kan pıhtısının olduğu görülür, bu onun ileride güç ve kudretiyle yeryüzünde hüküm süreceğine işaret eder. Manas destanında kanlı doğum motifi karşımıza çıkmaktadır. Destanda Manas’ın doğumunda sağ elinde kan pıhtısı tuttuğu anlatılır. Manas gibi Büyük İskender ve Cengiz Han’ın da doğduğunda sağ elinin avucunda kan pıhtısı bulunduğu anlatılmaktadır (Yurdakök, 2014: 66). Yeni doğan



bebeğin ileride kahramanlık statüsü kazanacağına işaret eden kan pıhtısının sağ elde bulunması, eski Türk inancında Tanrı'nın sağ yöne olan ilişkisini göstermektedir.

Eski Türk inancına göre yukarı alemin yönü güney, Tanrı makamı olması ve kutsiyet bulunmasından dolayı, yeryüzüne tezahür eden kutsiyet sağ aracılığıyla gönderilmektedir. Güneyin olumlu algısı, Tanrı'nın kutsiyetini bulundurmasından dolayı sağa da aktarılmış olur. Bu sebepten eski Türk topluluklarında Tanrı kutsiyeti sağda aranmıştır. Yeni bir işe başlarken sağ elle başlamak mümkün olduğunca güzel işlerde sol eli kullanmaktan kaçınmak İslamiyet öncesinde Türk töresinde mevcut olan bir durumdur. Türk toplumlarında İslamiyet'in kabulü, benzer alışkanlıklar barındırmasından dolayı rahat benimsenmiştir. İslamiyet'te sağ elin güzel işler için kullanılması, temizlik için sol elin tercih edilmesi eski Türk inancıyla örtüşmektedir. Müslümanlarca önemli bir detay olan sağ el, sol el kullanımı kutsal kitap Kur'an-ı Kerimde ve peygamber hadislerinde belirtilmiştir.

- Bundan önce sen hiç kitap okuyan değildin ve onu sağ elinle de yazmıyordun (Ankebut Suresi, 48. Ayet).

-Kıyamet günü bütün insanları önderleriyle çağıracağız. O gün, kimin amel defteri sağ eline verilirse, işte onlar kitaplarını okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğratılmayacaklar (İsra Suresi, 71. Ayet)

- İşte o vakit, kitabı sağ eline verilmiş olan kimse der ki: “- Alın, kitabımı okuyun, doğrusu bir hesaplaşma ile karşılaşacağımı umuyordum” der. Artık o, meyveleri sarkmış, yüksek bir bahçede, hoş bir yaşayış içindedir (Hakka Suresi, 19- 23. Ayet).

- Kimin amel defteri sağ tarafından (sağ elinden) verilirse, sevinç içinde ailesinin yanına dönecektir (İnşikak Suresi, 7-9. Ayet).

Kuran-ı Kerim'de sıklıkla geçen “sağ elin maliki” ifadesi, sağ elin sahip olduğu anlamına gelmektedir. Esasen bu durum Arapça'da kalıp haline gelmiş bir kullanımdır. Dinen ve kültürel olarak sağ elin kutsal ve daha şerefli olduğu inancının hâkim olmasından dolayı, bir şeyin aidiyetinden bahsederken “sağ elin mülkü” kalıbı kullanılmaktadır. Sağ elin maliki demekle, elinin altında bulunan/ sahip olduğu anlamı çıkmaktadır.

- Sağ ellerinizin malik olduğu (cariyeler) dışındaki kadınlardan “evli ve özgür” olanlarla da evlenmeniz haramdır (Nisa Suresi, 25. Ayet)
- Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşaya, yolda kalmışa ve sağ ellerinizin malik olduklarına güzellikle davranın. Çünkü, Allah, her büyüklük taslayıp böbürleneni sevmez (Nisa Suresi, 36. Ayet).
- Bundan sonra (başka) kadınlar ve bunları başka eşlerle değiştirmek -güzellikleri senin hoşuna gitse bile- sana helal olmaz; ancak sağ elinin malik olduğu (cariyeler) başka. Allah her şeyi gözetleyip denetleyendir (Ahzap Suresi, 52. Ayet).

Kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerden hareketle Hz. Muhammed de sağ ve sol el kullanımına dikkat etmiş ve insanlığa örnek olmak konusunda hadislerde bulunmuştur. Hz. Muhammed'in, “sol eliniz ile yemek yemeyin çünkü şeytan sol eliyle yer” hadisi bulunmaktadır. Sağ elinizi güzel ve temiz işlerinizde kullanın, kirli ve temizlenmesi gereken işleri için sol elinizi kullanan hadisi de Müslümanlarca bilinen ve uygulanmaya çalışılan bir hadistir.

Sol el ile şeytanın ilişkilendirilmesi sadece Müslümanlara özgü bir inanç değildir. Dünyanın çeşitli topluluklarında da sol el ile şeytan ve büyü ilişkilendirilmiştir. Şeytan resmedilirken veya figür haline getirilirken hep solak şekilde betimlenmiştir. 17.yüzyılda şeytanın, kendi tarafında olanları sol eliyle vaftiz ettiğine inanılmasından dolayı sol el, mitlerde ve fabllarda eleştirilmiştir. Orta Çağ'da sol el, sihirbazlara, cadılara ve karanlık sanata hizmet ediyor düşüncesi yayılarak sol elin sihirle olan bağına dikkat çekilmiştir. Birçok dinde evlilik kurdelesini sol elin yüzük parmağına takılmış ve bu parmağa metal bir yüzük takılarak evliliğin üzerine yapılacak kara büyüden korunmaya çalışılmıştır (Aça, 2017: 209). Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Nişan sırasında evlilik yüzüğü sağ elde bulunan yüzük parmağına takılırken nikahtan sonra yüzük sol elde bulunan yüzük parmağına takılmaktadır. Türk geleneği olarak sağ el ve sol el arasında yüzük değişim yapmak, toplumda kimin nişanlı kimin evli olduğunun belli olması bakımından ve evliliğin ilk adımı olarak takılan nişanda sağ elin hayırlı görülmesi ve uğur getirmesinden kaynaklıdır.

Afrika, Asya, Avustralya, Avrupa ve Amerika gibi çeşitli kıtaların çoğunda sağ ve sol ele yaklaşımı benzerlik göstermektedir. Solaklık, çoğunlukla ters bir durum olarak görülerek onaylanmamaktadır. Eski Yunanlılar ve Romalılar solaklığı bir kusur olarak görmüş ve küfür olarak nitelemişlerdir. Geçmiş dönemlerde Japonlarda evlilikte kadının solak olması boşanmak için yeterli bir sebep olarak görülmüştür. Kuzey Amerika Kızılderilileri için sağ cesaret ve erkeklik anlamına gelirken, sol ölümü ve gömülmeyi ifade etmektedir (Aça, 2017: 209). İskandinav Yarımadasında solaklığın kaynağı Tiw'e dayanmaktadır. İskandinav mitolojisinde Tiw, bir gözü ve bir eli olmayan solak savaş tanrısıdır. Tiw, çizimlerde sol elinde okuyla resmedilir. Solak İskandinav tanrısı Tiw ile İngilizce Tuesday (salı) arasında bağ vardır. "Salı günü dışında herhangi bir gün solak birine rastlamak uğursuzluk getirir. İngilizcede salı anlamına gelen "tuesday" sözcüğü Twi's day'den (Tiw'in günü) kaynaklanmaktadır" (Özözen, 2002). Bu bakımdan salı günleri solak kişilere rastlamak olağan bir durum olarak karşılanırken, salı günleri dışında solak kişilerle karşılaşmak uğursuzluk olarak görülmüştür.

Kırgız ve Kazaklarda sağ el önemsendir ve sağ el Hızır ile ilişkili görülür. Hızır, bereket, mutluluk ve yardımın simgesi olduğundan karşılaşıldığı zaman kendini belli etmeyerek yabancı bir insan suretinde kapıyı çalar. İnanca göre Hızır'ın sağ el baş parmağında kemik bulunmaz. Bu sebeple Kırgızlarda tokalaşmak önemli bir gelenektir. Eve Tanrı misafiri olarak gelen yabancıların sağ ellerini yoklayarak Hızır olup olmadığını anlamak için karşılıklı olarak sağ ellerini tutarak tokalaşırlar (Akkaş, 2018: 43). Anadolu'da kişiler üzerinde kötü enerji ve nazar olduğunu anlamak için sağ el ile ritüel gerçekleştirilmektedir. Bir kişi kendisinde nazar ve kötü enerji olup olmadığını anlamak için sağ elinin işaret parmağını camdan bir kabın içindeki suya batırır. Bir kere besmele çektikten sonra bir Fatıha, üç Felak, üç Nas Suresi okur ve suya üfler. Sonrasında suyu içer. Su acımışsa üzerinde nazar ve kötü enerji olduğunu gösterir.

#### **3.1.1.1.1. Tasavvuf ile İlgili Uygulamalarda Sağ El**

Tasavvuf geleneğinde var olan inanç ve uygulamalarda, kutsal kabul edilen sağ elin yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Alevi inanç topluluğunda ibadetlerin

gerçekleştirilme noktası “cem ritüellerine” dayanmaktadır. Farlı cem ritüelleri bulunmaktadır. Kan bağı bulunmaksızın, akraba olmayı simgeleyen Musahiplik cemi bunlardan biridir. “Musahiplik, Anadolu Aleviliğinde inanç mensubu, ikrar vermiş, evli iki kişinin eşleri ile birlikte ahirete kadar kardeş kalacaklarına, birlik ve beraberlik içerisinde yaşayacaklarına, toplum ve Dede’nin huzurunda söz vermeleri şeklinde gerçekleşebilen adeta sanal bir akrabalık türüdür” (Dönmez vd., 2019: 256). Alevilikte önem verilen musahiplik, özellikle Tahtacı Türkmen Alevilerinde bir yükümlülük olarak görülüp önemslenmektedir. Musahiplik ceminde uygulanan ritüeller arasında “parmak çatma” vardır. “Seccade üzerinde sorgudan geçen taliplerin rehber (bacı-kardeş) sağ omuzları birbirine degecek şekilde yan yana dizüstü otururlar. Sağ ellerini birleştirerek sağ başparmaklarını çatarlar. Parmak çatma inanç pratiğinin farklı uygulanma şekilleri de vardır. İkili parmak çatmanın yanında dörtlü ve parçalar halinde on altı kişinin parmak çattığı uygulamalar da mevcuttur. Her iki çift bu pozisyonda iken dede musahip hutbesini okur (Ersal, 2011: 1098). Musahiplik ile her iki çift birbirinin kardeşi ve sosyal koruyucu konumuna gelir. Sen ben biterek biz olurlar. Zor günlerinde maddi manevi destek sağlanarak sanal akrabalık bağı kurulmuş olur.

Alevilikte yola girmek için yapılan ilk ritüel İkrar Verme Cemi’dir. İkrar Verme Cemi’nde talip olan kişiye rehber tarafından tarikat abdesti ve yol abdesti aldırılır. Abdest aldırma sırasında ise rehber talip kişiye “ellerini Tanrının yasak ettiklerine uzattıysan arınmak için ellerini yıka” şeklinde telkinde bulunur. Sonrasında İkrar Verme Cemi başlar ve rehber, sağ elini kefen içine girmiş olan talibin iki omuz arasına koyarak “eline, beline, diline sağ ol. Mürşidin Muhammed, rehberin Ali” der ve talip bu şekilde ikrar vermiş olur (Aydoğan, 2019: 124).

Mevlevi ayinlerinde semazenler, omuzlarında olan ellerini aşağıya indirirken ellerinin dışı vücuda ve sikkeye değdirilip omuz hizasında kaldırılarak sağ el yukarıya sol el aşağıya gelecek şekilde hem kendi etraflarında hem de semahenin etrafında dönmeye başlarlar. Bu dönüşe çark (çarh) atma denir (Özcan, 2004: 464). Semazenlerin sağ ellerini yukarı kaldırıp sol ellerini aşağıya yöneltmeleri, Allahtan alınan mutluluk ve bereketin yeryüzüne dağıtılmasını simgelemektedir.

Mevlevi ayinlerinde baş kesmek olarak da bilinen niyazlarda iki Mevlevi ayakta karşılaştıkları zaman, niyaz eden şehadet parmağını diğer parmaklarına göre daha düz tutarak sağ elini dudağına götürür ve şehadet parmağıyla sessizlik işareti yapıyor gibi dudaklarına dokundurup hafifçe öperek sağ elini kalbinin üzerine götürüp başını eğer. Diğeri de aynı hareketi tekrarlayarak baş kesmiş olur. Sağ elini ağzına götürmek sırrı ifşa etmemeyi, başını yere eğmek ise alçak gönüllü olmayı sembolize etmektedir (www.umutrehberi.com, 2009).

Tarikatlarda mürşidin müride intisap etme yolları farklılık gösterse de ortak benzerlik olarak ilk kural mürşidin tövbe etmesidir. Mürşit tövbe ederken müridini şahit olarak gösterir ve tövbe etme sırasında mürit, yol gösterici vazife üstlenir. Mürşit istihareye yaptıktan sonra istihare olumlu olursa, şeyh müride gusül alıp namaz kılmasını ve sadaka vermesini ister. Mürid bu istenilenleri yerine getirdikten sonra şeyhin önüne gelir. Şeyh müridin sağ elini tutarak tövbe etmesini, bir daha yapmaması adına söz vermesini ve üzerinde bulunan kul haklarını için helalleşmesini söyler. Şey ve mürid tövbe ederler (Selvi, 2015: 28).

Tasavvuf müziğinin simgesi olarak görülen ney, sağ ve sol elle kullanıma uygun olsa da neyzenler tarafından sağ elin üstte olması önemsenmiştir. Neyzen, ney üflerken başını sağa yatırarak sağ el üstte olacak şekilde parmaklarını konumlandırır. Bu konumlandırmanın sebebi de tasavvuf ehlinin sağ yöne ve sağ ele göstermiş oldukları saygıdan ileri gelmektedir.

Ahilikte teşkilata yeni katılacak kişilere verilen eğitimin ardından şedd bağlama (önlük bağlama) ve yemin töreni yapılmaktadır. Buna yol atası ve yol kardeşliği töreni, yol sahibi olma, ustalık kuşanma töreni de denmektedir. Yapılan ritüellerin ardından yol atası, talibin sağ elini kendi sağ eline alır. Sağ ellerinin üzerine bir mendil kapatılır. Bu sırada yol kardeşleri de talibin eteğinden tutarlar. Yol atasının Yasin suresinden ayet okumasıyla yol kardeşleri talibin eteğinden ellerini çekerler ve pirin elinin üzerinde ellerini birleştirirler (Aydoğan, 2019: 126).

### 3.1.1.1.2. El Alma- El Verme Ritüelinde Sağ El

Eski Türk geleneği olan ve varlığını sürdüren halk hekimliği, modern tıba alternatif olarak görülmektedir. Sağlığına kavuşmak isteyen kişilerin, yaşadıkları çevrede var olan inanç yapıları ve sosyo-ekonomik durumları gereği modern tıba başvurmadan halk hekimlerine başvurduğu bilinmektedir. Eğitim almış veya almamış olsun inanç çerçevesinde hastalıklarının tedavisinin yalnız halk hekimliğinde mümkün olduğunu düşünen kişiler, nazar çıkarmak -buna Anadolu'da göz değmesi de denir- kırık çıkık işlemleri, ruhsal bozukluklarda kötü enerjileri üzerinden dağıtmak, kurbağacık, bebeklerde saç konaklanması, bingıldak düşmesi, geçmeyen alerjiler, ayak nasırları, siğil büyümeleri, derma hastalıkları vb. durumlarda halk hekimliğine başvurmaktadır. Anadolu'da hastalıklar doktorluk ve ocaklık olarak iki kategoriye ayrılmış durumdadır. Eski Türk geleneğinde otacı ve şifacı olarak adlandırılan bu kişiler tanrı tarafından özel bir yetenek bahşedilmiş kişiler olarak görülürler. Yine eski Türk inancında şamanların şifacı yönü ağır basmaktadır. Doğayı çok iyi bilen şamanlar bitkilere ve ilaçlara da hâkim olduğundan kimin hastalığını nasıl tedavi edeceğini iyi bildiğinden ona göre yöntemler uygulamıştır. Hoppal'ın vermiş olduğu bilgilere dayanarak, şamanın seçilmiş olduğunun göstergesi sağ elinin baş parmağının çift oluşudur, aynı şekilde Hızır'ında sağ elinde çift başparmak bulunmaktadır ve Hızır bu şekilde tanınabilir (Kalafat, 2013: 410). Taşımış olduğu kutu sağ elinde gösteren şaman, yine bu eli ile kişilere şifa dağıtmıştır. Hıdırellez olarak adlandırılan 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gece Hızır'ın yeryüzüne indiğine ve sağ elini yere sürerek yeryüzünü yeşerttiğine inanılır. Hızır, cansız olan toprağa can vererek bir nevi sağaltarak yeryüzünü canlandırmış olur. Ocaklık geleneği de benzer durumlar içermektedir. Ocaklık geleneğinde de kut ve atalar kültü ile ilişki vardır. İyi bir şaman olmanın şartlarından birinin önceki kuşaktan gelerek aktarılan bir olgu olması gibi herkes ocaklı olamaz. Atalarından bu kutu taşıyan kişiler ile kendinden sonraki kuşaklar arasında el verme-el alma ritüeli uygulanarak şifacılık yeteneği aktarılmış olur. Şehirlere kıyasla köylerde yaygın olarak görülen ocaklarda, ocaklının genellikle kadın olduğu görülmektedir. Bunun sebebi Hz. Fatma ile bağlantılıdır. Kadınlar Hz. Fatma'nın elindeki şifanın kendilerine aktarıldığına inanmaktadırlar. Şifacılık esasen Hz. Muhammed'e verilen bir güç iken sonrasında bu güç Hz. Muhammed tarafından Hz. Fatma'ya el verilerek kendisine aktarılmıştır.

“Ocaklı olmak, Peygamberimizden beri süregelen bir iştir. Eskiden Peygamberimiz ocağı yakmış, bu ocağın başında ona bir nida gelmiş, “Bu kül ile suyla, derdi olanları gez, gör, şifa dağıt” diye izin verilmiş. Peygamberimiz bu ocağın külünü almış, hasta olan kişiye sürmüş, bakmış ki hasta iyileşmiş, şifa bulmuş. Sonra bir gün, Peygamberimiz kızına “Ya Fatma, benim işim çok oluyor, çok yoruluyorum, ben sana izin vereyim, bundan sonra hasta olanlara sen şifa dağıt!” demiş. Kızı Fatma böylece el almış” (Öngel, 1997 :26).

Kadınların meslek piri olarak bilinen Hz. Fatma'nın el sembolü sanatsal olarak figürleştirilen kutsal temalardan biri olmuştur. İslamiyet kabul edilmeden önce eski Türk inancında bu söz kalıbı “bu benim elim değil Umay Anamızın elidir” şeklinde kullanılmış olup kadınların meslek piri olarak benimsenmiştir. Zamanla mitolojik Umay Ana'ya atfedilen özellikleri Fatma Ana'ya aktarılmıştır. “Kırgızların gözünde Umay bütün kadın sanatların piri, bütün kadın el işlerinin koruyucusu sayılırdı. Onun için de terzi kadınlar işe başlamadan önce, "Benim elim değil, Umay Ana'nın elidir" derlerdi” (Beydilli, 2004: 584). Umay Ana, kadınların ve çocukların koruyucusudur. Kadınları ve çocukları hastalıklarından korur. Doğum yapan kadınlara eliyle şifa verir. Bu bakımdan doğum yaptırılan kadının sırtı sağ elle sıvazlanır ve “bu benim elim değil Umay Ana'nın eli” denir. Umay Ana'nın şifacı özelliği İslamiyet'le birlikte Fatma Ana bünyesinde kendini göstermektedir. Anadolu'da doğum yapan kadınların sırtı sağ el ile sıvazlanırken de “bu benim elim değil, Fatma Ana'nın eli” denmektedir. Ocaklarda genellikle kadın ocaklarının bulunması bu sebepten Umay Ana ve Fatma Ana ile bağlantılıdır. Eski Türk inancında en iyi şifacıların kadın şamanlar olduğu bilinmektedir. “Şifacılık tarihine dair yazılar ve farklı kültürlerdeki mitler, yaşam ve ölümün sırlarını kadınların bildiği, bu nedenle yalnızca kadınların “büyülü” şifacılık sanatını uygulayabildikleri zamanlardan söz eder” (Kaplan, 2015: 189). Bu gelenek günümüzde de kadınlar tarafından yaşatılmaktadır. Ocaklı kadınlar kendilerine Fatma Ana'nın el verdiğiğine inanır. Kendilerine verilen bu kutun yok olmaması için ocaklı kişiler de bir sonraki nesilden olanlara el vererek bu kutu yaşatır. El verme- el alma ritüeli kan aktarımı ile olabildiği gibi yakın çevresinden birine el verme ile de gerçekleşebilir. Ancak el alacak kişinin kötü niyetlerden ve düşüncelerden arınmış olması gerekir ve el verme düşünüldüğü gibi basit bir işlem değildir. Manevi

doygunluğa ulaşmış, tanrının kutuna nail olan ve özel efsunlu güçler barındıran kişilere el verilir. Bu vasıfları taşımayan kişi el almış olsa bile şifacılıkta başarıya ulaşamaz. Ocaklı birinin el vermesine ocaklama denmektedir. Anadolu'da ocaklı birinin neslinden doğan bebek ocaklı tarafından zeytinyağıyla yıkanıp alın noktası el ile sıvazlanarak ocaklama işlemi gerçekleştirilir. Bunun dışında el alacak kişi ocaklının yanında yetişmesinden dolayı derin bilgilere vakıf olarak da el alabilir.

### 3.1.1.2. Sağ Ayak-Sol Ayak

Türk inanç ve uygulamalar noktasında sağ ve sol organların baskın kullanılmasından doğan sağlamlık ve solaklık, eller dışında ayaklarda da geçerlidir. Sağ elini veya sol elini baskın kullanan kişiler aynı şekilde ayaklarını da aynı baskınlıkta kullanırlar. Türk kültür ve inancında sağa atfedilen olumlu özellikler ve sola karşı tabu davranışlar ayak kullanımında da kendini baskın şekilde gösterir. Bu norm ve tabu davranışlar şu şekildedir;

- Tuvalete girerken sol ayakla girilir, sağ ayakla çıkılır.
- Banyoya girerken sol ayakla girilir, sağ ayakla çıkılır.
- Ayakkabı giyerken önce sağ ayaktan başlanır sonra sol ayak giyilir.
- Ayakkabı çıkarılırken önce sol ayak sonra sağ ayak çıkarılır.
- Eve girerken önce sağ ayakla girilir, sol ayakla çıkılır.
- Kıyafet giyilirken sağ ayak önce giyilir.
- Yeni bir işe başlanırken ve eşikten geçilirken hep sağ ayakla geçilir.
- Yeni gelin, gelin olduğu eve ilk girişinde sağ ayak ile girer.
- Uyanınca ilk sağ ayakla hareket edilir. İlk sol ayağın üzerine basılırsa tüm gün ters geçer.
- Cami, türbe gibi kutsal mekânlara girerken sağ ayakla girilir, türbe, anıt gibi yerlerden çıkarken geri geri çıkılır.
- Abdest alırken önce sağ ayak yıkanır.
- Kişinin sağ ayak tabanı kaşınıyorsa cennete, sol ayak tabanı kaşınıyorsa cehenneme gider.



-Sağ ayak tabanı kaşınırsa hayırlı bir yolculuğa, sol ayak tabanı kaşınırsa hayırsız bir yolculuğa çıkılır.

- Sağ ayak bileği kaşınıyorsa yakın zamanda bir düğün haberi alınır. Hayra ve paraya işaret eder.

-Sol ayak bileğinin kaşınması uğursuzluktur.

İnsan bedeninin bir noktadan diğer noktaya hareketini sağlayan ayaklar, kişinin zihnindeki yönelimini seçtiğimiz yolları temsil etmektedir. Bu bakımdan adımlarımız, düşüncelerimizi ve seçimlerimizi yansıtır. Sağ ayakla attığımız adımlar iyilik ve hayır ile ilişkilendirilirken, sol ayakla atılan adımlar temiz olmayan ve hayırdan uzak yerlerle ilişkilendirilir. Bilhassa eşikten geçerken sağ ayağı kullanmak eşik iyesi ile ilgilidir. Türk toplumlarının tümünde her evin bir koruyucu ruhu olduğuna inanılır ve bu ruh kapı eşiğinde yaşar. Koruyucu ruha “eşik iyesi” denir. Eşik iyesine saygısızlık yapmak, haneye ve hane üyelerine uğursuzluk getireceğine inanılır. Eşiğe basmak, eşikte oturmak, eşikte bağırarak ve kötü davranışlarda bulunmak eşik iyesine saygısızlık gösterisi olarak kabul edilmektedir (Kaya, 2010:1). Bu sebepten eşiğe basmadan sağ ayakla eşiği geçmek, eşik iyesine saygı gösterisidir. Sol ayağa atfedilen olumsuzluktan dolayı, kutsal kabul edilen eşikten sol ayakla geçmek uğursuzluk olarak görülür. Kötü ruhların uğrak yeri olduğu düşünülen ve bu sebeple tekiniz mekân olarak algılanan tuvalet ve banyolara sağ ayakla girilmez. Kutsalın bulunmadığı mekâna saygıyla yaklaşmanın doğru olmamasından dolayı sol ayakla girilir ve mekânın tekinsizliğini geride bırakmak adına sağ ayakla çıkılır. Müslüman toplumlarda bu inanç kalıbının oluşmasında Hz. Muhammed’in yapmış olduğu davranışlar ve hadisler dikkate alınmıştır. Tuvalete giriş- çıkışın dışında tuvalet adabında da sağ ayak ve sol ayağa dikkat edilmiştir.

“Süraka b. Malik b. Cu’şum Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yanına gelerek, “Allah’ın Elçisi bize şunları öğretti” diye anlattı. Orada bulunan bir adam onunla alay ederek, “O size tuvalete nasıl çıkılacağını da öğretiyor mu?” diye sordu. Bunun üzerine Süraka b. Malik (r.a.), “Evet, onu hak peygamber olarak gönderene yemin olsun ki, O bize tuvalette sol tarafa yaslanıp sağ ayağımızı dik tutmamızı emretti” demiştir” (www.sorularlailamiyet.com, 2016).

Abdest alırken sağ ayak önce, sol ayak sonra yıkanır. Sağ ayak yıkanırken; “Allah’ım ayakların kaydığı günde ayaklarımı sabit kıl” diyerek dua edilir. Sol ayak yıkanırken ise tövbe edilir ve yapılan işlere kötülük karıştırmadan yapılması için dua edilir. Bu sebeple sağ ayak yıkanırken, kıyamet günü geldiği zaman sağ tarafla müjdelenen kişilerden olmak için dualar edilir ve o gün sağ ayakla birlikte sabit kalmak istendiği duada belirtilir.

Tasavvuf okullarında mürid, şeyhin huzuruna geldiği zaman sağ elini sol omuzuna, sol elini sağ omuzuna sağ ayak baş parmağını sol ayak baş parmağı üzerine koyar. Müridin bu şekilde duruşu şeyhine karşı, huzuruna geldiğimde elim ayağım yok diyerek teslim oluşunu simgeler. Tasavvufta buna “ayak mühürlemek” denir (www.semazen.net, 2019).

Bir diğer tasavvuf adabı da baş kesmektir. Uygulanış olarak ayak mühürlemek ile benzer davranışlar barındırır. Mürid şeyhin veya tarikat büyüklerinin önünde sağ elini sol omzuna, sol elini sağ omzuna gelecek şekilde bağlar. Sağ ayak baş parmağıyla sol ayak baş parmağını kapatır. Sonrasını başını eğer fakat burada önemli olan belini eğmemesi gerekir. Bel eğmeden başını eğme adabına “baş kesmek” denir (www.semazen.net, 2019).

Alevi- Bektaşilerde Dâra Durma ritüelinde de sağ ayak ve sol ayak aktif rol oynar. Kusurlu bir davranış sergileyen talibe, Dede tarafından Dâra Çekme uygulanırken bazen de kişi kendi hatasının farkına vararak kendisine Dâra Durma uygular. Bu ritüel hatasının farkına varması için uygulanır. Dâr meydanı kutsal kabul edilir. Bu sebepten orada yalan dolan olmaz. Er meydanı ve aynı zamanda ar meydanı olarak görülür. Kadın ve erkekler arasında uygulanış farkı vardır. Erkekler Dâr meydanına geldiğinde eğilerek sağ ayak başparmaklarıyla sol ayak başparmaklarını kapatır. Eğilerek sağ el parmaklarıyla sağ ayak parmaklarına dokunur. Aynı zamanda sol elleriyle de göğüslerine dokunarak Dâra Durma ritüelini gerçekleştirirler. Buna Çengel Dâr’ı denir. Kadınlar ise meydana geldiğinde sağ ayak başparmaklarıyla sol ayak başparmaklarını kapatırlar. Başlarını öne eğerek sağ ve sol ellerini çapraz şekilde

göğüsleri üzerinde birleştirirler. Buna ise Fatimâ Dâr'ı denir (Dedekargınoğlu, 2011: 390).

Semazenler, meşk ile dönüşlerinde belirli eğitim ve hazırlıktan geçerler. Derviş, semazen olmak istediğinde kendini eğitir. Baş kestikten sonra, sağ avucuna aldığı tuzu meşk tahtasının orta kısmında bulunan ayak başparmağının arasında kalacak çivinin etrafına döker. Tuz dönüş esnasında dervişe kolaylık sağlar. Ayağa kalkan derviş tekrar baş kestikten sonra meşk tahtasının üzerine çıkar. Semazenler sol ayak parmağını tahtada sabit bırakırken dönüşlerini tam tur dönderdiği sağ ayaklarıyla gerçekleştirir. Sağ kolunu üstte tutacak şekilde avuçlarını omuzlarında birleştirir. Sol ayağını sağa doğru çevirir. Sağ ayağın itişiyile birlikte beden dönmeye başlar. Semazenlikte sağ ayak “çark” (çarh), sol ayak “direk” olarak adlandırılır. Sol ayağın sabit kalıp sağ ayağın yarım tur dönmesine “Çark Atma”, sol ayağın sabit kalarak sağ ayağın tam tur dönmesine “Tam Çark Atış” denmektedir (Yöndemli, 2015:212).

### **3.1.1.3. Sağ Kulak-Sol Kulak**

Baskın kullanım olarak gücün dağılışından etkilenen eller ve ayaklarda karşılaşılan sağlak-solak fonksiyonu, kulaklara aktarılmayan bir durumdur. Bu nedenle her iki kulak arasında fonksiyon farkı aranmaz. Ancak halk inançları bağlamında kutsal törenlerde sağ kulak işlevsel olan taraftır. Yine halk inançlarında kulaklarda meydana gelen durumlarda sağ kulağa olumlu anlamlar yüklenmiş olup sol kulağa olumsuz ve uğursuz anlamlar yüklenmiştir. Kulak çınlaması kişinin arkasından kendinden bahsedildiğine işaret eder. Sağ kulak çınıyorsa kişinin iyi anıldığına, sol kulak çınıyorsa kişinin kötü anıldığına yorumlanır.

Eski dönemlerden beri bir ortamda bir kişiden söz ediliyorsa, o kişinin bunu kulakları vasıtasıyla anladığına inanılır. Kişi bu durumu anladığında hakkında konuşulmasını istemezse çınlayan kulağına çimdik atarak anan kişiyi cezalandırabilir. Çınlayan kulağına çimdik atılınca anan kişi konuşma sırasında dilini ısırır (Özdemir, 2021: 28). Sağ kulak çınılarsa iyi ve müjdeli bir haber geleceğine inanılır, sol kulak çınılarsa kötü bir haber alınacağına ya da şeytanın oraya vurduğuna inanılır (Dilek, 1996: 100).

Seğirname ve Çınname olarak adlandırılan ilimlerde kulakların seğirmesinden ve çınlamasından anlamlar çıkarılmıştır. Mehmet Ilmi'nin Seğirname ve Çınname eserinde sağ ve sol kulak hareketlerinin anlamları üzerinde durulmuştur. Eğer sağ kulak seğirirse biraz sıkıntı çektikten sonra iyi bir haber alacağına, sol kulak seğirirse yavuzlukla anıldığına ve ululuk bulacağına inanılır. Bir kişinin sağ kulak memesi seğirirse, biriyle cenk edeceğine ve galip geleceğine, sol kulak memesi seğirirse ululuk bulacağına ve beyliğe erişeceğine inanılır. Yine kişinin sağ kulak deliği seğirirse dostlarından iyilik göreceğine, sol kulak deliği seğirirse biraz sıkıntı çektikten sonra tez zamanda kurtulacağına yorulur (Tetik, 2019: 76).

Yeni doğan bebeğe isim verme ritüelinde sağ ve sol kulak işlevseldir. Bebeğe isim verileceği zaman sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okunur ve sağ kulağına ismi üç kez söylenir. İnanışa göre bebeğin ilk hatırlayacağı olay, kulağına ezan okunması ve adının söylenmesi olacaktır (Kıyak, 2005: 9).

#### **3.1.1.4. Sağ Göz-Sol Göz**

Sağ ve sol olarak ayrılan gözde, kulakta olduğu gibi sağlak ve solak fonksiyon aranmamaktadır. Fakat diğer organlarda olduğu gibi sağ göz iyilik ve hayırla ilişkilendirilirken sol göz, kötülük ve şerle ilişkilendirilmektedir. Sağ gözün seğirmesi müjdeli güzel bir haber alınacağına, sol göz seğirmesi ise kötü bir haber alınacağına yorulur. Anadolu'da bu durum "sağ göz varlık, sol göz ağırlık" ifadesi ile açıklanır. Sol gözün seğirmesini durdurmak için sağ el ile hafifçe vurulur. Yine seğirmeyi durdurmak için gözün üzerine süpürge sapı ya da iplik koyulur. Kötü haberi defedip iyi haber almak için göz üzerine yeşil yaprak bırakılır (Aydınöğlü, 2005: 97).

Türkmen halk inançlarında bir işi yapıyorken sağ göz seğirirse o işin hayırlı olacağı, sol göz seğiriyorsa o işin hayırsız olacağı inancı vardır. Türkmenlerde kadının sol gözü seğirirse sevinir, erkeğin sağ gözü seğirirse sevinir şeklinde yorumlanır. Bazı yerlerde ise sağ gözün seğirmesi hayırlı haberler içeren bir mektubun alınacağına, sol gözün seğirmesiyle elden para çıkacağına inanılır (Özbay, 2007: 109). Aydın yöresinde sağ gözün seğirmesi sağlıkla ilişkilendirilirken sol gözün seğirmesi gurbet ve hasretle

ilişkilendirilir (Aydiner, 2012: 192). Seğirnamelerde geçen göz ve gözün bölümlerinin seğirmesinin farklı anlamları da mevcuttur. Mehmet Ilmi'nin Seğirnamesinde sol göz seğirmesi olumlu, sağ göz seğirmesi olumsuz anlamlar ifade etmektedir. Sol gözün içi seğirirse murada erilir, sağ gözün pınarı seğirirse halkın diline düşülür, sol gözün pınarı seğirirse aniden mutlu olunur. Eğer sağ gözün kuyruğu seğirirse biraz keder çekilir sonra mutlu olunur, sol gözün kuyruğu seğirirse eski bir dostla karşılaşılıp mutlu olunur. Sağ gözün üst kapağı seğirirse kederli olunur, sol gözün üst kapağı seğirirse murada erilir. Sağ gözün alt kapağı seğirirse yaptığı işten üzgün olur, sol gözün alt kapağı seğirirse mutluluk ve rahatlık bulur (Tetik, 2019: 76).

Miraç hadisesinde Hz. Muhammed Kerbela olayının yaşanacağını öğrenir. Gökten yeryüzüne bakarken kanla dolu bir ova görür ve Cebrail'e buranın ne olduğunu sorar. Cebrail, o ovada Kerbela olayının yaşanacağını ve o kanların şehit kanları olduğunu bildirir. Bunun üzerine Hz. Muhammed derin bir iç çeker ve gözyaşı döker. Sağ gözünden dökülen yaş toprağa düşer ve çiçek açar. Sol gözünden düşen yaş ise Kerbela ovasına düşerek ağaca dönüşür. Bu ağacın içinde gezinen öz suyu ileride, İmam Hüseyin'in kanı olacaktır (Ürkmez, 2015: 215).

### 3.1.2. Sağ Taraf-Sol Taraf

Türk kültür ve inançlarında bulunan sağ taraf olumlu, sol taraf olumsuz algısı, kültürel yaşam ve inanç uygulamalarında etkisini göstermektedir. Ölü gömme ritüellerinde sağ taraf, ölçüt olarak kullanılmaktadır. Bunun sebebi İslamiyet'in kabulüyle birlikte benzer uygulamalara sahip Türk kültür ve inançlarının, İslamiyet ile harmanlanmasından kaynaklanmasındandır. Kuran-ı Kerim'de ruhun bu dünyadan ayrılmasıyla öbür dünyadaki konumu sağ ve sol olarak ayrılmaktadır. Sağ taraftan muamele görenler ve sağ tarafta olanlar müjdelenirken sol taraftan muamele görüp sol tarafta bulunanlar için hesaplaşma söz konusudur. "Sağda olanlar nasıl da mutludur onlar! Solda olanlar nasıl da mutsuzdur onlar" (Vâkıa Suresi, 8-9). "Kimin amel defteri sağ tarafından verilirse, onun hesabı kolay şekilde görülecek sevinç içinde ailesinin yanına dönecektir" (İnşıkak Suresi, 7-9). Miraç metinlerinde Hz. Muhammed ile Hz. Âdem'in Miraç gecesinde karşılaşmalarından söz edilir. Bu karşılaşmada Hz. Muhammed'in, Hz. Âdem'in sağ tarafında mümin kullar ve evliya ruhlarını, sol

tarafında günahkâr kulları gördüğü ifade edilir. Yine aynı şekilde sağ tarafta cennet kapısının, sol tarafta cehennem kapısının bulunduğu varyantlar vardır (Ürkmez, 2015: 110). Diğer bir varyantta ise Miraç gecesinde Cebrail'in Hz. Muhammed'i semada dolaşmaya çıkardığı vakit, sağ ve sol yanında karartılar bulunan bir adam gördüğü, bu adamın sağ yanına bakarken güldüğünü, sol yanına bakarken ağladığını görünce kim olduğunu sorması üzerine Cebrail o kişinin Hz. Âdem olduğunu söylemesi ve sağ taraftakilerin cennetlik olduğu için bakarken güldüğünü, sol taraftakilerin cehennemlik olduğu için bakarken ağladığını zikretmesi geçmektedir (Göveç, 2019: 110). Miraç gecesini, Hz. Muhammed Cebrail ile çıktığı yolculukta yetmiş bin başlı melek ile karşılaşır. Kâsımü'r-rezzâk ya da Kasım olarak zikredilen bu meleğin görevi yeryüzünde bulunan her bir canlının rızkını dağıtmaktır ve Arş'in sağ tarafında cennetin içinde makamı bulunmaktadır. Yolculuk sırasında Hz. Muhammed Kasım'a selam verir ancak melek bunu fark etmez. Cebrail Kasım'ı uyarır. Bunun üzerine Kasım Hz. Muhammed'i öper ve ona Ramazan ayında oruç tutan müminlere müjde olduğu konusunda haber verir (Ürkmez, 2015: 195).

Dini metinlerde ve Kur'an ayetlerinde görüldüğü gibi sağ taraf tanrı makamı ve kutsallık izafe ederken, sol taraf kutsal dışı kabul edilmiş ve günlük yaşayışa da tesir etmiştir. Hasta kişi sağ tarafa dönük ölmüşse o kişinin imanlı olduğuna inanılır (Örnek, 1971: 36). Cenaze yıkanırken sağ taraf ve sol taraf göz önünde bulundurulur ve yıkama işlemi yapılır. Yıkama işleminde ölü sabununu olarak nitelenen hiç kullanılmamış sabun ile yıkama bezi köpürtüldükten sonra ölünün önce sağ tarafından başlanarak ayaklarına doğru üç kere, sonra sol tarafından başlanarak ayaklarına doğru üç kere yıkanır. Sonrasında ölünün arkası çevrilerek yine önce sağ tarafından başlanarak yıkama yapılır. Cenazeye taharet verilirken sağ tarafından kaldırılır, sol tarafından taharet verilir (Kabataş, 2006: 77-78). Ölü gömme ritüellerinde de sağ taraf ve kutsallık ilişkisini göz önünde bulundurularak uygulamalar bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Defin sırasında ölünün yüzü sağ tarafa çevrilir. Ölen kişinin işlediği amellere göre mümin bir kişiye kabrinin sağ tarafından cennetten bir pencere açılır, günahkâr bir kişiye kabrin sol tarafından cehennemden bir pencere açılır inancı hakimdir (Aça, 2017: 206). Defin işlemi bittikten sonra mezarın başından herkes dağılır bir tek imam kalır. İmam, mezarın sağ tarafına geçerek ölüye talkın verir.

Beltirler’ de defin işleminin yedinci gününde mezarın sağ tarafında ateş yakılır. Getirdikleri yemeklerden ve içkilerden ateşe atarak ölen kişiye yemek ve içki sunarlar. Sonrasında kendileri yemek yer ve içkilerini içerler. Bu ritüel kırkıncı gün ve altıncı ayda da aynı şekilde uygulanır (İnan, 1986: 189- 190).

İnsan yaratılışında ilk olarak erkeğin yaratıldığı ve kadının erkeğin kaburgasından yaratıldığı inancı kutsal kitaplarda yer almaktadır. Kur’an-ı Kerim ve Tevrat’a ilk olarak Âdem’in yaratıldığı sonrasında Âdem’in sol kaburga kemiğinden Havva’nın yaratıldığı geçer. “Âdem uyutuldu, sonra (Allah) sol tarafındaki kaburga kemiklerinden birini aldı. Eşi Havva’yı yaratı” (Teberi, Tefsir, 7: 516). Kadın-sol ilişkisi, kadının sol kaburga kemiğinden yaratılmasıyla başlar. Âdem, uyandığında yanında uzun saçlı bir yaratık görür bu Havva’dır. Ne olduğuna anlam veremez ama bir şeyler olduğunu sol tarafındaki yara izinden anlar. Âdem, bu yaratığın var oluşundaki ilk anda sol tarafında yara izi bırakmasını, onunla ileri zamanlarda mutsuz olaylar yaşanacağı şeklinde yorumlamasına sebep olur (Ürkmez, 2013: 2526). Tanrı, insanlığı yarattıktan sonra kuzey yöne bakan sol taraftaki dört daldan yemeyi yasaklar, güney yöne bakan sağ taraftaki beş daldan yemelerini söyler. Erkek merak ederek yanlarına gelir ve sol tarafta bulunan yasaklanmış meyveleri yemediklerini görür. Yılan ve köpeğe türlü vaatler sunarak bu meyvelerden de yiyebileceklerini söyler, köpeği ve yılanı kendi safına çeker. Yılan önce erkeğe meyveyi taktim eder. Erkek yemez bunun üzerine kadına uzatır. Kadın dayanamayarak yer ve yasak meyveyi erkeğin ağzına sürer (İnan, 1986: 15). Altay Yaradılış Efsanesinde ve semavi dinlerde olayların gelişimi aynı doğrultuda ilerler. Sadece isimlendirmelerde farklılıklar görülür. Kadının sol kaburga kemiğinden yaratılması, onun yasaklanmış ve “günah” olana yakınlığını belirtmektedir. Âdem ve Havva’nın ağaç yanında yasak meyve yeme betimlemelerinde ağaç merkez noktada yer alırken Âdem sağ tarafta, Havva ise sol tarafta betimlenmektedir. Yasak meyve yemede ilk hamle Havva’dan geldiği için Havva sancılı bir şekilde doğum yapma ile cezalandırılır (Daştan, 2014: 70). Bu ceza Havva’nın nesli olan tüm kadınlara aktarılır.

Mikro kozmos olarak düşünülen doğum ritüellerinde sağ taraf erkeği, sol taraf kadını temsil etmektedir. Cinsel ilişki sonrasında kadın, kız çocuğu olmasını istiyorsa sol

tarafı üzerine, erkek çocuğu olmasını istiyorsa sağ tarafı üzerine yatar ve sağ tarafından kalkar (Yalçın ve Koçak, 2013: 26). Ara ebe olarak tabir edilen gayrı resmi ebeler gidilir. Ebe, kadının istediğine göre kız çocuk istiyorsa kadının karnının sol tarafını açar, erkek çocuk istiyorsa kadının sağ tarafını açar. Gebe kişinin karnının konumu ve hareketlerinden de cinsiyet anlaşılır. Gebenin karnının sağ tarafını hareketliyse bebek erkek, sol tarafı hareketliyse bebek kızdır (Çeribaş, 2021: 140). Rahimde yerleşmeye bağlı sağ ve sol konum ile kozmolojik olarak kadına ve erkeğe atfedilen sağ sol ilişkisi bütünlük kazanır. Kadının sol ile, erkeğin sağ ile ilişkilendirilmesinin bir diğer sebebi de mikro kozmos olarak düşünülen doğumdan kaynaklanır. Rahimden ayrılışla birlikte yeryüzünde de erkek sağ taraf ile sembolize edilirken, kadın sol taraf ile sembolize edilmektedir. Kadın ve erkeklerin kıyafetlerinde bu ayrım göze çarpar. Kadın giysilerinde düğme sol tarafta bulunurken erkek giysilerinde düğme sağ tarafta bulunur.

Gündelik yaşamdaki alışkanlıklar da sağ tarafın olumlu algılanışıyla şekillenir. Tırnak kesilirken sağ taraftan başlanır. Saç kesilirken önce sağ taraftan kesilir. Kıyafet giyilirken sağ taraftan giyilmesi uygun görülür. Kişi yatağa girdiği zaman sağ tarafı üzerine yatarsa rahat uyur ve hayırlı rüya görür. Kurban kesilirken hayvan, sağ tarafı üzerine yatırılır. Kişi bilmediği bir yolda yürürken karşısına yol ayrımı çıktığı zaman ne tarafa gideceğini bilmiyorsa, sağ tarafı seçmesi hayırlı görülür. Gün içinde işlerin güzel gitmesi için sabah yatağın sağ tarafından kalkılır. Bir kişi aksi ve sinirli tavırlar takınıyorsa “bugün solundan mı kalktın?” diye sorulur.

Eski Türk inancında da sağ ve sol taraf ayrımı günlük yaşamda ve ritüellerde karşımıza çıkmaktadır. Evreni evine yansıtan Türkler, mikro kozmos yapıda ele aldıkları çadırlarının iç bölümlerini de sağ-sol olarak iki bölüme ayırırlar. Sağ taraf erkeklerin bölümü sol taraf ise kadınların bölümüdür. Tuva Türkleri çadıra girerken keçeyi sol elleriyle açarak eşğin sağ tarafından içeri girerler ve sağ elleriyle arkalarını yellerler. Bunun sebebi içeri girerken ardında kötü ruhlar varsa onları kovarak içeri girmelerine engel olmaktır (Lvova vd., 2013: 83). Kara deriden hazırlanan ve üzerine dokuz kurdele takılan “çalū” adındaki figür çadır kapısının sol tarafına yerleştirilir. Şaman,



Erlık adına yaptığı ayinlerde yer altına yapacağı seyahatleri bu noktada gerçekleştirir (Harva, 2014: 285).

Eski Türk paralarının üzerinde bulunan sembollerde genellikle sağ tarafa yönelme olduğu görülür. Paraların üzerinde bulunan hakanın yüzü sağ tarafa dönük Şekilde resmedilir. Aynı Şekilde bazı paraların üzerinde yer alan at sembolünün de bakış yönü sağ taraftır. Bunun sebebi yön olarak kutsallık izafe eden güneşin yönü olan güney ile bağlantılıdır. Bu bağlamda güney ile ilişkilendirilen sağ taraf, değerli madenlerin üzerindeki sembollerde gözlemlenir. Çift sembollü paralardan olan hakan ve hatunun birlikte resmedilmesinde ise hakan devletin merkezi konumunda düşünüldüğünden hatun, hakanın sağ tarafında yer almaktadır.

Alevi- Bektaşilikteki cem ritüellerinde sağ taraf ve sol taraf farklı Şekillerde ortaya çıkar. Alevi inancındaki sofr a erkanına göre kişilerin konumları belirlenir. erağ-1 Daim, Alevilikte zel bir yere sahiptir. Bu inanca göre madde yaratılmadan önce nur yaratılmıştır. Alem içinde sürekli yanan yeşil bir kandil vardır ve bu kandilin içindeki nur Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin nurudur. Bu nurun hürmetine kâinat yaratılmıştır inancı hakimdir. Sofra erkanında çerağ-1 Daim'in yeri ocağa yüzümüzü döndüğümüzde sağ tarafta, ocağa arkamızı döndüğümüzde sol tarafta bulunmaktadır. Türk tresince ocağa arkamızı döndüğümüzde sağ taraf Tur, sol taraf r olarak adlandırılır. Tur hatunun, r erin yeri olarak konumlandırılır. Tur, başkan makamıdır r ise n ve ileri anlamına gelir. Bu bağlamda meydanda bulunan çerağ-1 Daim'in yeri başkanın eşiğe yüz çevrildiğinde sağ tarafta kalmaktadır. Dede, hatunun oturduğu makamın n tarafında r'de oturmaktadır (Baha Said Bey, 2000: 138).

Cemde Mürşide niyaz edilirken ikrar töreninde öncelikle ayak mühürlenerek mürşidin yanına varılır. Diz kerek önce sağ sonra sol dizine niyaz edilir. Sonrasında eli, kalbi hizasında sol göğsü plr. En sonunda postunun sağ tarafı plerek ayağa kalkılır. Mürşid postu Meydan Odası'nın sağ tarafında bulunur (Noyan, 1995: 264-265). Talip niyaz alacağı mrşitle meydan odasına geçer ve dizleri mürşidin dizlerine değecek Şekilde oturur. Mürşid sağ eliyle talibin sağ elini baş parmakları dik duracak Şekilde

tutar. Talip sol eliyle de mürşidin eteğinin sağ tarafını tutar. Bu duruş “el benim etek senin Hak yolunda bize kılavuzluk etmekte kusur etmeyesin” demektir ve bu ritüele el- etek tutmak denir (Noyan, 2003: 556). Cemlerde eşlerin semaha kalkışı meydanın oturuş düzenine göredir. Mürşit makamından meydana bakıldığında sağ tarafta erkekler sol tarafta kadınlar oturmaktadır. Semah nefesinin başlamasıyla eller önce sağ tarafa gider (Ersal, 2015: 273-274).

### **3.2. Siyasal Paradigma Çerçevesinde Sağ- Sol Algısı**

Siyasal hareketlilikte ideolojiler sağ ve sol olarak karşıt dikatomide sınıflandırılmıştır. Bu karşıt sınıflandırmaya ad verme ilk olarak 1789’da Fransız İhtilalinde ortaya çıkmıştır. Fransızların kurucu meclisinde kralın sağ yanında oturan gruplar kralın görüşüne bağlı kalmıştır. Kralın sol yanında oturanlar ise hükümdarın yetkilerinin azaltılmasını savunmaktadır. Bu düşünce ayrılıklarının doğurduğu kutuplaşma neticesinde sağ yanda oturanlar sağ düşünce grubunda yer alırken sağcı, sol yanda oturanlar sol düşünce grubunda yer alarak solcu ayrımını oluşturmuştur (Uçar, 2005: 332). Sağ ve sol kutup ayrılığının çıkış noktası protokol oturma düzeninden çıkmıştır. Önem ve öncelik sırasına göre kralından sonra yetkili görünen ve kralın sağ yanında oturan grup, ihtilal sırasında kraldan yana tavır almışlardır. Sol grubun demokrasi ve eşitlikten yana olması o dönemde sol grubun muhalif grup olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. 1789-1799 zaman aralığında Avrupa’da oldukça yerleşen sağ-sol sınıflaması tüm dünyaya yayılarak yerleşmiş ve günümüze değin kendini güncelleyerek gelmiştir.

Birçok inanç grubunda sağ tarafın olumluluğu ve kutsal ile ilişkisi dikkate alındığından muhafazakâr kesim, inancını ideolojisine yansıtarak kendini “sağcı” olarak nitelemiştir. Kişilerin var olan düzene sadık kalması bunun yanında da kutsalla ilişkisini koruma anlayışı siyasi alanda kendilerini sağ tarafta görmelerine sebep olmuştur. Solcu olarak adlandırılan sol kesim ise var olan düzene sadık kalmayı reddederek eşitliği, kişilerin inançlarını kendi özelinde yaşanması gerektiğini ve ideolojinin inançtan ayrı tutulmasını savunmaktadır. Birbirine zıt bu dikatomide görüş ayrılıkları fikir çatışmalarını doğurmaktadır. Sağ düşünce sisteminde devlet kutsal bir yapı olarak görülür. Bu bakımdan devleti yüceltme ve itaat etme, devlete karşı birer

saygı göstergesidir. Sağ kesimde yer alan kişiler, yaşayışlarını ve seçimlerini devlete katkı sağlama çerçevesinde şekillendirmektedirler. Sol kesim ise önceliği kişiye vererek devletin seçimlerinin ve yönetiminin kişilerin refahlarını üst seviyede tutulması yönünde olması gerektiğini savunmaktadır.

Türk töresinde yer alan devlet disiplini devlet kutsallığı açık şekilde görülmektedir. Gök Tanrı, kâinatın tek sahibi ve mukaddes gücün kaynağı olarak görülmüştür. Göktürk Abidelerinde, kutun Tanrı tarafından hakana verilmesi ve hakanın tanrıdan aldığı güç ile devleti kurması üzerinde durulmuştur. Tanrı'dan aldığı kut ile hakan, otoriter gücü kendi bünyesinde toplayarak devleti ve siyasi merkezi temsil etmektedir. Bu bağlamda hakanın merkez konumda düşünülmesi devlet protokolünü ve disiplinini beraberinde getirmiştir. Kurultay ve toylarda disiplinin sağlanması, anarşi yaşanmaması adına sadece devletin ileri gelenleri arasında değil halkın da dahil olduğu bir protokol düzeni sağlanmıştır. Kurultay ve toylarda hakanın sağ tarafında büyük oğulları, sol tarafında küçük oğulları oturmaktadır. Türk devlet anlayışında aileden devlete ilkesinin benimsenmesinden dolayı ilk teşkilatlanma aile içinde başlamıştır. Bu sebeple aile içinde düzenin sağlanması ve bunun devlet disiplinine yansması amaçlanarak Oğuz Kağan'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Gün Han ve veziri tarafından "orun" ve "ülüş" adında töre konmuştur. Orun, aile içindeki kişilerin ne düzende oturacağını belirlerken üleş, toy ve yemeklerde kimlerin hayvanın hangi kısmından yiyeceğini belirler. Bu disiplin zamanla devlet töresi haline gelmiştir. Baba evin direği, merkez noktası olarak görüldüğü için diğer kişilerin konumu onun sağında ve solunda belirlenir. Türk töresi olan orun töresine göre Oğuz Kağan'ın çocuklarının konumları şu şekildedir;

Gün Han  
(Batıda)

Gün Han'ın oğlu sağda  
(Güneyde)

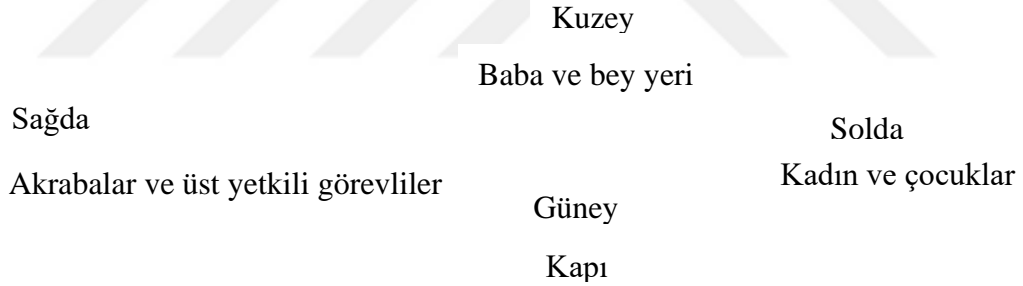
1. Kayı (Büyük oğul)
2. Bayat
3. Atlara bakanlar

Gök Han'ın oğlu solda  
(Kuzeyde)

1. Bayındır (Büyük oğul)
2. Becene
3. Atlara Bakanlar

**Şekil 11.** Orun Töresi ve Sağ- Sol Ayrımı

Oğuz Kağan'ın ilk evliliğinden olan Gün Han öncelik olarak ilk sırada yer alırken ikinci evlilikten olan Gök Han ikinci sırada yer almaktadır. Cengiz Han dönemine ait kaynaklarda ise protokol bakımından oturma düzeni şu şekildedir;



**Şekil 12.** Cengiz Han Dönemi Protokol Düzeni

Oğuzların teşkilatlanmasında Üçok ve Bozok aşiretlerinin birleşmesiyle Oğuz İli meydana gelmiştir. Bozoklar ilin sağ kolunu oluştururken Üçoklar ilin sol kolunu oluşturmaktadır. Sol kolu oluşturan Üç oklar kendi dinlerini muhafaza ederek yer-sub inançlarını korumuşlardır. Sağ kolu oluşturan Boz oklar ise yer-sub inancından ziyade semavi dinleri kabul etmişlerdir. Sol kol kadın dini sistemini korurken, sağ kol erkek dini sistemini benimsemiş ve bu birliktelikten Oğuz dini meydana gelmiştir (Gökalp, 2020: 69-70). Oğuz Kağan'ın altı oğlu toy dönüşünde altın bir yay ve üç ok bularak nasıl paylaşacaklarını bilmedikleri için babalarına getirirler. Oğuz Kağan altın yayı parçalayarak üç büyük oğluna verir. Üç oku ise üç küçük oğluna verir. Yayı pay

ederken parçalayıp bozduğu için yay verdiği üç oğluna Bozok, ok verdiği üç oğluna Üçok soy unvanını verir. Altın yandan pay alan yaşça büyük Bozoklar mevki olarak üstte tutulup sağ kolda yer alırken yaşça küçük olup ok alan Üçoklar mevki olarak bir altta bulunarak sol kolda yer alır (Ögel, 2010: 203). Bu bağlamda ok yaya tabii olur.

Ailenin devlet teşkilatının temeli olarak görülmesinden dolayı siyasi protokol halk arasına da yansımaktadır. Ailede hanenin babası, hakanı sembolize ettiğinden baba merkez konumda düşünülmüş, babanın sağ yanında büyük erkek çocuk konumlanmıştır. Hanede erkek çocuk olmaması durumunda damat sağ konumda yer almaktadır. Babanın sol tarafında ise kadın ve çocuklar konumlanmaktadır. Protokolün şekillenışı ileride hakanın=babanın yerini alacak kişinin sağ tarafa konumlanması anlayışına dayanmakla birlikte önem sırasındaki önceliği sembolize etmektedir. Eski dönem Türk töresindeki siyasi protokol anlayışı günümüzde de devam etmektedir. Toplanma amacına göre o toplulukta, devletin en üst kademesinde yer alan kişi merkez konumda düşünülerek önem sırasına göre sağdan başlanıp konumlanmaktadır.

Toylarda kesilen kurbanların pay ediliş töresine ise ülüş denmektedir. Sağ kol olan Bozoklara aralarındaki mevki basamakları göz ününde bulundurarak ülüştürmeye sağ taraftaki ilk çadırdan başlanmaktadır. Kesilen hayvanın sağ ayağının uyluk kemiğinden başlayıp sırasıyla pay edilmektedir. Sağ kol çadırları ve hayvanın sağ tarafının ülüştürülmesi bittikten sonra sol kol olan Üçoklara geçilerek sırasıyla soldaki ilk çadırdan başlanıp hayvanın sol but kemiğinden başlayarak dağıtım yapılmaktadır (İnan, 1998a: 242).

## SONUÇ

Türklerin yarı-göçebe hayat tarzını benimsemeleri ve bozkır kültürüne sahip olmaları, birçok kültür ile etkileşim içinde olmalarına sebep olmuştur. Bu etkileşim Türklerin asimile olmalarına sebep olmayıp aksine gittikleri bölgelere kendi kültürlerini taşıma imkânı kazandırmıştır. Böylelikle derleme bir kültür meydana getirmeyip öz ve özgün kültürlerini meydana getirmişlerdir. Tek tanrılı inanca sahip olan Türklerde, kâinatı anlama ve anlamlandırma noktasında inancın ve kültürün rolü büyüktür. Türk kültürünün ve Gök Tengri inancının çevresinde gelişen kozmoloji anlayışı belli bir düzen ve sistem içerisinde şekillenmiştir. Diğer milletlerde gelişen kozmoloji anlayışında gök ile yerin zıtlıkları ve mücadelesi yerine Türk kozmolojisi bütünlüğü ve tamamlayıcı algıya sahiptir. Gök ile yere yüklenen kutsiyetle iki unsur birbirini tamamlayarak bir bütünü oluşturur. Evrenselci dikotominin etkisiyle mikro kozmos olan kâinat algısını yeryüzündeki yaşayışlarına aktaran Türkler, yaşadıkları yurtlarını mikro kozmos olarak ele almış ve bu bağlamda kâinattaki düzeni evlerine ve ailelerine yansıtmıştır. Gökyüzünü silindir kubbe olarak düşündüklerinden çadırlarının tepelerini aynı şekilde inşa ederek çadırın tepe orta noktasında gök kubbeye bağlantı kurması adına tündük adında açıklık bırakmışlardır. Aynı şekilde gök ile yer arasında denge unsuru olan demir kazığa da çadırın orta noktasında yer vererek makro kozmos düzeni mikro kozmosla bütünleştirmişlerdir. Bu bütünleştirici düşünce ile kâinat düzeninde yönlere yüklenen anlamlar çerçevesinde hayatlarını şekillendiren Türkler, olumlu ve olumsuz anlamlar ışığında hareket etmeye özen göstermişlerdir.

Türkler, yönleri belirlerken yüzlerini güneşin çıkış noktası olan doğuya çevirerek iki kollarını yanda açmışlar ve ileri-geri, sağ-sol şeklinde yönleri belirmişlerdir. Yüzün baktığı taraf ileri/ ilgerü yani doğu, geri/gerü batı, sağ güney, sol ise kuzey yönü temsil etmektedir. Yönler arasında önem sıralaması doğu, güney, batı, kuzey şeklinde sıralanmaktadır. Güneşin hayat kaynağı olarak görülmesinden dolayı doğu, önem sırasında öncelik kazanmıştır. Yüzün doğuya dönülmesi, başlangıç olarak anlamlandırılmıştır. Her yeni günde güneşin doğudan yükselmesiyle birlikte günün başlaması, evreni çeviren ejderin gökyüzüne yükselmesiyle birlikte ilkbaharın gelmesi ve Türkler için ilkbaharın yeni yılın başlangıcı olması doğu yönü ile ilişkilendirilmiştir. Doğu yönün renk simgesi olan gök/boz, başlangıcı ve sonsuzluğu çağrıştırmaları bakımından Türk destanlarında yol açıcı rehber gökbörü/bozkurttur.

Yönlerde önem sıralamasında ikinci sırada güney yer almaktadır. Düalist anlayışta yukarıyı temsil eden güney, üretken ve parlaklığıyla bilinir. Güney, kutsal ruhların bulunduğu mekânın yönü olarak tasavvur edilmesinden dolayı önemsenmektedir. Güney yönün simgesel unsuru olan kuş/saksağan ile kutsal/temiz ruhlar ilişkilendirilmiştir. Henüz vücut bulmamış ruhlar, hayat ağacının dallarının üzerinde konumlanmış kuşlar şeklinde betimlenmektedir. Bahar ekinoksuna girilmesiyle kızıl saksagan tepe noktada yer alır ve Türkler bu sırada bir ateşi söndürüp yeni bir ateş yakarak kozmogonin yeniden inşasını sembolize ederler. Kaynaklarda Türklerin güneşi selamlaması yer almaktadır. Türkler, güney yönün simgesel unsuru olan ve savaş koruyucusu olarak bilinen Merih yıldızına da savaş öncesi selam vererek saygılarını göstermişlerdir. Bu gelenekler Türklerde tanrının yaratmış olduğu kâinata ve kutsal kabul edilen yönlere duydukları saygının ifadesidir.

Bir diğer yön olan batının simgesel rengi ak/beyazdır. Bu renk temizlik ve saflığı sembolize etmesinden dolayı tanrı ve diğer kutsallarla ilişkilendirilmiştir. Dede Korkut'ta ve Türk destanlarında ak renk vurgusu Tanrı ile ilişkili tutulan üstün kişilerin, kahramanların rengi olarak kabul edilmektedir. Oğlu olan kişilerin ak çadırlara oturtulması, kişilerin tanrı tarafından kutsandığının sembolüdür. Aynı şekilde Türk destanlarında kahramanların olağanüstü güçlere sahip olan atları ak renkte tasvir edilmektedir. Umay, Ayzıt, Ak Ene gibi Türk mitolojisinde yer alan mitolojik analar

da ak renk ve batı yönüyle ilişkilendirilir. Mitolojik dişil ruhlar ile Ay ve Venüs arasında bağ olduğu görülmektedir. Türk mantık sisteminde ak, batının, Ay ile Venüs'ün yerleştiği konumdadır ve Ay ile Venüs dişil gezegenlerdir. Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte Umay'a ait özelliklerin Hz. Fatıma'ya aktarıldığı görülmektedir. Alevi inancında Hz. Fatıma, Venüs ile ilişkilendirilmektedir. Batı, kutsal dişil ruhların yer aldığı konum şeklinde düşünülebilir. Umay, doğum anında batıda bulunan Süt Ak Göl'den getirdiği damlayı bebeğin ağzına damlatarak bebeğe ruh vermektedir. Ayrıca Türklerde, ölüm anında bedenden ayrılan ruhun batı yönüne gittiği inancı hakimdir. Bu bağlamda kişinin ruhunun batıdan geldiği ve yine batıya döneceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Kuzey yön Türklerce olumsuzlukları çağrıştırdığından kara renk ile simgelenmiş olup yer altı dünyası ile ilişkilendirilmiştir. Dikey evren tasavvurunda ve Şamanist üçlü evren anlayışında yeraltı, aşağı-kuzey olarak düşünülmektedir. Kötü ruhların hâkim olduğu yeraltı korkulan ve kaçınılan mekandır. Yer altında kuzey yönün renk simgesi olan kara renk hüküm sürmektedir ve ışıktan mahrumdur. Kuzey yöne yapılacak olan ritüeller genellikle Erlik adına yapılmaktadır ve bu ritüelleri kara şamanlar yönetmektedir. Tufan hadisesinden sonra Ülgen'in yarattığı kavim "ak kavim" adını alırken Erlik'in yarattığı kavim "kara kavim" adını almaktadır. Ak ve kara kavim arasında bitmeyen bir mücadele yaşanmaktadır. Kuzey yönün simgelerinden olan kış mevsimi ve gece vaktinde bu kara kavim yeraltından yeryüzüne çıkarak kişileri yeraltına çekmeye çalışır. Bu bakımdan kuzeyden gelen soğuk ve karanlık, Türkler için korkulan bir durum olarak görülür. Kâinatın yaratıldığı sırada tohumları atılan Hayat Ağacı'nın kökleri yeraltında bulunan sularla çevrili olup ağacın dalları gökyüzüne ulaşmaktadır. Göğe uzanan dallarının bitiş noktası ise Kutup Yıldızı'na varmaktadır. Kutup Yıldızı Tanrı katına açılan gök kapısı olarak da adlandırılmaktadır ve kuzey yönü göstermektedir. Kökleri yer altında bulunan Hayat Ağacı'nın dallarının Kutup Yıldızı'na uzanması Ülgen ve Erlik arasında ikili zıtlığa geçiş noktasını sembolize etmektedir.

Türklerde sağ sol algısı, yönleri tayin ederken yüzün doğuya dönülmesiyle sağ kolun güneyi, sol kolun kuzeyi göstermesine dayanmaktadır. Güney yönün sahip olduğu



olumlu düşünceler ve simgesel unsurlar sağa aktarılırken kuzey yönün sahip olduğu olumsuz düşünceler ve simgesel unsurlar sola aktarılmıştır. Türk kozmolojisinde sağ taraf erkek ile sol taraf kadın ile ilişkilendirilmiş olup kadın ve erkeğe yüklenen olumlu ve olumsuz özellikler de sağ-sol algısı bünyesinde toplanmıştır. Kozmolojide kadının sol taraf, erkeğin sağ taraf ile ilişkilendirilmesinde insanın yaratılması rol almaktadır. Semavi dinlerde ilk yaratılan insan erkektir. Kadın ise erkeğin sol kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Âdem ve Havva tasvirlerinde Âdem sağ tarafta resmedilirken Havva sol tarafta resmedilmektedir. Tanrı, insanlığı yarattığında ağacın sağ tarafından yemesini uygun görmüş, sol taraftaki meyveleri yasaklamıştır. İnsanoğlunun sol tarafta bulunan yasak meyveden yemesiyle kutsaldan uzaklaştırılma yaşanır. Kozmik bilgilerin paylaşıldığı toplantılara erkeklerin davet edilmesi kadınların ve çocukların bu toplantılarda bulundurulmak istenmemesi, erkeğin (sağın) üstün tutulup kadının (solun) geri planda tutulmasına örnek olarak gösterilebilir. Bu düşünce sadece Türklere has olmayıp birçok millette de sağ tarafa olumlu özellikler atfedip sol tarafa olumsuz anlamlar yüklenmiştir.

Türklerin, kendi bedenlerinden hareketle kâinatı yorumlaması, organlar üzerinde sağ-sol algısının doğmasına neden olmuştur. Eski Türk inancında başlayan bu algı, İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte devam etmiştir. İslamiyet'te de benzer inançların olması, bu iki inancın ve kültürün harmanlanmasına zemin hazırlamıştır. Bir işe başlarken sağ elle başlamak, bir yere girerken sağ ayakla girmek, yemeği sağ elle yemek vs. sağın olumlu ve hayırlı olduğu algısının sonucudur. Sağ taraftaki organlar kutsanarak güzel işlerde sağ organların kullanılması norm davranış haline gelirken kutsal sağ organların beden temizliği ve diğer kirli işlerde kullanılması kutsiyeti bozan durumlar olarak algılanmıştır. Öyle ki Hz. Muhammed vasiyetinde, öldükten sonra kendisini yıkayacak kişinin sağ eli ile hiç hacet temizliği yapmamış biri olmasını istemiştir. Sağ tarafın kutsal kabul edilmesi ve bu kutsiyetin korunması gerektiği düşüncesiyle kirli işleri temizleme görevi sol tarafta bulunan organlara verilmiş, kirli mekânlara girilirken sol ayakla girip sağ ayakla çıkarak o ortamdan ilk sağ ayağın çıkması gerekmektedir.

Dini anlatılarda sağ tarafın kutsallığı üzerine vurgular yapılmaktadır. Hz. Muhammed Miraç gecesinde Cebrail ile semada yolculuğa çıkar. Burada sağ tarafına bakıp gülümseyen sol tarafına bakıp ağlayan kişiyi görür ve kim olduğunu sorar. Cebrail onun Hz. Âdem olduğunu söyler. Yine semadaki yolculuk sırasında, yeryüzündeki canlıların rızkını dağıtan melek ile karşılaşırlar. Melek arşın sağ tarafında bulunmaktadır. Kâinat, sağ- sol olarak düşünülür ve sağ taraf kutsallık izafe eden taraftır. Sağ tarafın olumlu, sol tarafın olumsuz olma algısı günlük yaşamdaki hareketler için birtakım kuralları meydana getirmiştir. Doğumla başlayan bu kurallar kişinin ölümüne ve defin ritüellerine kadar etkili olmaktadır. Gün içinde ise sabah uyanmakla başlayıp gece yatağa girene kadar bu kurallar devam etmektedir. Sabah yataktan kalkarken sağ taraftan kalkmak, giyinirken sağ taraftan başlamak, tuvalete girerken sol ayakla girmek, yemeği sağ elle yemek, evden çıkarken sol ayakla çıkmak, selamlaşırken sağ eli kullanmak, iş yerine girerken sağ ayakla girmek, işlere başlarken sağ elle başlamak, eve girerken sağ ayakla girmek ve yatağa yatınca sağ taraf üzerine yatmak gibi gün döngüsünün her alanında sağ-sol algısı hareketlere yansımaktadır. Doğum ve ölüm ritüellerinde de sağ-sol algısına dikkat edilir. Gebelikte bebek, karnın sağ tarafta duruyorsa erkek çocuğa, sol tarafta duruyorsa kız çocuğa yorulmaktadır. Bu düşünce kozmik algının en belirgin göstergesidir. Doğum sırasında ebe, gebenin karnına sağ elini koyarak “bu benim elim değil Umay/Fatıma Anamızın eli” diyerek doğumu başlatır. Ölüm ritüellerinde ise cenaze mezara koyulurken sağ tarafı üzerine yatırılır ve amel defterini sağ taraftan alanlardan olması için dua edilir. Defin işleminden sonra imam mezarın sağ tarafına geçerek ölüye talkın vermektedir. Bu şekilde doğumla başlayan sağ-sol algısı, mezara girene dek ve öbür alemde de devam etmektedir.

Sağ-sol düşüncesi devlet yapılanmasında düzeni ve protokolü sağlama amacıyla da etken olmuştur. Türk devlet yapılanmasında anarşiye engel olmak ve kişilerin yerlerini bilmesi adına orun ve ülüş töreleri konmuştur. Bu töreler sağ-sol yerleşim ve paylaşım anlayışına dayanmaktadır. Kişilerin önem sırasına göre daha önceden kararlaştırılmış yerlerde konumlanması, kurultay ve toylarda karışıklığı önlemiştir. Aile, devlet için önemli bir yapıtaşı olarak görüldüğünden bu protokol evlerde de uygulanmıştır.

## KAYNAKÇA

- Acıpayamlı O (1961) Türk halk edebiyatında al ve al-kadını üzerine araştırmalar. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi 3-4.
- Aça M (2017) Kültür ve dayatma: Türk kültüründe sol el tabusu. International Conference: The West of The East, The East of The West Proceedings 4:205-212
- Adji M (1999) Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi, çev. Zeynep Bağlan Özer (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara).
- Ahmetbeyoğlu A, Şen H (2018) Eski Türk dininin kozmolojisi ve kozmogonisi. Türk Dünyası Araştırmaları 234: 45-74.
- Akkaş G (2018) İslam öncesi Türk kültüründe sağ tarafın ifade ettiği anlamlar. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.
- Altıntaş A (1987) Eski Türk kültüründe Hayat Ağacı ve ölümsüzlük otu. Türk Dünyası Araştırmaları 143-157.
- Asker N (2020) Göroğlu Destanı'nın mitolojik karakterleri üzerine bir değerlendirme, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) 1: 42-49.
- Aydiner M (2012) Aydın'da halk inançları. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Aydın.
- Aydinoğlu B (2005) Tire merkezinde halk inançları. Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Manisa.
- Aydoğan H A (2019) Türk halk inanış ve uygulamalarda el sembolü. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.
- Baha Said Bey (2000) Türkiye'de Alevi-Bektaşi, Ahi ve Nusayri Zümreleri (T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara).
- Balıkçı Ő (2020) Dünden bugüne Türklerde renkler. Folklor Akademi Dergisi 2: 264-294.
- Bang W, Arat G R (1936) Oğuz Kağan Destanı (Burhaneddin Basımevi, İstanbul).
- Bars M E (2018) Şamanizm'den tasavvufa Őamandan sufi/veliye değişim/dönüşümler. Türkbilig 36: 167-186.
- Bayat F (2007a) Türk Mitolojik Sistemi 1(Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Bayat F (2007b) Türk Mitolojik Sistemi 2(Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Bayat F (2019) Ana Hatlarıyla Türk Őamanlıđı (Ötüken Yayıncılık, İstanbul).

- Baysan M (2021) Kütahya’da derlenen memorat örnekleri üzerine inceleme. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi 34: 553-572.
- Bekki S (2003) Merkez simgeçiliği ve at çakı. Folklor/Edebiyat 35: 181-184.
- Beydilli C (2003) Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük (Yurt Yayınları, Ankara).
- Bilgili N (2017) Türk Mitolojisi (Kripto Kitaplar, Ankara).
- Bilgili N (2019) Türklerde 5 Element (Kripto Yayınları, Ankara).
- Bolat Y E (2020) Tokat Erbaa’da geçiş dönemleri inanış ve uygulamaları. Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Amasya.
- Boratav P N (2012) Türk Mitolojisi (Bilgesu Yayın, Ankara).
- Campbell J (2000) Kahramanın Sonsuz Yolculuğu (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Campbell J (2015) Batı mitolojisi (Işık Yayınları, İstanbul).
- Çeribaş M (2007) Türklerde demirciler ve şamanlar. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 42: 113-121.
- Çeribaş M (2021) Kadirli folklorunda eski Türk inançları (Paradigma Akademi, Çanakkale).
- Çerikan F U (2014) Türk kültüründe demir. Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Bilimi Programı, Denizli.
- Çetin Büyüktunca M (2019) Şamanların göğe yükseliş ritlerinin ağaç simgesi bağlamında incelenmesi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 43: 217- 230.
- Çetinkaya İ (2019) Aşu boyası ve kırmızı rengin ritüellerde kullanımı. Tematik Arkeoloji Serisi 5: 203–214.
- Cıbroğlu Y (2004) Kadın Saçı Büyü ve Türban (Payel Yayınları, İstanbul).
- Çığ M İ (2020). Çam bayramı Noel mi Nardugan mı? (Kaynak Yayınları, İstanbul).
- Çobanoğlu Ö (2003) Kağanlık ve kamlık kurumları arasındaki çekişmenin Türk mitolojisine yansması problematiğinde yöntem sorunları. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 27: 129-154.
- Çoruhlu Y (2000) Türk Mitolojisinin Anahatları (Kabalıcı Yayınevi, Ankara).
- Çufadar N (2019) Köroğlu Destanı’nda atın mitolojik göstergeleri. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 5: 215-226.
- Daştan N (2014) Cennetten kovulma motifinin semavi dinler ile bazı mitolojilerdeki (Sümer, Türk ve Yunan) görünümü. TÜBAR 36:61-82.

- Dilek İ (1996) Altay Türklerinde halk inanışları. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 3: 96-101.
- Dilek İ (2010) Sibirya Türk destanlarında kahramanın yeraltı ve gökyüzü dünyalarıyla ilişkileri üzerine bazı tespitler. Milli Folklor 85: 46-56.
- Dıngıl F A (2012) İslam öncesi Türk kültüründe kutsallık izafe edilen maddi unsurlar. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.
- Dönmez M vd. (2019) Alevilikte musahiplik erkânı ve bu erkânın uygulamasındaki yaş ile ilgili genel değerlendirmeler. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 7: 255- 263.
- Duman H (2019) Türk mitolojisinde ejderha. Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi 11: 482-493.
- Duvarcı A (2005) Türklerde tabiat üstü varlıklar ve bunlarla ilgili kabuller, inanmalar, uygulamalar. Bilig Dergisi 32: 125-144.
- Duymaz A (2007) Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Kitabı'na kahramanların beden tasvirlerinin sembolik anlamları üzerine bir değerlendirme. Milli Folklor 76: 50-58.
- Ekici M (2016) Türk kültüründe al renk. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 16/2: 103-107.
- Eliade M (2017) Dinler Tarihine Giriş, çev. Lale Arslan Özcan (Alfa Yayınları, İstanbul).
- Eliade M (2018) Mitlerin Özellikleri, çev. Sema Rifat (Alfa Yayınları, İstanbul)
- Ergin M (2003) Orhun Kitabeleri. Hisar Kültür Gönüllüleri, www.hisargazetesi.com
- Ergun M, Aça M (2004) Tıva Kahramanlık Destanları 1. (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Ergun P (2004) Türk Kültüründe Ağaç Kültü (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Ersal M (2011) Alevi inanç sisteminde ritüelik özel terimler: musahiplik. Alevi Bektaşilik Araştırma Dergisi 6/1: 1087- 1110.
- Esin E (1978) İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş (Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul).
- Esin E (2001) Türk Kozmolojisine Giriş (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Esin E (2003) Türk Sanatında İkonografik Motifler (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Esin E (2006) Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Ergin M (2018) Dede Korkut Kitabı 1-2 (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Ergun M, Aça M (2004) Tıva Kahramanlık Destanları 1. (Akçağ, Ankara).

- Ersal M (2015) Balkanlarda Alevilik Bektaşilik (Çorlu Belediyesi Yayınları).
- Erten R (2020) Türk halk inanışlarında şifa. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Genç R (1997) Türk inanışları ve milli geleneklerinde renkler ve sarı-kırmızı-yeşil. Erdem- Atatürk Kültür Merkezi Dergisi 27: 1075-1110.
- Gökalp Z (1976) Türk Medeniyet Tarihi (Güneş Matbaacılık, İstanbul).
- Gökalp Z (2020) Türk Töresi (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Gökçe M, Eroğlu E F (2020) Ata Yurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar (Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla).
- Gökyay O Ş (2006) Dedem Korkudun Kitabı (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul).
- Göveç M (2019) İbn Kesir (ö. 774/1373) tefsirindeki İsrâ ve Mirâç rivayetleri üzerine bir deneme. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi 92: 385- 418.
- Gülbetekin E (2015) “Sağ= sol? “sağ-sol” kavramları ve beyin asimetrisi”. International Journal of Human Sciences 12: 1279-1295.
- Gülensoy T (2013) Eski Türk dili ve kültürüne bir bakış ve Türkoloji'nin gelişimi. Bilim Eksen Dergisi 9.
- Gülyüz B G (2019) İslam öncesi Türk kültüründe ateş ve ateşe hükmedenler (maddi kültür izleri ışığında). Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 17: 201-223.
- Harva U (2014) Altay Panteonu, çev. Ömer Suveren (Doğu Kütüphanesi, İstanbul).
- İnan A (1976) Eski Türk Dini Tarihi (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- İnan A (1986) Tarihte ve Bugün Şamanizm (TTK Basımevi, Ankara).
- İnan A (1998a) Makaleler ve İncelemeler I. Cilt (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- İnan A (1998b) Makaleler ve İncelemeler II. Cilt (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- İşcanoğlu İ (2018) Kırgız halk kültüründe beyaz (ak) renk. 9. Milletlerarası Türk Halk Kongresi Bildirileri. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 91-103.
- Kabataş F (2006) Rize ve çevresindeki yaygın halk inanışları. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Elâzığ.
- Kalafat Y (2004) Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm (Yeditepe Yayınevi, İstanbul).
- Kalafat Y (2009) Orta Doğu örneklemeleri ile Türk kültürlü halklarda mitolojik dişi/iyeler ruhlar. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elâzığ: 29-31.

- Kalafat Y (2010) Doğu Anadolu'da Eski Türk İnanç İzleri (Berikan Yayınevi, Ankara).
- Kalafat Y (2013) Mihaly Hoppal ve "Avrasya'da Şamanizm" isimli esere dair. Bengü Bitig 407- 420.
- Karabaş S (1996) Dede Korkut'ta Renkler (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Karakurt D (2012) Türk Mitolojisi Ansiklopedisi Söylence Sözlüğü (e-kitap).
- Kartal A (2011) Anadolu sahası Türk folklorunda gökyüzü varlıklarının oluşum hikâyeleri ve bunlara bağlı inanmalar. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya.
- Kayabaşı O A (2017) Türk mitolojisinin kutsal dişisi: Umay, <https://www.altayli.net>
- Kayalı Y (2016) Hint ve Türk mitolojisinde balık motifi. Akademik Bakış Dergisi 58: 252 – 265.
- Kıyak A (2005) Baskil ve çevresinde yaygın halk inançları. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Elâzığ.
- Koca S K (2012) Türk kültüründe sembollerin dili. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Bilimi Bilim Dalı, Sakarya.
- Koçak A, Gürçay S (2017) Alevi-Bektaşî velayetnamelerinde "ejderha" motifi. Journal of Analitic Divinity Center 1: 34-64.
- Kumartaşlıoğlu S (2014) Türk kültüründe ocak ve iyeleri. Karadeniz Araştırmaları 43: 175- 190.
- Kurt Fidan M (2021) Kutsal suyun izinde: suya yüklenen dini ve sembolik anlamlar. İlsam Akademi 1: 1-27.
- Kurtlu Y, Koçak B (2016) Oğuz Kağan Destanı'nda hükümdar tasarımı. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 56: 875-901.
- Küçük M A (2017) Geleneksel Türk dini inanışlarından mitolojiye: "ölüm/obur ruhlar". Gazi Türkiyat 20: 25-53.
- Lvova E L vd. (2013) Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri Kâinat ve Zaman. Nesnelere Dünyası, çev. Metin Ergun (Kömen Yayınları, Konya).
- Malinowski B (2000) Büyü, Bilim ve Din (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul).
- Mandaloğlu M (2012) İslamiyet'ten önce Türklerde toplantı ve törenler. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi 2: 221-232.
- Mansur A (2021) Şaman Aynası (Destek Yayınları, İstanbul).
- Noyan B (1995) Bektaşîlik Alevilik Nedir? (Ant ve Can Yayınları, İstanbul).

- Noyan B (2003) Bütün Yönleriyle Bektaşılık ve Alevilik VII. Cilt (Ardıç Yayınları, Ankara).
- Oğuz Ö (2014) Kara Koncolos ve Yılbaşı, Bozok Yazıları (Geleneksel Yayınları, Ankara).
- Ögel B (1995) Türk Mitolojisi II. Cilt (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Ögel B (2000a) Türk Kültür Tarihine Giriş I. Cilt (T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara).
- Ögel B (2000b) Türk Kültür Tarihine Giriş VI. Cilt (T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara).
- Ögel B (2007) Türk Mitolojisi I. Cilt (Türk Tarih Kurumu, Ankara).
- Öngel G (1997) Denizli halk hekimliğinde ocaklar. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Denizli.
- Özbay E (2007) Türkmenistan'dan Anadolu'ya Örf Adet ve Halk İnançları (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul).
- Özcan N (2004). Mevlevi Ayini, TDV İslam Ansiklopedisi.
- Özçubukçu O (2017) Kuzey ve orta Asya Şamanizm'inde ruh fenomeni. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Isparta.
- Özdemir D (2021) Halk inanışlarının mitolojik kökenleri: Konya (Kadınhanı) örneği. Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi 1: 18-33.
- Özkan İ (1996) Uygur Efsanelerinde Nevruz (Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara).
- Özözen M Y (2002) Sağ ve sol kavramlarına ilişkin bir araştırma denemesi. Dil Dergisi 117: 5-24.
- Potapov L P (2012) Altay Şamanizm'i, çev. Metin Ergun (Kömen Yayınları, Konya).
- Radloff W (2008) Türklük ve Şamanlık, çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu (Örgün Yayınevi, İstanbul).
- Roux J P (1999) Altay Türklerinde Ölüm, çev. Aykut Kazancıgil (Kabalcı Yayınevi, İstanbul).
- Selvi D (2015) Biat sünnetinin tasavvufta ihyası. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 1: 1-28.
- Semazen Terimleri, semazen.net (2019).
- Sezal Z (2007) Su Simgeciliği ve İlahi Dinlerde Arınma. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Sorularla İslamiyet, sorularlaislamiyet.com (22.08.2011).



- Şanlı M (2019) Evren, Yaradılış ve Köken Mitleri (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Şamlıoğlu İ E (2020) Antik Mısır mitolojisinde aep-ra düellosu ve Hz. Musa'nın yılanı dönüşen asası: karşılaştırmalı bir değerlendirme. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 61:32-56.
- Şimşek E (2017) Türk kültüründe "Alkarısı" inancı ve bu inanca bağlı olarak anlatılan efsaneler. Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi 12: 99-115.
- Şirin H (2019) Öküz sözcüğü üzerine. Türk Dili, Aralık: 4-17.
- Taş İ (2017) Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji (Palet Yayınları, Konya).
- TDK (2015) Genel Açıklamalı Sözlük (TDK Yayınları, Ankara).
- Tetik B (2019) Mehmet İlmî'nin seğirname ve çınnamesi. Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergi 2: 72-85.
- Toker İ (2009) Renk simgeciliği ve din: Türk kültür yapısı içinde ak-kara renk karşıtlığı ve bu karşıtlığın modern Türk söylemindeki tezahürleri üzerine. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 50:55-61.
- Uçar M (2005) Klasik bir ayrımın ötesine geçememek: siyasal farklılığın ölçütü olarak sağ-sol. Liberal Düşünce Dergisi 40:331- 349.
- Uğurelli T A (2020) Bereket Gösterimi Olarak Anadolu'da Yağmur Yağdırma Ritüelleri (Ürün Yayınları, Ankara).
- Uluşık Y P (2015) Türk destanlarında yer altı dünyası (Sibirya sahası). Doktora Tezi, TC. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara.
- Uraz M (1994) Türk Mitolojisi (Düşünen Adam Yayınları, Ankara).
- Üren U (2015) Türklerde at kurbanı ve Dede Korkut'taki izleri. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 15/2: 65-74.
- Ürkmez E (2015) Türk-İslam mitolojisi bağlamında Miraç motifi ve Türkiye tarihine yansımaları. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara.
- Ürkmez H (2013) Mark Twain ve Tanpınar'dan Âdem ve Havva hikâyeleri. Turkish Studies 8/9: 2523- 2544.
- Yalçın H, Koçak N (2013) Gebelikle ilgili geleneksel inanç ve uygulamalar ve Karaman örneği. Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi 1:18-31.
- Yavuzer H (1997) Şamanizm'de evren ve dünya tasvirleri. Milli Folklor 35: 50-55.
- Yıldız A (2020) Kültürel bir gösterge olarak renk sembolizmi ve beyazın kültürel işlevleri, Türk Ekini Dergisi 6: 37-49.

Yıldız M (2012) Erken Dönem Hristiyanlık (İstanbul).

Yurdakök M (2014) Eski Türklerde yeni doğan hekimliği. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 57: 61-71.

